

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

letnik 23

št. 2

leto 1975

KRONIKA

ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

23. letnik Ljubljana 1975 2. zvezek

Alenka Nedog: Utrjevanje enotnosti protifašističnih sil na Slovenskem ob snovanju Društva prijateljev Sovjetske zveze leta 1940 — Stran 65

The Strengthening of the Unity of Anti-Fascist Forces in Slovenia at the Time of the Establishment of the Association of Friends of Soviet Union in 1940

Ferdo Gestrin: Piranska popotovanja v 15. stoletju — Stran 74

Pilgrimages from Piran in the 15th Century

Branko Reisp: Tiskarna Janeza Mandelca in leta 1578 tiskana pesem o zmagi Ivana Ferenbergerja nad Turki — Stran 81

The Printing Office by Janez Mandelc, and the Poem about Victory of Ivan Ferenberger Over the Turks, Printed in 1578

Janez Höfler: O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja — Stran 87

About Some Slovene Composers of the 16th Century

Jože Šorn: Jožef Mrak kot geodet in risar — Stran 94

Jožef Mrak as a Surveyor and Draftsman

Leopold Rijavec: Ljubljanske bolnišnice — Stran 101

The Hospitals in Ljubljana

Janko Pleterski: Avstrija in Slovenci leta 1912—1913 — Stran 110

Austria and Slovenes in the Years 1912—1913

Iz starih fotografskih albumov — Stran 121

Photos from old albums

Delo naših zavodov in društev — Stran 124

Notes on the activity of our institutes and associations

Nove publikacije — Stran 125

New publications

Na ovitku: Spomenik NOB v Kamniku

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Olga Janša-Zorn. Odgovorni urednik Jože Zontar

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino — Predstavnik Majda Kunaver — Tisk tiskarna Tone Tomšič v Ljubljani — Uredništvo in uprava v Ljubljani, Mestni trg 27/III — Tekoči račun 50101-678-47483 — Letna naročnina 50 din posamezna številka 20 din

UTRJEVANJE ENOTNOSTI PROTIFAŠISTIČNIH SIL NA SLOVENSKEM OB SNOVANJU DRUŠTVA PRIJATELJEV SOVJETSKE ZVEZE LETA 1940

ALENKA NEDOG

Zbiranje, povezovanje in združevanje protifašističnih demokratičnih sil na Slovenskem, ki so ga na ljudskofrontni osnovi pobudili komunisti leta 1935, je od takrat dalje teklo nepretrgano do okupacije. Imelo je svoja krizna obdobja in vzpone, nastopalo pa pod različnimi imeni: Slovensko ljudsko gibanje, Kmečko-delavsko gibanje, Slovenska ljudska fronta, leta 1939 Zveza delovnega ljudstva. Že od vsega začetka so pri nastajanju ljudske fronte na Slovenskem šla prizadevanja za tem, da bi se hkrati z dogovarjanjem med predstavniki različnih političnih skupin za skupne programe in nastope razvijalo tudi množično ljudsko gibanje na terenu. In če ugotavljamo kontinuiteto med predvojnimi ljudskofrontnim zbiranjem in Osvobodilno fronto leta 1941, lahko rečemo, da jo je zagotovila predvsem njegova množična podlaga. Najrazličnejše ljudskofrontne akcije od demonstracij, zborovanj, zletov do stavk so bile pomembne predvsem zato, ker so krepile idejo sodelovanja, enotnosti in skupnega boja. Bolj kakor skupinsko sodelovanje v vrhu, kjer so bile težnje po majorizaciji in hkrati strah pred njo mno-

gokrat močnejše kakor želja po skupnem nastopanju, je bila pomembna protifašistična misel, prenikajoča v vse plasti slovenske družbe in narodna zavest, ki jo je utrjevalo narodnoobrambno gibanje. Čimbolj je pretila nevarnost napada na Jugoslavijo, tembolj je v delovnih ljudeh in tudi v delu meščanstva postajala narodna zavest pomembnejša pri političnih odločitvah kakor pa strankarska ali svetovnonazorska pripadnost. Komunisti so, sledeč narodnemu programu, ki so ga sprejeli na ustanovnem kongresu KPS v obliki manifesta, postavljali v ljudskofrontne programe poleg boja zoper fašizem, za mir, demokratične svoboščine in socialno pravičnost tudi boj za rešitev slovenskega narodnega vprašanja. To jim je odpiralo velike možnosti za zbiranje množic in političnih skupin, ki so izražale enake težnje, saj se je prav na tem vprašanju odvijala diferenciacija v slovenskem političnem in strankarskem življenju.

V zadnjem letu pred začetkom vojne v Jugoslaviji je bilo gibanje za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze najbolj učinkovita oblika povezovanja slovenskih

patriotičnih sil, ki so spričo dejstva, da se je napad na Jugoslavijo kazal že za neizbežnega, težile k združitvi zaradi obrambe domovine. Dva momenta sta odločilno pogojevala uspešnost te oblike povezovanja. Dne 11. maja 1940 je bil sklenjen med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo trgovinski sporazum, 21. junija pa so bili vzpostavljeni tudi diplomatski stiki med državama. To dejstvo je dokazovalo, da tudi jugoslovanski režim ne more več povsem ignorirati vlogo in pomen Sovjetske zveze. Še pomembnejša pa je bila perspektiva, ki jo je ob tem dogodku nakazal Boris Kidrič v Sodobnosti: »Jugoslovanski odnosi do Vzhoda so doživeli preokret, ki je izzval v svetu precejšnje začudenje, saj je potreboval 20 let za svojo realizacijo. Nadaljnji razvoj tega preokreta pa je brez dvoma odvisen od številnih prikritih in očitnih činiteljev, vendar ga lahko determinira sama ljudska tvornost v naši nevtralnostni politiki. Da je taka tvornost izredno potrebna, dokazujejo pomisleki, ki niso ostali samo pasivni in ki imajo tudi svojo točno opredeljeno socialno podlago. Jugoslavija in slovenski narod doživljata svoje kritične momente. Kako jih bomo preživeli, je odvisno samo od nadaljnjega razvoja v našem preobratu.¹«

Z normalizacijo odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo je nastala možnost za javno popularizacijo Sovjetske zveze med vsemi plastmi slovenskega ljudstva. Dpisnik Pressbiroja je takrat poročal iz Ljubljane, da je po sklenitvi trgovinske pogodbe med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo postala akcija komunistov mnogo bolj intenzivna. V posebnem biltenu Komunikeju, ki je začel takrat izhajati, so zahtevali, da Jugoslavija popolnoma veže svojo usodo s Sovjeti in da sklene z njimi pogodbo o vzajemni medsebojni pomoči. »V oči pada tudi, da so se vse bolj začeli javljati letaki, namenjeni specialno oficirjem in vojakom.«²

Drug, še odločilnejši moment za spreminjanje odnosov v političnem življenju, pa je bilo stanje na zahodni fronti. Po porazu Francije in zasedbi Belgije, Nizozemske, Danske in Norveške ter umiku Anglije na obrambne položaje otoka je postajalo vse bolj jasno, da se Nemčija začneja obračati proti vzhodu. S tem so se kristalizirali tudi reakcionarni cilji Nemčije in vse bolj jasno se je očrtaval osvobodilni značaj druge svetovne vojne na strani protihitlerjevskih držav. Za zunanjepolitično naslonitev Jugoslavije se je v tem trenutku kazala za edino stvarno silo Sovjetska zveza in zato je pomenilo udarjati po njej, to edino možnost izgubljati. S tem, da je os Rim—Berlin postala gospodar za-

hodnoevropskega položaja, je propadla tudi koncepcija meščanskih grupacij za naslonitev Jugoslavije na zahodne države, ki je bila hkrati tudi protisovjetska in protikomunistična orientacija. Komunisti so takrat lahko nastopili z argumentom, da »če bi bila orientacija na zapadni imperializem postala dejstveno resnica, bi danes slovenski narod nosil na svojih plečih usodo, kakršno nosijo norveški, danski, holandski, belgijski in končno tudi sam francoski narod. Orientacija na zapadni imperializem se je torej v danem položaju izkazala za škodljivo, objektivno protislovensko, nasprotno pa se je želja po prijateljstvu z Vzhodom izkazala kot koristna slovenska orientacija.«³ Toda hkrati s tem je komunistična stranka zaradi nevarnosti napada, ki je znova neposredno zagrozila jugoslovanskim narodom po fašističnih državah, vse bolj naglašala potrebo po združitvi narodnih sil zaradi obrambe domovine.

V izjavi po padcu Francije je CK KPJ ugotovil preobrat v zunanji politiki jugoslovanskega režima in nekaterih meščanskih strank, ki so od povečevanja zahodnih demokracij prešla na povečevanje korporativnega sistema fašistične Italije in nacistične Nemčije, od navezave na zahodne imperialistične države do prilizovanja imperialističnim silama Nemčije in Italije. Vse, ki so proti temu, da bi se Jugoslavija vpregla v reakcionarni totalitarni sistem, je pozivala, naj se združijo v boju za svoj obstanek.⁴ V posebnem komunikeju je centralni komite glavno krivdo za poraz Francije naprtil voditeljem münchenske politike, ki so na znotraj razbili ljudsko fronto, prepovedali komunistično stranko in izvajali nasilje nad delavci.⁵ Problem krivde za francoski poraz je takrat polnil vrste slovenskega tiska najrazličnejših smeri. Kidrič je odgovoril predvsem tistim, ki so videli glavni vzrok poraza v ljudski fronti, ki da je državo pripeljala v gospodarski in politični kaos. »Če se že govori o krivdi ljudske fronte, potem je njena krivda v tem, da je dopustila francoski finančni oligarhiji, da jo je razbila na znotraj. Krivda francoske ljudske fronte kot družbenega pojava je tragična krivda. Obstaja v tem, da francoska ljudska fronta ni šla za svojo notranjo logiko, temveč da je izgubila zagon, preden je privedla svoje množice do odločilnih dejanj, ob katerih se začne najdoslednejši razred pripravljati na 'dviganje sveta na njegovih tečajih'«⁶ S tem je Kidrič utemeljil politiko ljudske fronte kot taktiko komunistične stranke na poti k revolucionarni spremembi družbe. Hkrati pa je na temelju

francoskih izkušenj pokazal, kako naj bi se nadalje razvijalo ljudskofrontno gibanje pri nas če naj bi vzdržalo vse večji pritisk konservativnega buržoaznega klerikalnega tabora in se uspešno zoperstavilo nevarnosti napada fašističnih držav na Jugoslavijo.

Centralni komite KPS je v letaku ob padcu Francije jasno nakazal, da Jugoslavija in z njo tudi Slovenci stoje pred naslednjo alternativo: ali odvisnost od italijanske oziroma nemške fašistične države ali pa neodvisnost s pomočjo naslonitve na Sovjetsko zvezo. Zato je terjal, da se delovnim množicam vztrajno pojasnjuje velika vloga Sovjetske zveze in vsebina njene mirovne in nacionalne politike, hkrati pa tudi namene italijanskega in nemškega imperializma na Balkanu. Hkrati s tem pa je treba tudi »razkrinkati premišljeno širjenje laži, da sta hitlerizem in boljševizem eno in isto. Razviti akcijo solidarnosti z zatiranimi narodi-francoskim, češkim, poljskim, slovaškim, avstrijskim, albanskim in drugim, ki so jih zavojevali nemški in italijanski zavojevalci, razbijati delo tujih agentov in pete kolone v Jugoslaviji. Okrepiti boj za demokratične pravice narodov Jugoslavije, za ljudsko vladno in najtesnejšo naslonitev na SZ v skupnosti z ostalimi balkanskimi narodi.«⁷ Vse bolj se je začela naglašati tudi nujnost boja proti peti koloni, ki je imela namen razbiti Jugoslavijo na znotraj in jo pripraviti za plen italijanskih in nemških osvajačev.⁸

Na takšni osnovi se je začelo poleti 1940 novo združevanje rodoljubnih, demokratičnih sil, ki ga je pobudila in vodila komunistična stranka v okviru gibanja za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Zamišljena je bila kot akcija, ki naj pokaže novo perspektivo nacionalne rešitve v trenutku, ko se je zrušila Francija in ko na zahodu ni bilo nobene kontinentalne fronte več.⁹ Osrednja osebnost tega gibanja, za katerega so želeli pridobiti najprej ugledne slovenske kulturne, znanstvene in javne delavce je bil Bo-Kidrič.¹⁰

Josip Vidmar se spominja, da sta se oglašila pri njem Boris Kidrič in Boris Zihel in želela z njim naprej razčistiti vprašanje, če je voljan sodelovati s komunisti. Ko je pritrdilno odgovoril, sta mu sporočila o nameravani akciji za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze in za množično nabiranje podpisnikov za to društvo. Vidmar je postal eden izmed prvih podpisnikov za to društvo in pridobil še kakega izmed podpisnikov in predlagateljev ter se udeleževal sej pripravljalnega odbora, sestavljenega iz komunistov,

sokolov, krščanskih socialistov in kulturnih delavcev.¹¹

Priprave so se začele konec junija in do srede julija je bil že sestavljen odbor, ki je predložil banski upravi društvena pravila s prošnjo za dovoljenje za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze za dravsko banovino. Jutro je 16. julija 1940 poročalo o ustanovitvi takšnega društva v Zagrebu s pripombo, da je podpredsednik vlade dr. V. Maček že dal tudi dovoljenje zanj. Predsednik pripravljalnega odbora je bil kipar Antun Avgustinčič. Hrvatska Straža je takoj reagirala na to poročilo in zanimala Jutrovo informacijo, da je društvo v Zagrebu dobilo dovoljenje oblasti. »Ako Jutro sodi, da je Društvo prijateljev Sovjetske zveze nekaj posebno dobrega in potrebnega, naj započne akcijo za to v Ljubljani, nas pa naj pusti pri miru.«¹² O tem je poročal tudi nemški konzulat v Ljubljani. Jutro je označil za simpatizerja komunistov in Sovjetske zveze, ker je »simpatično poročalo o ustanovitvi tovrstnega društva v Zagrebu, ki naj bi obnovilo kulturne zveze med Rusijo in Hrvatsko, ki so bile po revoluciji pretrgane.« Nasprotno pa je klerikalni list Slovenec, najostrejši nasprotnik komunizma, zavzel do ustanovitve društva zelo ostro stališče.¹³

O vloženi prijavi za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze za dravsko banovino na bansko upravo sta prva poročala Jutro in Večernik, ki sta navedla tudi večji del glavnih podpisnikov prijave.¹⁴ Žal se prijava za ustanovitev društva in predložena pravila niso ohranila. Med prijavitelji društva so bili znani kulturni in znanstveni delavci zlasti iz kroga Sodobnosti, ki jim oblastni organi niso mogli politično ničesar očitati in zato tudi akciji ne pripisati komunističnega značaja. Kljub takšni sestavi podpisnikov prijave jih je klerikalni tisk ožigosal »za prijatelje rdečega imperializma v Sloveniji.« Namen tega društva naj bi po pisanju Slovenskega doma bil »razkrajati narodno skupnost, slabiti obrambno sposobnost proti tujim zavojevalcem ter pripravljati tla in duhove za neposredno podjarmljenje malih narodov rdečemu imperializmu.« Društva niso mogli enostavno razglasiti za komunističnega, kakor so storili leto dni prej z Zvezo delovnega ljudstva, zato so se zatekli k drugačni taktiki: »V odbore teh zakonitih ustanov z marksistično propagando pod nedolžnim imenom nikdar ne gredo splošno znani komunisti in pravi voditelji, temveč dobe zanje razne koristoljubne, kulturne in salonske marksiste s čimbolj zvenečimi imeni. Posebno radi imajo lahkoverne osebnosti, ki so

znane po svojih simpatijah za bivšo Rusijo, za slavjanstvo itd., ali pa imajo otroke komuniste, ki znajo ljubeče očete tako uspešno preobračati.« Dalje člankar ugotavlja, da so predlogi za ustanovitev Društva prišli takoj po obisku raznih sovjetskih osebnosti v Jugoslaviji, dasiravno je bilo v sporazumu med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo sklenjeno, da se državi ne bosta mešali v notranje zadeve druga drugi. Slovenski javnosti so podpisnike prijave društva predstavili — nekatere s tendenčnimi opombami — takole:

1. Ivan Hribar — bivši kr. namestnik za Slovenijo, bivši kr. poslanik, bivši kr. senator, prvi preds. odbora za postavitve spomenika pok. kr. Aleksandru, na katerega so komunisti leta 1921 delali atentat.

2. Dr. Franc Kidrič, profesor na vseučilišču, član akademije.

3. Dr. Franc Šturm, profesor na vseučilišču, sotrudnik Ljubljanskega zvona, profesor francoščine, doslej eden najvidnejših zastopnikov vseh vrst stikov s Francijo.

4. Dr. Franc Zwitter, docent na vseučilišču, sotrudnik Sodobnosti.

5. L. M. Škerjanec, skladatelj »Zedinjenja«, glasbeni poročevalec Jutra.

6. Slavko Osterc, skladatelj.

7. Vladimir Levstik, pisatelj, sotrudnik Ljubljanskega zvona, član uredništva Jutra, bivši Orjunaš, pisec fašistično nastrojenega romana Dejanje.

8. Fran Albrecht, tajnik medicinske in teološke fakultete, bivši urednik Ljubljanskega zvona in soustanovitelj in sotrudnik Sodobnosti.

9. Josip Vidmar, dramaturg, soustanovitelj in vodilni sotrudnik Sodobnosti, nekdanji strastni borilec proti sleherni zlasti idealistični tendenci v slovenski književnosti, zagrizeni zagovornik popolne in najčistejše umetniške in osebne svobode proti vsem duhovnim, socialnim in političnim dogmam. Pred nedavnim je poslal z vso strastjo svoje vzvišene svobodoumnosti v pekel naš list, ker si je drznil sumiti v to svobodnost ter načelo nepristranosti in je g. Vidmarju pri podeljevanju mestnih knjižnih nagrad opomnil, da izkazuje navzlic nazovitolernim načelom levičarskim delom in levičarskim piscem vidno naklonjenost.¹⁵

10. Stane Vidmar, kapitalist in veleindustrialec v dežnikarski panogi, bivši starosta in ugledni član Sokola I. na Taboru, bivši voditelj bojevnikov itd.

11. Dr. Igo Gruden, odvetnik, pesnik, sotrudnik Ljubljanskega zvona, Sodobnosti in Jutra, avtor številnih rodoljubnih pesmi, našajočih se na rojake, imetnik več nagrad.

12. Dr. ing. Črtomir Nagode.

13. Niko Štritof, dirigent v gledališču.¹⁶

Med podpisniki prijave ni bilo predstavnikov krščanskih socialistov in sokolov; ti so v pripravljalnem odboru za Društvo sodelovali s komunisti, ki iz razumljivih razlogov tudi niso bili med podpisniki. Tako je zraven odbora, ki je prijavljaval pravila, obstajal še delovni akcijski odbor, v katerem so sodelovali predstavniki že omenjenih skupin.

Ponovno zbližanje krščanskih socialistov s komunisti in njihov pristop k društvu, je bil povsem razumljiv glede na njihovo stališče, ki so ga zastopali tudi v času tako imenovane »krize zavezništva«. To je bilo takrat, ko je po sovjetsko-nemškem paktu in začetku svetovne vojne Kominternina opustila svojo politiko ljudsko-frontnega zbiranja protifašističnih sil in znova naglašala razredni boj zlasti v vojskujočih se imperialističnih državah. Konec leta 1939 in v prvi polovici 1940 se je to kazalo tudi v politiki KPJ, zlasti pa v odnosu komunistov do svojih dotedanjih ljudskofrontnih zaveznikov. Ti pa so se zaradi omenjenih dogodkov tudi sami odvrčali od komunistov. Delavska pravica, glasilo Jugoslovanske strokovne zveze, je 1. januarja 1940 na primer zapisala, da so »kratkovidni in majhni računi tistih, ki vidijo rešitev slovenskega naroda v zmagi enega ali drugega vojskujočega se tabora. Zgrešeni so računi na zmago demokracij tistih, ki mislijo, da bo s tem samo po sebi rešeno tudi slovensko vprašanje. Vidimo rešitev slovenskega vprašanja, tesno povezanega z rešitvijo socialnih vprašanj pri nas in v Evropi.«

Kako je prišlo do sodelovanja skupine krščanskih socialistov v Društvu navaja v svojih spominih Tone Fajfar. »Ker je ves razvoj v državi takrat jasno kazal, da divimo v fašizem in da je nujno potreben enoten nastop delavstva, smo začeli spomladi 1940 iskati stike s KP z namenom, da bi ji ponudili sodelovanje. To odločitev je sprejela konferenca vodilnih ljudi iz JSZ na dveh sestankih v Laškem.«¹⁷ Ker so spredvideli, da ni mogoče več omahovati, so odločno zavrgli misel o kakršnemkoli kompromisu z uradno klerikalno politiko in sklenili o tem obvestiti vodstvo komunistične stranke ter ponuditi sodelovanje na vseh področjih javnega življenja. Na sestanku s Kidričem je ta zastopnikom krščanskosocialistične skupine povedal, da je najvažnejša trenutna politična akcija prizadevanje za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Povabil jih je, naj pošljejo v društveni odbor svoje zastopnike, predvsem pa naj podpirajo organiziranje

društva po delavskih revirjih. Prav tako naj podprejo ustanavljanje odborov Delovske enotnosti po tovarnah, ki naj povezujejo delavce različnih strokovnih organizacij v enoter boj.¹⁸

Da ni bilo nikogar od te skupine med podpisniki prijave je verjetno iskati vzrok v dejstvu, da so bili zaradi ostrega spora in dokončnega obračuna, ki so ga opravili prav v tem času s klerikalnim vodstvom, že preveč kompromitirani in v javnosti že prikazovani kot filokomunisti. Fajfar je stopil v društvo skupaj s Tonetom Marinčkom kot član JSZ, pozneje pa sta po njegovi izjavi pristopila še Edvard Kocbek in Jože Zemljak kot dejanjevca.¹⁹

Pripravljalnemu odboru društva so se pridružili tudi predstavniki leve skupine v sokolu z Jožetom Rusom in Franjem Lubejem. Skupina z izrazito narodnoobrambo in narodno orientacijo se je oblikovala zlasti od leta 1938 dalje, ko je načelstvo ljubljanske župe sokola nastopilo proti izkoriščanju proslave 20. letnice Jugoslavije v režimske namene. Odziv med članstvom v Sloveniji je bil tako velik, da je bila proslava odpovedana. Zato pa je bilo vodstvo ljubljanske župe pod pritiskom režima odstavljeno. Kljub temu je delovalo naprej in se tako izoblikovalo v samostojno demokratično levo skupino v sokolu, ki je imela za seboj številno članstvo. Do neposrednih stikov s komunisti so prišli prav prek Društva prijateljev Sovjetske zveze.²⁰

Odbor društva je imel svoje redne pollegalne sestanke v gostilni pri Sokolu, v Zvezdi, v hotelu Štrukelj, kjer je bila jeseni 1940 tudi širša konferenca prijateljev Sovjetske zveze, v uredništvu Sodobnosti, pri Blazniku in drugod.²¹

Ker banska uprava ni odobrila društvenih pravil in s tem njegovega delovanja na področju dravske banovine, se je po vsej Sloveniji razvila široka akcija za zbiranje podpisov za ustanovitev Društva. Žal niso ohranjeni dokumenti niti časopisna poročila, iz katerih bi lahko prikazali, kako široko je bila ta akcija razprostranjena, kakšno je bilo vzdušje med ljudmi, skratka, kako je ta akcija, v kateri so zbrali okrog 20.000 podpisov, potekala. Da je zajela širše predele Slovenije, nam priča tudi okrožnica okrajnega glavarja v Celju z dne 3. avgusta 1940 vsem žandarmerijskem postajam, ki pa se je ohranila le v nemškem prevodu. Okrajni glavar v njej sporoča, da v nekaterih področjih Slovenije zbirajo v večjem obsegu podpise za pristop k Društvu prijateljev Sovjetske zveze oziroma k njegovim pododborom v dravski banovini. »Ker pa to društvo še ni ustanovljeno in pote-

ka ta akcija izključno od levo orientiranih ali komunističnih oseb, poročajte, prosim, takoj, če je tudi na vašem območju sledilo to zbiranje podpisov.« V pozitivnem primeru naj bi žandarmerijske postaje podpise zaplenile in poročale o podpisnikih, o njihovih političnih stališjih, kakor tudi o njihovem političnem zadržanju.²²

Drug tak dokument, ki izpričuje, da je akcija zajela tudi podeželje, je poročilo državnega tožilca iz Novega mesta z dne 12. avgusta 1940 višjemu državnemu tožilstvu v Ljubljani. Orožniška postaja v Črnomlju je namreč 8. avgusta 1940 ovadila Jožeta Fleka, posestnika in mlinarja iz Črnomlja, Milana Mušiča, posestnika s Tanče gore in Milana Šimca, mizarja iz Črnomlja, da so 4. avgusta po Tančni gori in Črnomlju zbirali podpise za pristop k Društvu prijateljev Sovjetske zveze in so pole z nabranimi podpisi še istega dne poslali pripravljalnemu odboru za ustanovitev društva v Ljubljano. Vendar državni tožilec v dejanju ovadenih ni spoznal kaznivega dejanja po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi, zato je spis odstopil okrajnemu sodišču v Črnomlju.²³ Iz primerjave datumov obeh dokumentov izhaja, da so morala biti poslana takšna navodila, kakor jih je poslal okrajni glavar v Celju, iz banovinske uprave vsem srezom in glavarstvom. Sklep državnega tožilstva pa nam hkrati tudi pokaže takratno razpoloženje v samih pravosodnih organih, ki takšne in po dobnih akcij niso imeli za nezakonite, kar v tistem času ni bil več izjemen pojav.²⁴ Poročilo nemškega konzulata omenja takšno akcijo za pristop k Društvu prijateljev SZ tudi v Kočevju.²⁵

O akciji za Društvo prijateljev Sovjetske zveze je poročal tudi drugi oddelek banske uprave v svojem rednem letnem poročilu ministrstvu za notranje zadeve v Beogradu: »Izrabljajoč rusofilska nagnenja, ki obstajajo ponekod med inteligenco, so komunisti inscenirali močno propagando ob ustanavljanju Društva prijateljev Sovjetske zveze, katerega ustanovitev je bila prepovedana. Snovatelji tega društva so bili vidni delavci z bivišim senatorjem Ivanom Hribarjem na čelu, univerzitetni profesorji, znani umetniki in pisatelji. To akcijo so komunisti spretno izrabili na ta način, da so na vsem področju dravske banovine nabirali podpise za pristop k društvu in pozivali svoje člane k agitaciji za navedeno društvo. Eden izmed vodilnih komunistov je v svojem govoru pred delavci celo izjavil, da pomeni zbiranje podpisov plebiscit za stvar komunizma. Zbranih je bilo več tisoč podpisov, ki so jih zbiralci poslali

ustanoviteljem, deloma tudi drugim vodilnim levičarjem v Ljubljani, ki so blizu pripravljalnemu odboru. Dasi so bili med zbiralci podpisov skoraj izključno le znani komunisti, je med podpisniki veliko oseb, ki se ne morejo prištevati h komunistom. Zbiranje podpisov je potekalo zlasti med delavstvom in drugimi slabo situiranimi sloji.²⁶

Ko so bili podpisani zbrani, je pripravljalni odbor poveril Josipa Vidmarja, da obišče sovjetskega veleposlanika v Beogradu, ga obvesti o akciji, in če je mogoče dobi od njega tudi kolikor toliko jasno tolmačenje nekaterih političnih dogodkov. Predvsem je želel zvedeti, ali je bila v dogovoru med Hitlerjem in Stalinom kakšna razdelitev interesnih sfer, ki bi eventualno zadevala tudi Jugoslavijo, kar pa je veleposlanik odločno zanimal. Sovjetsko poslaništvo je Vidmar kot predstavnik pripravljalnega odbora obiskal trikrat. Na drugem obisku je skupaj z dr. Damjano Beblerjevo, prof. Francem Šturmom in Božom Boršnikom decembra 1940 prinesel v poslaništvo in izročil skrinjico s 17.843 podpisi.²⁷ Zraven podpisov je izročil tudi listino, v kateri je bilo naznanjeno, da so se po vzpostavitvi diplomatskih stikov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo »začela v popolnem soglasju z razpoloženjem ljudstva v Ljubljani pripravljala dela za ustanovitev Društva prijateljev SZ. Kratka časopisna vest o tem je razgibala vse sloje slovenskega naroda — delavci, kmetje, obrtniki, delovna inteligenca, uradniki, vsi so spontano začeli podpisovati pristopne izjave za društvo prijateljev SZ. Podpise pošiljamo kot izraz prijateljskih in bratskih čustev slovenskega naroda do narodov Sovjetske zveze«²⁸

Tretji obisk na sovjetskem poslaništvu je Vidmar imel še zadnji dan pred napadom na Jugoslavijo, ko se je v Beogradu mudil predvsem zato, da bi pri ministrih nove vlade, nastale po marčnem puču, interveniral za dovoljenje za ustanovitev Društva prijateljev SZ v Ljubljani. Obiskati je utegnil le ministra Milana Grola.²⁹

Pripravljalni odbor je kljub temu, da ni dobil dovoljenja za delovanje društva, razvil živahno, predvsem propagandno dejavnost za populariziranje Sovjetske zveze.³⁰

Leta 1940 je izšlo precej brošur o Sovjetski zvezi, kakor na primer: Razgledi po Sovjetski zvezi, Stanka Dornika (B. Ziherl) O Sovjetski zvezi, Sattlerja Spoznavajmo Sovjetsko zvezo in Industrija Sovjetske zveze. Številne sestavke o tem so prinašale tudi revije, zlasti Sodobnost, Dejanje, Obzorja, Misel in delo, ki so posebno pozornost posvetili zunanji politiki Sovjetske zveze. Policija je

v tem letu zaznamovala številne letake po vsej Sloveniji z gesli za Sovjetsko zvezo.³¹ Tudi že omenjeno poročilo nemškega konzulata v Ljubljani navaja, da se letaki s prosovjetskimi gesli razdeljujejo v vse večji meri po vsej Sloveniji. To dokazuje, da so komunisti zelo vneti na delu in da so pridobili številne prijatelje in pristaše za Sovjetsko zvezo. Poročevalec se sprašuje, ali se ta dejavnost razvija v sporazumu ali celo po navodilih moskovske vlade, česar pa seveda ne more ugotoviti.³² Da se je razpoloženje simpatij za Sovjetsko zvezo prek akcije za Društvo vse bolj širilo, nam izpričuje celo pisanje klerikalnega Domoljuba, ki je avgusta 1940 pisal — sicer v značilnem protiboljševškem žargonu —, da iz cele Slovenije prihajajo poročila, kako ljudje deklamirajo o matjuški Rusiji in vseslovanstvu. Po tovarnah hodijo »internacionalistični agenti«, ki slovensko delavstvo prepričujejo, da je »ruski boljševizem tam za delavne stanove ustvaril vzor, po katerem bi morali tudi slovenski delavci hrepeneti.« Tisti, ki zbirajo podpise za Društvo prijateljev Sovjetske zveze pa po besedah Domoljuba niso več v društvu slovenskega naroda, »ker so se po svoji preteklosti in po svoji miselnosti sami iz njega izključili.« Hkrati opozarja poštene in verne Slovence, da jim v društvu prijateljev »boljševiške Sovjetije« ni mesta.³³

Veliko vlogo pri popularizaciji Sovjetske zveze so imeli tudi sovjetski filmi, ki so jih začeli po vzpostavitvi stikov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo redno predvajati. Na predstavah filmov Peter Veliki, Minjin in Požarski, Volga, Volga, so študentje manifestirali za Sovjetsko zvezo, pri čemer je prišlo tudi do medsebojnih spopadov s klerofašističnimi Stražarji. Slovenec je takrat ogorčeno poročal, da je film postal sredstvo propagande in demonstracij. »Tako smo doživeli, da so imeli filmi v Ljubljani čisto drugo občinstvo kot sicer. Doživeli smo, da so bile vstopnice razprodane. Ko pa je film pred navdušeno in zaverovano publiko razvijal svoje propagandne misli, je po dvorani zadonel navdušen aplavz.«³⁴ Tedanje razpoloženje med ljudmi prikazuje še neki drug sestavek v zvezi s sovjetskimi filmi: »Če bi bil ta film petdesetodstotno boljši, kakor je, in če bi bil izdelan recimo v Ameriki ali Nemčiji, bi ga občinstvo takoj odklonilo. Da se to ni zgodilo, so razlogi drugod...«³⁵ Proti predvajanju sovjetskih filmov kot boljševiški propagandi je ostro nastopila tudi Revija Katoliške akcije. Najprej je ugotovila, da je »z začetkom rednih diplomatskih stikov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo močno oživela

tudi komunistična propaganda. Ta propaganda je poleg stvarnih dobila tudi zakonite možnosti pod krinko kulturnega sodelovanja in medsebojnega spoznavanja, za katero dajejo možnost sporazumi sklenjeni v Moskvi. Glede filmov pa pravi: »Doživeli smo poplavo sovjetskih filmov. Ti filmi špekulirajo na slovenski čustveni mitos, ki ni še premagan in ki ga navzlic jasnim spoznanjem o sedanjosti Rusiji goji tudi tako imenovani napredni tabor v svojem tisku, oprijemajoč se vsake, tudi strupene bilke pri svojem boju za politični obstanek in v prizadevanju za oblastjo.« O predvajanju filma Volga, Volga pa pravi, da »demonstracije in ovacije, ki so bile ob nerazumljivi dobrohotnosti oblasti lahko pri predstavah tega filma uprizorjene, dovolj dokazujejo, da je bil ta film pri nas razumljen v smislu, kakor so si ga zamislili njegovi očetje.« Dalje poroča, da se je ob tej priložnosti pojavila na knjižnem trgu v velikih množicah lična izdaja sklepne himne iz filma Volga. Besedilo, ki ga je prevedel znan slovenski levičarski pesnik, je pravo sredstvo komunistične propagande. Zato ob koncu članka zelo kategorično zahteva, da »če smo nepopustljivi do vseh drugih oblik rdeče propagande, kako bi spričo vsega povedanega mogli biti brezbrizni do najmočnejše in najnevarnejše — ali pa ji celo pomagati.«³⁶

Ista revija je Društvo prijateljev Sovjetske zveze prikazala za pomožno organizacijo Kominterne, ki si pridobiva člane »največ med inteligenčnimi in umetniškimi poklici. Pravijo, da hoče pospeševati kulturne zveze med Sovjetijo in ostalim svetom. V resnici je to propagandna centrala, ki naj književnost, umetnost in znanost spelje v levičarske vode.«³⁷

Akcija za Društvo je potekala tudi med študenti ljubljanske univerze. Pripravljalni odbor za Akademsko društvo prijateljev Sovjetske zveze je 14. decembra 1940 izdal letak, v katerem navaja razloge za ustanovitev tega društva na univerzi: »Dogodki po svetu se tičejo tudi nas. Zato ne moremo mimo dogajanj, ki se vrše na šestini zemeljske oble. Želja, da bi to dogajanje globlje zajeli, nas vodi k ustanovitvi društva.« Da bi si olajšali spoznavanje visokošolskega življenja v Sovjetski zvezi, stanje in razvoj tamkajšnjih znanstvenih institucij, razvoj umetnosti ter gospodarske, kulturne in socialne razmere, bi potrebovali knjižnico ruske literature, čitalnico sovjetsko-ruskih listov, stalna predavanja o političnih, socialnih in kulturnih razmerah v Sovjetski zvezi ter tečaje ruskega jezika. Visokošolci so se v velikem številu odzvali pozivu pripravljalnega odbora in s

podpisi podprli prošnjo za ustanovitev društva, ki je bila poslana na rektorat. Državno tožilstvo je širjenje tega letaka prepovedalo in zaprosilo upravo policije v Ljubljani, naj zapleni vse izvode.³⁸

Društvo prijateljev Sovjetske zveze ima torej v razvoju slovenskega ljudskofrontnega gibanja posebno mesto. Takšna društva, ki so delovala tudi v drugih mestih Jugoslavije, namreč niso imela tiste vloge, ki označuje slovensko Društvo v nekem smislu za iztočnico v Osvobodilno fronto. Prek podpisovalne akcije je imelo elemente množičnega gibanja, v sodelovanju različnih političnih in svetovnonazorskih skupin in posameznikov, ne glede na različne vzgibe, ki so jih pri tem vodili, pa tudi elemente skupinske povezave. Mišljenja glede značaja in pomena slovenskega Društva se sicer razlikujejo. Fajfarjevi ocenijo, da je bilo Društvo prijateljev SZ, ki »je zbiralo članstvo v zelo širokih slojih slovenskega ljudstva, predvsem pa v kulturnih in drugih pomembnih plasteh, nov način zbiranja, novo nadomestilo za že pozabljeno in razbito ljudsko fronto«,³⁹ se približuje tudi France Škerl. Po njegovi oceni je bilo Društvo revija protifašističnih sil v Sloveniji. Zaradi dejstva, da so se vanj vključile predvsem tiste skupine, ki so pozneje sestavljale temeljne skupine OF, ocenjujejo Društvo »pravzaprav za predhodnika Osvobodilne fronte.«⁴⁰ Ivan Kreft tej oceni oporeka in meni, da se s tem zožuje Osvobodilni fronti njena osnova, čeprav je bilo v Društvu prijateljev SZ vključenih več skupin kakor v Zvezi delovnega ljudstva Slovenije. Društvo je bilo po njegovem mnenju organizacija znotraj ZDLS, ni pa pomenilo nove oblike ljudske fronte. Vsebovalo je različne frakcije, na terenu pa je kljub obstoju Društva vse politično delo vodila ZDLS. Zato je ona tudi predhodnik Osvobodilne fronte.⁴¹ Stališču prvih dveh se približuje ocena Borisa Zihlerla, da je bilo Društvo »zelo široko zasnovano in je igralo važno vlogo v oblikovanju enotne fronte proti fašizmu na slovenskih tleh.«⁴²

Vsekakor je imelo Društvo prijateljev Sovjetske zveze v svoji zasnovi in nadaljnji izpeljavi močnejše elemente ljudskofrontnega zbiranja političnih zaveznikov kakor Zveza delovnega ljudstva, ki je bila ustanovljena septembra 1939 v manj ugodnih zunanjepolitičnih okoliščinah. V primerjavi s sodelovanjem različnih političnih skupin in gibanj v prejšnjem razdobju slovenskega ljudskofrontnega gibanja, kjer so imele pri njihovih odločitvah še precejšnjo vlogo trenutne politične kombinacije zlasti ob volitvah, so sku-

pine in tudi posamezniki pristopali zdaj predvsem iz spoznanja, da je sodelovanje v okoliščinah, ko je že grozil neposreden fašističen napad, nujno. In medtem ko je komunistična stranka po kratkotrajni dezorientaciji, ki je sledila spremenjeni politiki Kominterne, spet postavila boj proti fašizmu za osnovno nalogo in zlasti poudarila obrambne naloge ob naslonitvi na Sovjetsko zvezo, se je hkrati spreminjal tudi odnos demokratičnih skupin do komunistov, komunizma na sploh in Sovjetske zveze posebej. Tako je na primer Dejanje, ki je še ob finsko-sovjetski vojni zavzelo popolnoma odklonilno stališče do celotne sovjetske zunanje politike ter s skepsko gledalo na delovanje komunistov, med katerimi da je preobrat sovjetske politike »povzročil globlje človečanske spremembe kakor v meščanskih taborih«, ⁴³ decembra 1940 v članku Zunanja politika ZSSR pisalo že povsem drugače: »Vedno bolj je razvidno, da bo Sovjetska zveza igrala zelo važno vlogo v Evropi in Aziji tako v primeru miru kakor tudi v primeru zapletljajev v nadaljnjih fazah druge svetovne vojne. Zato v presojanju zunanje politike SZ ne smemo podlegati ideološkim stališčem, ki so prav posebno pri nas v navadi«. Tudi časi, ko so »neki ljudje (mišljeni so komunisti — op. avt.) po sporazumu Nemčije in Sovjetske zveze kakor po naročilu prenehali napadati fašizem in nacionalni socializem ter razmišljati o pravičnih in krivičnih vojnah, so minili.« Izrekli so se za mednarodne stike s Sovjetsko zvezo vse do takrat, »dokler bo nevtralnost v bitnem interesu SZ in dokler bo zunanja politika Sovjetske zveze znala realno upoštevati in ovrednotiti resnične napore zapadne Evrope v njeni težnji po novem humanističnem in duhovno neodvisnem svetu.« In dalje »v slehernem naprednem človeku živi želja, da postane Sovjetska zveza v resnici najpozitivnejša postavka v mednarodnem življenju.« ⁴⁴ Krog lista Slovenije, ki je še naprej vztrajal na protisovjetskem stališu in obstal popolnoma ob strani demokratičnega združevanja, potem ko so se najbolj progresivni elementi iz njega izločili, je Dejanje zaradi takšnih gledišč napadel, češ da ima nasproti zunanji politiki Sovjetske zveze »zelo široko stališče, s katerim odobrava amoralnost Stalinove politike. To bi mi imenovali izrazito marksistično opravičevanje marksizma moskovske politike.« ⁴⁵ Revija Katoliška akcija je Dejanje označila za kompromisarsko marksistično revijo, ⁴⁶ medtem ko je Domoljub poučil svoje bralce, da revijo »ki je napol krščanska, napol marksistična ter strogo antiklerikalna,

hvali na vse pretege Delavska pravica, glasilo slovenskih krščanskih delavcev ter jo priporoča slovenskim delavcem.« Zato je krščanskim delavcem odsvetoval branje te revije, kakor je tudi odsvetoval list delavske organizacije, ki takšno revijo hvali in priporoča. ⁴⁷ Še hujši so bili napadi na Sodobnost, katere sodelavci so sestavljali jedro skupine progresivnih slovenskih kulturnih delavcev, ki se je povezala s komunisti in sodelovala v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Revija Katoliške akcije je povsem pravilno ocenila Sodobnost za glasilo slovenskih revolucionarnih marksistov, ki »že osem let oblikuje znaten del slovenskih izobražencev v smislu razrednobojnega Marksovega nauka.« Tej rdeči reviji se po svoji ostrini bližata preživeli Ljubljanski zvon in Dejanje. ⁴⁸ Slovenski dom pa je terjal, naj se ukine komunistična Sodobnost, »ki jo drže v rokah salonski marksisti s finim profesorjem Kozakom na čelu, ki pa zaradi tega v oznanjanju rdečih razodetij ni nič manj obzirna. Temu se zlasti pri malem narodu pravi veleizdaja, tudi če tako reč uradno vodi državni uradnik.« ⁴⁹

Dejstvo, da so se pridružili akciji za Društvo prijateljev SZ tudi nekateri predstavniki liberalnega tabora, kakor na primer Ivan Hribar, Vladimir Levstik, ing. Črtomir Nagode sicer iz »sentimentalno čustvenih« ⁵⁰ nagibov in da so liberalni listi, zlasti revija Misel in delo s simpatijami pisali o Sovjetski Rusiji ter z vidikov slovanstva tudi opravičevali njene zunanjepolitične poteze, je sprožilo hud napad Slovenca: »Treba nam je pogledati samo del tkim. 'naprednega' časopisja pri nas in brati napise, ki spremljajo premikanje sovjetskih čet, pa bomo iz omotičnega delirija, v katerem se ta tisk suče, lahko razbrali, da vse te dogodke smatra kot uvod v odrešilni komunistični pohod in njemu sledečo svetovno revolucijo. Komunizem pa, kakor znano, ne pozna demokracije, ampak je najhujša tudi duhovna diktatura. In vendar so ljudje, ki se zanj danes navdušujejo, bili dolga leta 'liberalci', 'demokrati', 'naprednjaki', ljudje, ki so nekaj dali na svojo svobodomnost, ki pa jo sedaj brez težave mečejo čez krov.« Iz tega pa izvaja tudi sklep, da je s propadom zapadnih demokracij zašla tudi doba liberalne demokracije, ki se umika avtoritativnemu sistemu. »Francoska vlada (vlada v Vichy — op. avt.) že razmišlja o obliki vladavine, ki bo imela več neposredne oblasti, v nekem smislu avtoritativno. So države, ki so že leta pobijale formalno demokracijo in so v tej vojski dosegle že lepe uspehe.« ⁵¹ S temi besedami je tudi nakazana vse

bolj očitna usmeritev slovenskega klerofašističnega tabora. S formiranjem protikomunistične fronte je ločitev duhov v boju proti komunizmu in vsemu, kar se je na obrambni in protifašistični osnovi povezovalo z njim, prignal do skrajnosti. Dosegel pa je s tem obraten učinek. Najbolj napadane skupine so se ne glede na razne pomisleke in zadržke, ki so jih še vedno gojile do komunistov, le še bolj zbližale z njimi. Pa ne samo to. Cilji režimske politike in njene posledice so bile v tistem času popolnoma očitne in nujnost sprememb iz temelja v smeri revolucionarnih ciljev se je kazala za neizbežno. »Vstajamo v dobo, ki je popolnoma dozorela za preosnovo družbe in njenih oblik v smislu organskih spoznav in totalnih zahtev«, piše takrat Dejanje, »vseeno je, če dajemo svetovnemu procesu obliko spora med različnimi svetovnimi gospodarstvi ali spora med socializmom in kapitalizmom.«⁵²

Na temelju takšnih spoznanj so predstavniki treh skupin, ki so že sodelovale v Društvu prijateljev Sovjetske zveze, brez pridržkov sprejele pobudo KPS za sklenitev akcijskih sporazumov. Jeseni 1940 so se na sestanku v kavarni Tabor sporazumeli vodstvo KPS in predstavniki krščanskih socialistov, dne 13. januarja 1941 pa na sestanku v kavarni Majcen za Bežigradom vodstvi KPS in demokratičnega krila v sokolu. To je bila posledica, kakor pravi Jože Rus, »do kraja dognanega prepričanja, da nobena meščanska stranka ali skupina nima ne idejnih, ne moralnih pogojev za politično bojno vodstvo proti fašizmu.«⁵³

Akcijski sporazumi so pomenili nadaljnji korak v poglobljanju političnega zavezništva ob naslednjih skupnih stališčih: 1. Jugoslavija naj se ne nasloni na nobenega izmed vojskujočih se taborov, temveč naj se zunanje-politično krepko nasloni na Sovjetsko zvezo; 2. zahteva po notranji demokratizaciji Jugoslavije in 3. vzpostavitev narodne demokratske vlade. Ti sporazumi, ki jih je omogočilo sodelovanje v Društvu prijateljev SZ, so po besedah Kidriča »v mnogočem predstavljali izhodišče za kasnejšo OF pa tudi za druge, globlje spremembe v slovenskem političnem in javnem življenju. Krščanski socialisti in sokoli so po eni strani tvorili zvezo s slovensko politično tradicijo, po drugi strani pa odražali proces prehajanja slovenskih množic na borbene demokratske pozicije. Slovenski kulturni delavci so se v tem demokratskem bloku nagibali neposredno na stran KP.«⁵⁴ Vsaka izmed skupin, s katero je komunistična stranka sklenila sporazum, je

imela za seboj določene plasti slovenskega prebivalstva, je torej koreninila v ljudstvu in v tem je pravzaprav bistveni pomen tega medskupinskega sodelovanja. S tem pa je prišlo tudi do dokončne diferenciacije med skupinami, ki so v slovenskem ljudskofrontnem gibanju ves čas predstavljale možnostne zaveznike. Socialisti, slovenski mačkovci (Slovenska kmetijsko delavska stranka), samostojni demokrati, krog Slovenije so obstali ob strani novega zbiranja rodoljubnih sil, da bi se šele v odločilnih trenutkih, ki so nastopili z okupacijo, njihova leva krila opredelila za Osvobodilno fronto in se ji pridružila. Društvo prijateljev Sovjetske zveze in omenjeni sporazumi pomenijo torej pomembno sestavino bodoče Osvobodilne fronte.

Vsekakor pa bi zoževali njeno osnovo, če ne bi videli tudi njene druge sestavine. Hkrati z akcijo za Društvo prijateljev SZ je potekala na Slovenskem tudi široka aktivnost delavskih strokovnih organizacij in društev, Zveze delovnega ljudstva, narodnoobrambnih, mladinskih, študentskih, ženskih in drugih organizacij in društev. V stavkah in meddnih gibanjih, akcijah zoper interniranje protifašistov in drugemu nasilju, predvsem pa v narodnoobrambnih in protidraginjskih akcijah ter demonstracijah ob pristopu Jugoslavije k trojnemu paktu se je izražala enotna zahteva po demokratičnih spremembah v Jugoslaviji in pripravljenost za obrambo, če bo napadena. Osvobodilna fronta, nastala že v prvem mesecu okupacije, je bila torej najvidnejši primer trdne povezave komunistov s protifašističnimi in rodoljubnimi silami svojega naroda v množični bazi kakor tudi v frontni povezavi z oblikovanimi političnimi skupinami.

OPOMBE

1. Javor, A (Boris Kidrič): Vojni razvoj in problem nevtralnosti. *Sodobnost VIII 1940*, str. 271. — 2. Arhiv Jugoslavije, F. Pressburo, Poročilo dopisnika Centralnega Pressburoja iz Ljubljane 25. V. 1940. — 3. Javor, A. (Boris Kidrič): Po zlomu francoskega imperializma. *Sodobnost VIII/1940*, str. 367—371. — 4. Proleter, junij-julij 1940, izjava CK KPJ z dne 12. VII. 1940. — 5. Arhiv Slovenije, F. Višje državno pravdnštvo, fasc. 47, KS 1897/40. — 6. Glej opombo 3. — 7. AS, F. Višje državno pravdnštvo, fasc. 45. — 8. Proleter avgust-september 1940 »Boj peti koloni«. — 9. Obravnava F. Zwittra na znanstvenem posvetovanju o OF, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966, str. 269. — 10. V knjigi Hrvatska lijeva inteligencija 1918—1945, 2. knjiga, Zagreb 1970, je navedeno, da je imel v Beogradu funkcijo tajnika Društva prijateljev Sovjetske zveze dr. Ivan Ribar, v Ljubljani Boris Kidrič, v Zagrebu pa dr.

Silović. str. 16—17. O vlogi B. Kidriča pri ustanovitvi Društva govore tudi izjave in spomini J. Vidmarja, T. Fajfarja, A. Beblerja. — 11. Josip Vidmar: Srečanje z zgodovino, Ljubljana 1963, str. 13. — 12. Hrvatska straža 18. VII. 1940. — 13. Arhiv inštituta za izučavanje radničkog pokreta Jugoslavije, F. Gestapo. Poročilo z dne 30. VII. 1940 na Auswärtige Amt Berlin. Iz poročil nemškega poslaništva v Beogradu je razvidno, da so bila ustanovljena Društva prijateljev Sovjetske zveze v Zagrebu (poročilo 12. VIII. 1940), Beogradu pod vodstvom dr. Ivana Ribarja (poročilo z dne 28. VIII. 1940), v Sarajevu (poročilo z dne 25. X. 1940) in v Splitu (poročilo 28. X. 1940). Povsod so zbrali v društvene odbore ugledne politične, znanstvene in kulturne osebnosti. — 14. Jutro 24. VII. 1940, Večernik 25. VII. 1940. — 15. Gre za mestne nagrade Ljubljane, ki so bile 8. februarja 1940 podeljene Prežihovemu Vorancu in Igu Grudnu, zaradi česar je bila žirija, v kateri sta bila poleg zastopnikov mestne občine Josip Vidmar in Božidar Borko v klerikalnem časopisu močno napadena. Glej o tem Slovenski dom 9. II. 1940 in Sodobnost 1940, str. 136—138. — 16. Slovenski dom 26. VII. 1940. Glej tudi Slovenec 25. VII. 1940. — 17. Na sestanku v Laškem so sodelovali Martin Kores in Karel Reberšek iz Maribora, Martin Hočevar in Jože Jurač iz Celja, Janez Pangeršič iz Polja, Tone Marinček in Tone Toman iz Ljubljane, Lojze Lešnik in Lojze Diaci iz Laškega, Jože Tomažič iz Kranja, Mavricij Borec iz Duplice, Stane Kovač in Tone Fajfar iz Ljubljane, in morda še kdo drug iz JSZ. Spomini Toneta Fajfarja in izjava Staneta Kovača. — 18. Tone Fajfar: Odločitev, Lj. 1966, str. 23. — 19. Isto. — 20. Obravnava Josipa Rusa na znanstvenem posvetovanju o OF, Prispevki, 1966, str. 269—276. — 21. Glej op. 19. Izjava A. Beblerja. — 22. Arhiv IRPJ F. Gestapo. Der Bezirkshauptmann dr. Zobeck c. h. An alle Gendarmerieposten, Cilli 3. 8. 1940. — 23. AS, F. Višje državno pravdnishstvo, fasc. 46, KS 2109/40. — 24. Izjava dr. Helija Modica. Glej tudi Miha Marinko: Spomini, Ljub-

ljana, 1971, str. 238—239. — 25. Glej op. 13. — 26. AS, F. banska uprava. Poročilo II. oddelka banske uprave ministrstvu za notranje zadeve za leto 1940. — 27. Glej op. 11, Josip Vidmar: Socializem edinstvena možnost. Delo 10. maja 1975, priloga, stran 7. — 28. Spomenica je bila po vojni objavljena v Ljudski pravici, izvornik pa se je izgubil. Faksimile ponatisa iz Ljudske pravice je objavljen v Zborniku fotografskih dokumentov o boju KPS, I. del, 2. knjiga, str. 458. — 29. Glej op. 11. — 30. Fajfar navaja v spominih, da so izdajali tudi glasilo društva, katerega urednik je bil Boris Ziherl, vendar so vse številke sproti zaplenili, B. Ziherl pa se tega ne spominja. — 31. Glej op. 27. — 32. Glej op. 13. — 33. Domoljub 21. VIII. 1940 »Prijatelji Rusije«. — 34. Slovenec 16. IX. 1940. — 35. Slovenec, 20. IX. 1940. — 36. Revija Katoliške akcije januarja 1940, str. 539. — 37. Revija Katoliške akcije 1941, št. 1, str. 86. — 38. AS, F. Državno pravdnishstvo fasc. 43. — 39. Obravnava Toneta Fajfarja na znanstvenem posvetovanju o oktobrski revoluciji, Prispevki 1967, str. 445. — 40. France Skerl: Politični tokovi v OF v prvem letu njegovega razvoja, Zgodovinski časopis, 1951, str. 7 do 82. — 41. Ivan Kreft: Politični tokovi v OF. Naša sodobnost 1953, št. 4, str. 357—367. — 42. Obravnava Borisa Ziherla na znanstvenem posvetovanju o oktobrski revoluciji, Prispevki, 1967, str. 466. — 43. Dejanje 1940, št. 3, str. 117. — 44. Dejanje december 1940, št. 10. — 45. Slovenija 21. I. 1941. — 46. Revija Katoliška akcija 1941, št. 1. — 47. Domoljub 12. II. 1941. — 48. Revija Katoliška akcija 1941, št. 1. — 49. Slovenski dom 22. II. 1941. — 50. Dejanje, december 1940, št. 10. — 51. Slovenec 7. VIII. 1940. — 52. E. Kocbek: Razumnik pred odločitvijo. Dejanje 1941/IV, št. 2. — 53. Obravnava Josipa Rusa na znanstvenem posvetovanju o OF, Prispevki, 1966, str. 269—276. — 54. Boris Kidrič: Kratek obris Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki, 1960, št. 1, str. 11.

PIRANSKA POPOTOVANJA V 15. STOLETJU

FERDO GESTRIN

Romanja v tako imenovane svete kraje v Palestini, posebno na Kristusov grob, in nato k posameznim cerkvam z znanimi patrociniji in bogatimi relikvijami so že zgodaj v srednjem veku postala sestavni del vsakdanjega življenja, ki ga je obvladala religija in cerkev. Okoli leta 1000 so zlasti narasla romanja v Jeruzalem in druge, s krščanstvom povezane kraje v Palestini. V 11. in 12. stoletju so se romanja v zahodni Evropi v zvezi

s klinijevskim reformnim gibanjem, z dvigom cerkve in papeža, s poglobitvijo verskega življenja in mistike, z novimi cerkvenimi redovi, a tudi s splošnim gospodarskim in družbenim razvojem še močneje uveljavljala. Križarske vojske so dale temu pojavu še nove spodbude.¹ V poznem srednjem veku so dobila romanja še nove motivne elemente, med drugim povezane tudi s spremembami mišljenja znotraj cerkve in krščanskega na-

uka. Zlasti je bilo to povezano z nazorom o vicah, o odpustkih in o Mariji kot božji priprošnjici.²

Vsaj, že proti koncu visokega srednjega veka so romanja zajela tudi slovenske dežele in so se romarji iz njih poslej usmerjali ne samo proti Italiji in zlasti Rimu, marveč tudi v druge romarske kraje. V poznem srednjem veku vsekakor tudi v Jeruzalem, Santiago de Compostella (Kompustela), v Aachen in Köln (Kelmorajn).³ Še v večji meri velja rečeno za mesta ob obali slovenske Istre; izjema v tej trditvi so verjetno obrenski romarski kraji. Tako vsaj kažejo podatki za romarja v Piranu, predvsem iz poznega srednjega veka s težiščem na 15. stoletju, ki jih bo obravnavala ta razprava.⁴

Po doslej znanih virih so v poznem srednjem veku iz Pirana romali v naslednje romarske kraje: Rim,⁵ Assisi,⁶ Loreto,⁷ na Reko,⁸ v Santiago de Compostella v Galiciji na Pirenejskem polotoku,⁹ Recanati,¹⁰ Padovo,¹¹ Staro goro pri Čedadu v Furlaniji,¹² Jeruzalem,¹³ Bari,^{13a} Gubbio,¹⁴ Oglej,¹⁵ Ljubljano,¹⁶ k cerkvi sv. Kozme in Damijana pri Muljavi (?)¹⁷ in na Dunaj.¹⁸

Relativno večino so pri tem imela romanja v Rim k cerkvam apostolov Petra in Pavla, sv. Janeza in k drugim bazilikam.¹⁹ S tem romanjem v Rim so slovenski in hrvaški romarji že pred letom 1441 imeli v mestu svojo bratovščino. Leta 1441 je bratovščino vodil duhovnik-puščavnik Hieronim iz Ptuja (Jeronimus de Petovia pauper heremita).²⁰ Leta 1453 pa je papež Nikolaj V. v posebni buli dovolil slovenskim in hrvaškim romarjem, da so v Rimu ustanovili svoje gostišče sv. Hieronima in prekrstili cerkev sv. Marine v cerkev sv. Hieronima.²¹ Absolutno večino pa so imeli v Piranu romanja v kraje z znanimi Marijinimi cerkvami: v Assisi, kamor so v obravnavanem času šla le štiri romanja k cerkvi sv. Frančiška, v Loreto, Recanati, na Reko in na Staro goro pri Čedadu. Nekaj več romanj je pritegnila še cerkev sv. Jakoba v Kompusteli, sicer pa so drugi zgoraj omenjeni romarski kraji zastopani pri romarjih iz Pirana le s po nekaj oziroma s posameznimi romanji.

Podatki, ki z njimi razpolagamo, dajo združeni v tabelo naslednjo podobo:

Izbor krajev za romanja piranskih meščanov in prebivalcev je deloma povsem razumljiv, saj je zajel vrsto znanih romarskih krajev tistega časa (Rim, Jeruzalem, Bari, Kompustela). Deloma pa ga je treba vezati na trenutno posebno čaščenje, na etnično oziroma pokrajinsko pripadnost in druge vzroke, kar velja za romanja v Loreto, Recanati,

Kraj romanja	14. stoletje	15. stoletje		Skupaj
		prva polovica	druga polovica	
Rim	3	13	46	62
Assisi	—	1	56	57
Loreto	—	—	35	35
Reka	—	2	7	9
Kompustela	1	6	2	9
Recanati	—	—	8	8
Padova	—	—	3	3
Stara Gora	—	1	2	3
Jeruzalem	—	1	1	2
Bari	—	1	—	1
Gubbio	1	—	—	1
Ljubljana	—	—	1	1
Dunaj	—	—	—	—
(Viena)	—	—	1	1
Oglej	—	—	1	1
Sv. Kozma in Damijan	—	—	1	1
Skupaj	5	25	164	194

Assisi, Staro goro, Reko, Ljubljano, k cerkvi sv. Kozme in Damijana ter na Dunaj. Romanja v piransko kopno zaledje so bila v veliki meri pogojena z gospodarskimi in etničnimi povezavami slovenskega ozemlja s Piranom. Romanja na Reko, Loreto, in druge kraje Marijinih romarskih cerkva so bili na eni strani tesno vezani na legendo o prenosu Marijine podobe iz Trsata nad Reko v Loreto, še bolj pa v zvezi z njenim kultom kot priprošnjice pri bogu pri odpušcanju grehov in trpljenja v vicah. Zato niso romali samo v zgoraj imenovana kraja, marveč tudi v Recanati, kjer so zgradili zvest posnetek »sve-te hiše« iz Loreta. Zato so masovno romali v Assisi k cerkvi Marije Angelske (Sancta Maria de Angelis) in ne k sv. Frančišku. Zato je romanje k tem cerkvam v drugi polovici 15. stoletja tako zelo naraslo, kar je bilo v skladu s splošnim širjenjem mita o vicah, z mišljenjem o »lepi« smrti in odpustkih. Seveda so romanja iz Pirana v italijanske romarske kraje pogojevale tudi gospodarske in kulturne medsebojne povezave.

Na romanje so hodili ali posamezniki sami²² ali pa so v ta namen dali sredstva in so zanje romali drugi,²³ seveda za plačilo. Razmerje se je tako v prvi kakor tudi v drugi polovici 15. stoletja odločno nagibalo v korist druge oblike romanja. Med vsemi znanimi primeri romanj jih odpade na romanja posameznikov samih le kakih 9 %, a od tega večinoma le pri romanju v Rim, Kompustelo in Jeruzalem, z veliko tendenco padanja proti koncu 15. stoletja (v prvi polovici je raz-

merje okoli 35 % : 55 %, a v drugi polovici 5,5 % : 94,5 % v korist druge oblike romanja, kar je bilo povsem v skladu s splošnimi, že omenjenimi spremembami verskega mišljenja znotraj katoliške cerkve.

Vzroki za romanje, vezani na versko čustvovanje, so bili v tem obdobju predvsem naslednji: Največkrat omenjen vzrok za romanje je bila težnja posameznika za blagor njegove duše, za duše njegovih najbližjih sorodnikov, staršev, zakoncev, otrok, sester ali tudi drugih ljudi.²⁴ To pa je pomenilo predvsem to, da bi se duša rešila pogubljenja oziroma vic, ki so v poznosrednjeveški katoliški verski miselnosti postale kot kraj »očiščenja« (purgatorium) grešne duše pred večnim življenjem splošna spodbuda mističnemu čustvovanju. Posebej se omenja kot vzrok romanja, vendar praviloma v zvezi z blagrom duše, tudi težnja po odpuščanju grehov.²⁵ Kot tretji vzrok pa se za romanje pojavlja zaobljuba, narejena iz kakršnegakoli motiva (za rešitev iz smrtne nevarnosti, za ozdravljeno bolezen, za srečno vrnitev itd.).²⁶ Daleč največje število romanj je bilo v Piranu v tem obdobju pogojeno iz prvega vzroka, zavoljo česar je tudi razumljivo, da so vesti o njih le v testamentih.

Med romarji oziroma tistimi, ki so romanje za blagor svoje duše ali za svoje sorodnike o oporoki določili, to je, ukazali, da pošljejo po njegovi smrti na romanje drugo osebo, so bile vse družbene plasti v Piranu. Med njimi so bili člani patricijskih, plemiških rodbin, ki so bile vrhnji družbeni razred in nosilke mestne samouprave.²⁷ Taki so bili npr. Petrogna²⁸ in »ser Facius quondam ser Odorlici de Appolonio de Pirano«.²⁹

Dalje pripadniki bogatega meščanstva in lastniki večje zemljiške posesti, kot npr. Johannes quondam ser Savarinj de Savarino, ki je ukazal v oporoki kar osem romanj v Assisi.³⁰ Kar številni so bili obrtniki raznih zvrsti: krojači, krznarji, mlinarji, brivci, gostilničarji.³¹ Prav tako pa se kot romarji oziroma kot nosilci romanja pojavljajo koloni in kmetje, ki so živeli na piranskem ozemlju, in tudi najnižji sloji mestnega prebivalstva, služabniki, hlapci.³²

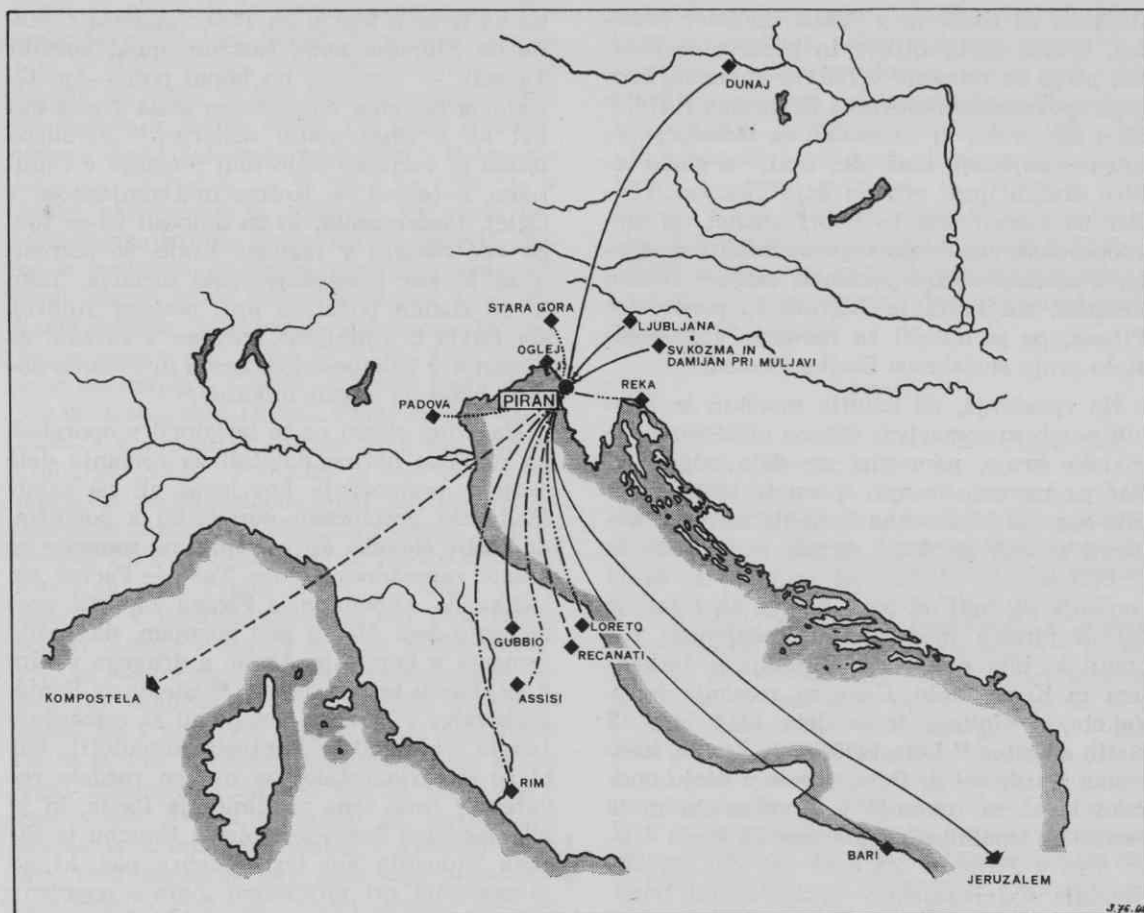
Romarji in testatorji, ki so romanja kot legat določali v oporokah, niso pripadali samo romanskemu etičnemu elementu v Piranu. Med njimi so bili tudi številni Slovani iz slovenskih in hrvatskih dežel ter iz Bosne, ki so se ssem doselili in bili meščani ter prebivalci Pirana ali pa so živeli na njegovem okolnem ozemlju. Iz slovenskih dežel se tako omenja jo ljudje iz Murske Sobote (?),³³ iz Gornjega gradu (Gorina grad), Celja, Laškega (Las-

co), Metlike, Novega mesta, Ljubljane, Svegatega Križa, Socerba in Trsta. O njih govore podatki o ljudeh z vzdevki Krašovec (Crasauec), Kragl (Cragli) in imeni Štefek (Sfeticco). Iz hrvaških dežel pa so se tako vključevali v romanje iz Pirana v zgoraj naštetih kraje ljudje iz Dubrovnika, Splita, Šibenika, Zadra, Paga, Raba, Senja, Krka, Modruša, Blagaja, Krbave, Zrinja, Krastovice, Topuskega, Ostrožca, Požege, Koprivnice, Virovitice, Krapine in Zagreba. Iz Bosne pa so bili Peter sin Dragoše iz Sane,³⁴ Ivan, sin Štefana iz Bosne,³⁵ Jurij, sin Radina.³⁶ Viri omenjajo še druge Slované brez oznake kraja, od koder so se doselili v Piran in se povsme vključili v njegovo življenje.³⁷ Sem je verjetno šteti tudi krojaškega mojstra Andreja, sina Martina Vngarija,³⁸ ki je leta 1390 nameraval na romanje v Rim in je zato tedaj napravil oporoko.

Osebo so se napotili v Rim Martin, sin Pavla iz Zadra, Nikolaj iz Zrinja, mojster Martin, sin Lovrenca iz Laškega (vsji po 1439), Peter Fortuna iz Zagreba (1458), Michael, sin Martina iz Celja (1464), Gregor, sin Ivana iz Zrinja (1467), Kozma, sin Tomaža iz Senja (1468); v Loreto Millica, žena Štefana, sina Martina iz Blagaja (1463); v Kompostelo pa Ivan, sin Štefana iz Bosne (1414), krznarski mojster Matej, sin Pavla iz Šibenika (1434) in Filip, sin Mateja iz Socerba (1444), a v Jeruzalem je šel krojaški mojster Peter, sin Andreja iz Virovitice (de Ueritiza).³⁹ Sicer pa so vsi drugi meščani in prebivalci slovanskega izvora v Piranu v oporokah določali romanja in dajali sredstva zanje, kakor je bilo v tem času v mestu na splošno v veljavi.

V večini primerov so na ta način ljudje v Piranu pošiljali na romanje le po enega človeka, ki naj bi šel v en romarski kraj. Toda bila so v oporokah tudi določila, ko je moral najeti romar iti na isti poti v dva in celo več romarskih krajev ali obiskati po več cerkva.⁴⁰ Prav tako pa niso bili redki primeri, ko je testator zapovedal poslati po dva,⁴¹ tri⁴² in več najetih romarjev v isti ali v različne romarske kraje oziroma cerkve. Tako je leta 1456 Ivan, sin Savarina de Savarino zapustil vse svoje premoženje ženi Sini pod pogojem, da pošlje zanj in za njegovega sina, za starše in prednike ter za vse, ki jim je ostal dolžan, osem romarjev v Assisi.⁴³

Rok, kdaj je bilo treba tako določeno romanje opraviti, so v oporokah posebej določili. Le redko se je to zgodilo v istem letu, kakor je to določil Almerik Barbolei, meščan in prebivalec Umaga, ki pa je testament napravil v Piranu, kjer je bival, za romanje

v Rim in Assisi.⁴⁴ Prav tako ni bil pogost rok enega leta; le v nekaj primerih so testatorji leta 1499 določili romanje v Rim in Assisi v času jubilejnega leta 1500. Tako je Lenart iz Ljubljane, ki je bil služabnik pri Frančiški de Adalpero, določil romanje v Rim za to leto.⁴⁵ Praviloma so romanje po določilu opravili šele po smrti testatorja. To se je zgodilo ali neposredno po njegovi smrti⁴⁶ ali v nekaj letih po smrti⁴⁷, lahko pa tudi šele po šestih in celo po osmih letih, kakor je določil Pavel, sin Valentina iz Senja, prebivalec Pirana, za romanje v Rim.⁴⁸ Včasih so obisk božjepotne cerkve podrobneje opredelili, to velja zlasti za romanja k Marijinim cerkvam v času proščenja v mesecu avgustu.⁴⁹ Le enkrat samkrat imamo tako določen čas za romanje v Rim, ki naj se opravi v času kvater.⁵⁰

Osebe, ki so za testatorjev dušni blagor romale, so le-ti sami postavljali v oporokah ali pa so to po njihovi smrti storili posebni, v oporoki imenovani komisarji, izpolnjevalci pokojnikov poslednje želje. Komisarjem so včasih tudi zapuščali del premoženja, zato

pa naj bi poslali človeka na romanje. Tako je Magdalena, žena Gregorja iz Senja, prebivalca Pirana, zapustila komisarju Ivanu de Dardi hišo v četrti Misani s pogojem, da plača vse legat in pošlje romarja v Rim.⁵¹ Ali pa so v oporoki dali komisarjem del premičnin za prodajo, iz izkupička pa so bili dolžni poslati romarja za dušo umrlega. Ivan iz Modruša, ki je ležal bolan v piranskem špitalu, je dal komisarjem v prodajo tri krave in vola, z izkupičkom pa naj bi plačali najetega romarja zanj in za maše, ki bi se brale v Rimu.⁵² Tako za romanje izbrane, najete osebe so verjetno imele vse zaupanje testatorja oziroma komisarjev in so pripadale najrazličnejšim poklicem; bile so iz vrst najbližjih sorodnikov, znancev, v enem primeru je bila to tudi ženska. Večkrat se omenjajo kot taki romarji duhovniki in redovniki. Tako je Jakob, sin Frančiška iz Zagreba in hlapec pri Antoniju Guarneriju iz Pirana leta 1466 določil za romanje v Rim duhovnika Mavra; Elizabeta, hči mojstra Karota Vitalisa pa je leta 1490 izbrala enega meniha iz samostana sv. Bernardina za romanje v Rim in

drugega za romanje v Assisi; mojster Nikolaj, krojač iz Ljubljane in prebivalec Pirana, pa je za romanje v Loreto imenoval svojega spovednika redovnika Frančiška (1476).⁵³ Med sorodniki, ki so romali za testatorje, so bili res najbližji, mož, sin, brat,⁵⁴ a glede izbire drugih ljudi viri ne dajo motivov, vendar so morali biti to dobri znanci, ki jim v oporokah zapuščajo neprimičnine kot legate, a so zato dolžni poromati zanje.⁵⁵ Štefan Frasca, sin Petra iz Zagreba in prebivalec Pirana, pa je določil za romanje v Kompostelo svojo služabnico Stojko (Stoica).⁵⁶

Na vprašanja, po katerih morskih in kopnih poteh so romarji iz Pirana obiskovali romarske kraje, nam viri ne dajo odgovora. Pač pa moremo iz njih spoznati, kolikšna je bila cena za posamezna romanja oziroma kolikšni so bili približni stroški zanje. Vse to je bilo seveda odvisno od razdalje do kraja romanja pa tudi od tega, kdo je na romanje šel. Najdražja med zgoraj omenjenimi romanji so bila nedvomno romanja v Jeruzalem in Kompostelo. Cena za romanje k sv. Jakobu v Galiciji je že leta 1413 bila 12 zlatih dukatov.⁵⁷ Leta 1476 pa je Štefan, imenovan Dardi vel di Pola, vnesel v svojo oporoko legat za romanje v Kompostelo in je ukazal za izpolnitev legata prodati svojo drugo hišo v Piranu.⁵⁸ Za ceno oziroma stroške romanja v Jeruzalem v doslej znanih virih nismo našli podatkov, vendar z gotovostjo lahko trdimo, da so bili še precej višji kakor za Kompostelo. Romanje v Rim je stalo 30 in 50 liber malih denarjev oziroma med 5 in 7 zlatih dukatov. Jakob, sin Frančiška iz Zagreba, je dal duhovniku Mavru za romanje v Rim 50 liber denarjev že leta 1466, a skoraj trideset let pozneje je Tomaž, sin Jambreka iz Zagreba, plačal za romanje v Rim le 30 liber denarjev.⁵⁹ Že leta 1424 pa je kolon (laborator) Peter, sin Draguše iz doline Sane, dal za romanje sveto mesto 7 zlatih dukatov, a skoraj petdeset let pozneje Peter iz Zagreba le 5 zlatih dukatov.⁶⁰ Nobenih podatkov nimamo, niti ne posrednih, za sklepanje, koliko so bili stroški oziroma cene za romanje v Bari in Dunaj. Mogli bi le zelo približno reči, da so se morda gibali med 5 in 8 zlatimi dukati. Za romanje iz Pirana v Assisi je bilo treba plačati 4 zlate dukate, a tudi 5 zlatih dukatov, kakor za romanje v Rim.⁶¹ Verjetno je približno toliko bila tudi cena za romanje v Gubbio. Za romanje v Loreto je bilo treba plačati 2 zlata dukata in enako vsoto tudi za pot v bližnji Recanati.⁶² Približno enako visoko so bili stroški in cena za obisk Padove in Stare gore pri Čedadu v Furlaniji. Romanje iz Pira-

na na Reko k Mariji na Trsat (ecclesia s. Marie de Flumine apud castrum quod vocatur Tarzat) — verjetno po kopni poti — je testatorja oziroma obiskovalca stala 1 zlat dukat ali 5 liber malih denarjev.⁶³ Približno toliko je verjetno stalo tudi romanje v Ljubljano, k cerkvi sv. Kozme in Damijana in v Oglej. Posamezniki, ki so določali za-se tudi po več romanj v različne kraje, so potrošili za to kar precejšnje vsote denarja. Tako je po znanih podatkih npr. mojster Andrej, sin Pavla iz Ljubljane, meščan v Piranu, za romanje v Kompostelo, Loreto in Padovo določil okoli 17 zlatih dukatov.⁶⁴

Na drugi strani pa so testatorji v oporokah na različne načine določali za romanje dele svojega premoženja kot legat ali pa zapuščali celo premoženje sorodniku s pogojem, da pošlje človeka ali več ljudi na romanje za blagor zapustnikove duše. Tako je Facius, sin Urlika de Appolonio iz Pirana zapustil premoženje ženi Mariji pod pogojem, da pošlje romarja v Loreto in Assisi, a drugega v Rim k sv. Pavlu ter sv. Janezu.⁶⁵ Štefan iz Senja, prebivalec v Piranu, je zapustil za romanje v Loreto vinograd v kontrati Rescuto(?), kar bi še denarja ostalo, pa naj ga razdele revežem.⁶⁶ Ana, žena gostilničarja Pavla, ki je bila morda z Reke, je mojstru Erazmu iz Pirana zapustila kot legat srebrn pas, ki ga je zastavila pri piranskem Judu s pogojem, da bo poromal zanjo v Loreto in dal za maše pri sv. Juriju v Piranu.⁶⁷ Leta 1490 je Gašpar Slovan, prebivalec v Piranu, v oporoki ukazal prodati svoj vinograd v Sečoljah, z izkupičkom so bili komisarji dolžni poravnati njegove dolgove; z denarjem, ki bi še ostal, pa naj pošljejo romarja v Rim, da se bo tako izpolnila njegova zaobljuba.⁶⁸ Podobno je Jurij, imenovan Krbovac, meščan in prebivalec v Piranu, zapustil Urbanu iz Zrinja vinograd v kontrati Pacugi, zato pa je dolžan iti v enem romanju v Rim, Assisi in Recanati.⁶⁹

V zvezi s tako organiziranimi romarji ali pa tudi brez njih, torej povsem samostojno, so testatorji v oporokah dajali božjepotnim zgoraj omenjenim cerkvam razna darila v denarju ali v raznih predmetih (olju, vosku, svečah) ali pa so v njih dajali za maše. Tako so posamezniki namesto romanja, toda z istim ciljem, v oporoki določili tisti cerkvi denarno darilo, običajno v višini cene romanja. Leta 1476 je Peter iz Zagreba poleg romanja v Rim zapovedal v oporoki, naj se dasta tudi cerkvi v Loretu 2 zlata dukata.⁷⁰ Enako je storil devet let pozneje tudi mornar Martin, sin Jerneje iz Senja.⁷¹ To so verjetno opravili komisarji testamenta, kakor vi-

dimo iz primera Jurija iz Grožnjana.⁷² Pogostejša volila tem božjepotnim cerkvam so bila v obliki voska in sveč. Katarina, žena Marka de Preto, je leta 1440 zapustila cerkvi na Trsatu v obliki volila 120 liber neobdelanega voska kot svojo zaobljubo.⁷³ Peter, sin Henrika Petrogno, pa je tako za romanje v Assisi kakor tudi za romanje v Loreto določil tamkajšnjima cerkvama sv. Marije voska v velikosti in obliki človeške postave.⁷⁴ Tudi romar, ki je šel za Katarino, ženo Mihaela Štefeka, k cerkvi sv. Kozme in Damijana, je nosil v dar vosek.⁷⁵ Že leta 1397 je romar, namenjen v Gubbio za Petra Bona Vitalisa iz Pirana, moral kupiti veliko svečo (dopleurium) v vrednosti 32 solidov in jo darovati na grobu svetnika.⁷⁶ Podobno je bilo tudi z romarji, ki so jih določili Jurij, sin Radina de Isuerbase, Martin iz Metlike, meščan in prebivalec Pirana, in Lovrenc de Castro Bruna.⁷⁷ Katarina, žena Ivana iz Buj, meščana v Piranu, je v oporoki določila, naj mož pošlje cerkvi Marije v Loretu 6 liber malih denarjev, za katere naj se kupijo velike sveče. Izpolnitev določila si je zagotovila še na ta način, da v primeru, če mož Ivan tega volila ne bi izvršil, poskrbe (komisarji?), da se bo legat izpolnil po njegovi smrti.⁷⁸ Edini primer volila v olju je vezan na Rožo, ženo Mavra iz Zrinja, prebivalca v Piranu, ki je leta 1488 zapustila dve libri olja bratovščini apostolov Petra in Pavla v Rimu.⁷⁹ Tudi za naročilo maš imamo le nekaj podatkov: v cerkvi sv. Marije v Recanatiju je dal za štiri maše Gregor iz Zagreba (sin Martina) leta 1481, Antonovi cerkvi v Padovi pa je moral dati romar Andreja, sina Pavla iz Ljubljane, za tri maše.⁸⁰

Kot posebnost naj navedemo, da so v posameznih primerih tisti, ki so v oporokah določali romanja za blagor svoje duše, zahtevali, naj gredo romarji na božjo pot bosonogi. Tako je Marko, sin Štefana iz Ancone, ki je napravil testament v Piranu, po zaobljubi zahteval, naj gre zanj nekdo bosonog do cerkve sv. Marije v Macerati.⁸¹ Že omenjena Katarina, žena Mihaela Štefeka (Sfetic), pa je določila, da roma nekdo po njeni zaobljubi peš k cerkvi sv. Kozme in Damijana.⁸²

Ob koncu prikaza romanja v Piranu v 15. stoletju, tega drobca iz vsakdanjega življenja mesta, naj poudarimo naslednje. Romanje iz Pirana je zajelo precejšen del ozemlja severno od sredozemskega prostora in je seglo tudi globoko v zaledje do Dunaja. Tudi v tem se v precej jasni luči kažejo gospodarske povezave z zaledjem. Z njimi je razložljiva velika vloga slovenskega elementa v mestu, ki

gospodarsko-prometno ni nič manj živelo s kopnim zaledjem kakor s svojim obmorskim in prekomorskim prostorom. Odtod tudi velik delež slovenskega dela mestnega prebivalstva pri romanju. In končno, romanje, zlasti v obliki plačanih romarjev, ki so povsem prevladali v drugi polovici 15. stoletja, nam kažejo, da so piranski meščani in prebivalci sledili utripom duhovnega življenja v Evropi, novim mišljenjem znotraj krščanskega nauka, pa tudi, da so sprejemali drobce ponavljajoče se profane kulture.

OPOMBE

1. Prim. J. Le Goff, *Das Hochmittelalter*, v *Fischer Weltgeschichte* Bd. 11, str. 58 sl. — 2. Prim. R. Romano — A. Tenenti, *Die Grundlegung der modernen Welt*, prav tam, Bd. 12, str. 80 in dalje. — 3. J. Stabej, *Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje*, *Razprave SAZU VI*, Ljubljana 1965, str. 141—213 in tam navedena literatura. — 4. Viri zanjo so številni testamenti, ki sestavljajo posebno serijo v Mestnem arhivu v Piranu (citiram jo z oznako TA). — 5. Najstarejši podatek imam iz leta 1346, čeprav sodim, da so iz Pirana romali v Rim že mnogo prej (TA — 1346 febr. 20, glej še 1396 avg. 9 in 1390 febr. 24). — 6. Od leta 1443 dalje (prvi podatek, ki z njim razpolagam TA — 1443 avg. 7). — 7. Od leta 1454 dalje (prvi podatek, ki z njim razpolagam TA — 1454 sept. 18). — 8. Od leta 1405 dalje (TA — 1405 april 29). — 9. Najstarejši, meni znan podatek iz leta 1349 (TA 1394 marec 24). — 10. Kot kraj romanja se javlja še v drugi polovici 15. stoletja (TA — 1461 jun. 9). — 11. Od zadnje četrtine 15. stoletja dalje (TA — 1486 jan. 9, 1488 nov. 6, 1484 okt. 13). — 12. TA — 1433 okt. 28. 1467 marec 31, 1470 febr. 8. S slovenskega ozemlja so sem radi romali Tolminci; glej B. Grafenauer, *Upori*, str. 41. — 13. TA — 1427 maj 26 in 1458 jan. 22. — 13a. TA — 1433 okt. 28 («...ad visitandum ecclesiam sancti Nicolai de Bari...»). — 14. TA — 1397 maj 31 («...ad visitandum corpus beati Thebaldi in Gubbio...»). — 15. TA — 1470 febr. 8 («...ad visitandum ecclesiam sancti Bernardini in Agle...»). — 16. TA — 1481 april 24 («...visitandum ecclesiam sancti Leonardi in Lubiana...») Ne gre za cerkev, temveč za kapelo sv. Lenarta, ki se leta 1429 omenja v cerkvi sv. Martina avguštinskega samostana (na mestu sedanjega frančiškanskega samostana in cerkve). Porušili so ju zaradi turške nevarnosti v zadnjem desetletju 15. stoletja (glej AS — listine — 1429 jan. 5, M. Kos, *Srednjeveška Ljubljana*. Topografski opis mesta in okolice, Ljubljana, str. 46 sl.). — 17. Cerkev sv. Kozme in Damijana («...ad visitandum ecclesiam sanctorum Cosme et Damiani...») je treba locirati na slovenska tla, ker je v to cerkev poslala romarja po svoji zaobljubi Katarina, žena Mihaela Štefeka (Sfetic). Prav to pa kaže, da je cerkev iskati na stari poti za trgovino z živino iz ogrskih in hrvatskih dežel ob Krki proti Italiji; to bo cerkev Kozme in Damijana blizu Krke. — 18.

TA — 1470 okt. 24 («...ad sanctum Antonium de Viena...»). — 19. Prim. 1454 sept. 18 («...et sancti Johannis et aliarum ecclesiarum Rome...») in 1475 marec 25 («...ad visitandum basilicas de urbe Roma...»). — 20. J. Stabej, o. c., str. 156. — 21. Prav tam.. — 22. Formula je bila skoraj enaka: «...quia intendens visitare limina beatorum apostolorum Petri et Pauli Rome (volens visitare...; intendens ire Roman...) ... testamentum in hoc modo facere procuravit (... testamentum sive scriptis in hunc modum facere procuravit). TA — 1390 febr. 24, 1439 febr. 23, marec 9 in 10, 1458 okt. 25. 1464 maj 3 in 1468 marec 27. — 23. Ustrezna formula v testamentih je bila stalna in se je glasila: »Item iussit mitti unum hominem (ali »unam personam«) ad visitandum limina ecclesie sancte Marie de Angelis in territorio Assisij pro anima sua.« TA — 1464 jan. 31. — 24. Na blagor duše testatorja se glasi ogromna večina podatkov; za zakonca glej TA — 1441 avg. 11, 1489 jul. 21, 1499 nov. 20 in 1418 jan. 26; za sinove TA — 1486 okt. 19, 1488 ? 31; za sestre TA — 1445 jul. 5, 1455 jul. 8, 1477 jul. 14; za starše TA — 1470 okt. 24; za druge bližnje ljudi TA — 1475 sept. 25. — 25. Formula se je glasila »...pro remissione suorum peccatorum« TA — 1494 april 2, 1494 okt. 13, 1499 nov. 25. — 26. Formula se je glasila ali »...et satisfactione votorum suorum« ali »pro vna eius voto« ali »pro voto suo« ali »ex voto« in podobno. TA — 1462 dec. 1, 1486 avg. 8, 1487 jan. 14. 1491 jan. 23, 1494 okt. 13, 1495 jul. 11, 1499 nov. 20. — 27. M. Pahor, Socialni boji v občini Piran, Ljubljana 1972, str. 27 sl. — 82. TA — 1475 sept. 25. — 29. TA — 1454 sept. 18. — 30. — testament z letnico 1456. — 31. Prim. TA — 1476 avg. jul. 4, 1474 avg. 17, 1434 avg. 27, 1477 jul. 14, 1481 april 24, 1495 jul. 11. — 32. Prim. TA — 1444 sept. 23, 1461 jun. 9, 1468 april 14, 1494 jul. 22, 1499 nov. 20. — 33. TA 1458 febr. 23 (Philippus quondam Gregorij de Sobotta), 1482 maj 3 (Joannes filius quondam Joannis Sobotta de Pirano), — 34. TA — 1424 jun. 24 (Petrus quondam Dragosse de Sana). — 35. Juanus quondam Stephani de Bosigna famulus fratrum dicti conventi sancti Francisci — TA — 1414 marec 30. — 36. TA — 1405 april 29 (Jurius quondam Radine de Isuerbase laborator in Pirano). — 37. Prim. TA — 1463 febr. 6, 1467 marec 31, 1471 maj 8, 1483 sept. 26, 1491 jan. 23. — 38. TA — 1390 febr. 24. — 39. TA — 1458 jan. 22. — 40. Prim. TA — 1455 jul. 8: »unum solum hominem ad visitandum ecclesiam sancte Marie de Angelis de Assisio et ad visitandum limina sanctorum Petri et Pauli de Roma«. — 41. Prim. TA — 1465 sept. 10: »Item iussit mitti duarum personas ad indulgentiam sancte Marie de Angelis in territorio Assisij de mense augusti pro anima sua.« — 42. TA — 1437 nov. 9, 1486 jan. 9: »Magister Andreas cerdo quondam Pauli de Lubiana civis et habi-

tator Pirani...Item iussit mitti unum hominem ad visitandum ecclesiam sancti Jacobi in Galizia pro anima sua... unum alium hominem ad visitandum ecclesiam sancte Marie de Loreto pro anima sua... unam aliam personam ad visitandum ecclesiam sancti Antonij de Padua in qua ecclesia iussit celebrari missas tres pro anima sua.« — 43. TA — 1456 ? ? : »Item cum conditione quod dicta dona Sina teneatur mittere ad indulgentiam sancte Marie de Angelis de territorio Assisij octo personas, unam pro anima sua, secundam pro anima Sauarini filij sui, tertiam et quartam pro animarum suorum parentum, alias duas pro animarum suorum avorum, duas alias pro animarum omnium illorum a quibus aliquid bonorum habuit et possedit. In quibus iussit expendi pro eorum labore ducatos 32.« — 44. TA — 1500 maj 6 (presente anno). — 45. TA — 1499 dec. 4, glej še 1499 jan. 25, 1494 jul. 22 (in Romam anno futuro). — 46. TA — 1487 jan. 1 (quod post mortem suam mittatur), 1471 maj 8 (port eius obitum) — 47. TA — 1472 nov. 6 (in termino trium annorum). — 48. TA 1489 jul. 21 (šest let), 1437 dec. 26 (infra terminum octo annorum). — 49. Prim. TA — 1454 sept. 18, 1469 april 11, 1475 sept. 25 1480 jun. 26 in okt. 11, 1483 april 4 in sep. 26 itd. — 50. TA — 1494 jul. 22. — 51. TA — 1441 avg. 13. — 52. TA — 1491 maj 1. — 53. TA — 1476 jul. 4. — 54. TA — 1484 febr. 23, 1494 jul. 27, 1496 maj 4. — 55. Prim. TA — 1491 febr. 8. — 56. TA — 1413 avg. 9. — 57. TA — 1413 avg. 9: »Item dixit dedisse dicte Stoice (eius famule) ducatos duodecim auri cum quibus teneatur visitare ecclesiam sancti Jacobi de Galitia pro anima sua.« — 58. TA — 1476 maj 15. — 59. TA — 1466 nov. 1, 1494 jul. 22. — 60. TA — 1476 jul. 22, 1424 jun. 24. — 61. TA — 1456 ??, 1476 jul. 14, 1488 ? 31. 62. TA — 1468 april 14, 1476 jul. 22, 1481 febr. 7, 1483 april 19 in avg. 4. — 63. TA — 1474 avg. 17, 1490 maj 4. — 64. TA — 1486 jan. 9. — 65. TA — 1454 sept. 18. — 66. TA — 1464 avg. 5. — 67. TA — 1474 avg. 17 («...unum eius cingulum de argento quem habet apud iudeum Pirani...»). — 68. TA — 1490 avg. 4. — 69. TA — 1494 marec 15 («...ire Roman et Assisium pro anima ipsius testatoris ac Rachanetum uno itinere...»). 70. TA — 1476 jul. 22. — 71. TA — 1483 april 19. — 72. TA — 1483 avg. 4. — 73. TA — 1440 avg. 20. 74. TA — 1486 avg. 22. — 75. TA 1491 jan. 23. — 76. TA — 1397 maj 31. — 77. TA — 1405 april 29, 1490 jun. 1. — 78. TA — 1499 dec. 15. — 79. TA — 1488 ? 31. 80. TA — 1481 febr. 7, 1486 jan. 9. 81. TA 1486 avg. 8: »Item dimisit mitti unum virum pedibus nudis de Anchona usque ad sanctam Mariam de Macerato per exequendo uno eius voto.« — 82. TA — 1491 jan. 23: »Item iussit mitti unam personam discalciam ad visitandum ecclesiam sanctorum Cosme et Damiani...« —

TISKARNA JANEZA MANDELCA IN LETA 1578 TISKANA PESEM O ZMAGI IVANA FERENBERGERJA NAD TURKI

BRANKO REISP

Janez (tudi Janž) Mandelc (Mannel, Manlius), prvi ljubljanski tiskar (rojen neznano kdaj in kje, umrl najverjetneje leta 1605 v kraju Deutschkreutz na Gradiščanskem), je sprva deloval v Ljubljani kot knjigotržec, poleti 1575 pa je ustanovil tiskarsko delavnico, ki je bila prva na Kranjskem in sploh na slovenskih tleh. Tu je tiskal šest let, kajti zadnji njegovi znani ljubljanski tiski nosijo letnico 1580. Živel pa je v Ljubljani še do aprila 1582, ko je moral po ukazu nadvojvode Karla zapustiti avstrijske dedne dežele. V Ljubljani je natisnil okrog 30 del, od tega 11 slovenskih (drugo so nemška, latinska in eno hrvaško delo), in se s tem uvrstil med pomembne pospeševalce slovenske protestantske književnosti. Po odhodu iz Ljubljane je deloval v raznih krajih na obmejnem področju Ogrske oziroma današnje Gradiščanske in v Varaždinu na Hrvaškem. V tem obdobju je tiskarno selil iz kraja v kraj in do leta 1605 natisnil še okrog 65 del.

V zvezi z Mandelčevim delovanjem prihajajo v zadnjih letih na dan razne novosti. Predvsem bi omenil tiste, ki zadevajo tiskarjevo ljubljansko delovanje. Tako je Oskar Sakrausky leta 1960 v objavi: *Ein bisher unbekannter slowenischer protestantischer Katechismus aus dem Jahre 1580*¹ popisal do takrat neznani primerek Mandelčevega tiska. Gre za Dalmatinov prevod malega katekizma Martina Luthra iz leta 1529, ki ga je pod naslovom: *Catechismus*. Tu ie ty nar potrebnishi shtuki nashe Kerszhanske Vere, natisnil Janez Mandelc v Ljubljani leta 1580. V vrsti Mandelčevih ljubljanskih tiskov je to predzadnja ali zadnja izdaja. Primerek je avtor našel v Zagoričah pri Podkloštru na Koroškem in je danes shranjen v Evangelisches Diözesanmuseum v Fresachu.

Naslednji Mandelčev tisk, ki je bil v starejši literaturi sicer že omenjen, ni pa bil izpričan noben ohranjen izvod, je našel in leta 1971 popisal Primož Simoniti v članku: Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju.² Na novo evidentirani tisk nosi naslov: *Descriptio novi et prodigiosi cometae*. Sestavil ga je dr. Jakob Strauss, po rodu Ljubljančan, v šestdesetih letih 16. stoletja profesor filozofije na dunajski univerzi in od leta 1570 redni fizik štajerskih deželnih stanov v Celju. Strauss je v tem času izdajal na Dunaju, v Gradcu in Ljubljani koledarje ali pratike oziroma alma-

nahe, ukvarjal pa se je tudi z astronomijo. Rezultat tega njegovega zanimanja je tudi omenjeni, pri Mandelcu konec leta 1577 natisnjeni latinski spis. Izvirnik hrani Univerzitetna biblioteka na Dunaju pod signaturo I 207957.

Pomembna pridobitev za študij Mandelčeve dejavnosti je obsežna, po načelih popisa inkunabul sestavljena bibliografija vseh slovenskih tiskov 16. stoletja, delo Branka Berčiča, ki pod naslovom: *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts*,³ zajema tudi popis vseh Mandelčevih slovenskih izdaj ter navaja število, hranilišče in signature vseh ohranjenih primerkov po stanju leta 1968, ko je ta bibliografija nastala.

Mandelčevo ljubljansko delovanje obravnavajo še naslednje novejšje objave: Branko Reisp, Mandelčevi ljubljanski tiski v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani, *Kronika* XI 1963, str. 51-56, kjer so opisani izvor, rokopisne beležke, vezava in druge značilnosti treh Mandelčevih tiskov, obravnavan je tudi četrti tisk, letak o turškem napadu na Metliko iz leta 1578, ki pa ga kljub bibliografski tradiciji ne moremo z gotovostjo uvrščati med Mandelčeve tiske. Leta 1973 in 1974 sta izšli dve faksimilirani izdaji Mandelčevega natisa Dalmatinovega prevoda Jezusa Siraha, prve v Ljubljani natisnjene slovenske knjige, izdaja ČGP »Delo« 1973 s spremno besedo: Branko Reisp, Prvi ljubljanski tiskar Janez Mandelc (Mannel, Manlius) 1575—1581, ki daje pregled Mandelčevega tiskarskega delovanja v Ljubljani, in izdaja Mladinske knjige 1974, v zbirki *Monumenta litterarum Slovenicarum*, 12, s spremno besedo: Branko Reisp, Prva v Ljubljani natisnjena slovenska knjiga, ki govori podrobneje o nastanku in natisu tega Dalmatinovega prevoda. Ker bibliofilska izdaja Dela ni bila knjigotrško dostopna, je bila spremna beseda k tej izdaji nekoliko prirejena ponovno publicirana v reviji *Situla* 14/15 (*Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata*) 1974, str. 349—360, pod naslovom: Začetki tiskarstva v Ljubljani.

Z Mandelčevim delovanjem na Ogrskem in Gradiščanskem pa so se v zadnjem času precej ukvarjali madžarski in avstrijski raziskovalci. Zlasti velja omeniti naslednja avtorja: pri Madžarih Gedeona Borso iz Budimpešte in pri Avstrijcih Karla Semmelweisa iz Eisenstadta. Gedeon Borsa je publi-

ciral oziroma pripravil za publiciranje nove najdbe Mandelčevih tiskov in druge rezultate tovrstnih raziskav v strokovnih revijah.⁴ Karl Semmelweis pa je leta 1972 v monografiji: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823)*⁵ po približno sedemdesetih letih — na prelomu stoletja je Mandelca celovito obravnaval Friedrich Ahn — ponovno združil vse dosedanje raziskave, preveril število in hranilišča tiskov in tako podal popolnejši pregled Mandelčevega delovanja v zadnjih dveh desetletjih njegovega življenja na Gradiščanskem.

Doslej prezrto področje Mandelčevega udejstvovanja — knjigoveško dejavnost, je dokumentiral za čas po njegovem izgonu iz Ljubljane Gedeon Borsa v leta 1973 objavljeni razpravi: *Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége (povzetek v nemščini: Die buchbinderische Tätigkeit von Joannes Manlius.)*⁶ Po razpoložljivih, s ploščo ali valjem tiskanih vzorcih na platnicah je ugotovil 24 Mandelčevih vezav. Zanimivo je, da je Mandelc za krasilne sestavine na svojih vezavah na Ogrskem — vezal ni le svojih, ampak tudi tiske raznih tujih oficin — uporabljal nekatere klišeje, ki jih je prinesel še iz Ljubljane. (Isto velja tudi za lesoreze, vinjete in podoben tiskarski material.) Za supralibrose, ki so bili na Ogrskem brez zveze z lastnikom ali vsebino vezanih del, je uporabljal namreč avstrijski in kranjski grb in grba dveh predstavnikov kranjskega visokega plemstva: Weicharda Auersperga in Jurija Raina. (Omenjena sta bila v tesni zvezi z vodilnimi slovenskimi reformatorji, tudi s Primožem Trubarjem, in sploh vidna protestanta na Kranjskem.) Vsekakor je verjetno, čeprav to doslej še ni dokumentirano, da se je Mandelc s knjigoveštvom ukvarjal že v Ljubljani.

Prav tako gre Gedeonu Borsi zasluga za doslej prvi odkriti primerek Mandelčeve vezave, ki se hrani v Sloveniji. Poleti 1974 je namreč ob pregledu vezav v Semeniški knjižnici v Ljubljani ugotovil na osnovi tiskanih vzorcev na platnicah 5. zvezka dela: *Surius Lauretius, De probatis sanctorum historiis, Coloniae Agripinae 1574*, ki ga hrani Semeniška knjižnica pod signaturo I VII/5, izdelek Mandelčeve knjigoveške delavnice. (Kako je primerek prišel v Semeniško knjižnico, se takrat ni dalo ugotoviti.) Še več, pokazalo se je, da so v tem izvodu kot polnilo v platnicah namesto lepenke ali deščice uporabljali posamezne pole hrvaškega, v latinici natisnjene dela: *Czrikveni Ordinalicz (Tübingen 1564)*, ki so ga priredili Anton Dalmatin, Stipan Istrijan in Jurij Juričič. Iz te najdbe

bi mogli sklepati na neko, поблиže neznano zvezo med Ungnadovim biblijskim zavodom v Urachu in Janezom Mandelcem.

Navedena proučevanja pomenijo torej velik korak naprej in so prispevala k temu, da je slika o delovanju tega pomembnega tiskarja postala popolnejša, obenem pa odpirajo še nove poglede in smeri raziskav.

Leta 1974 je postavil Boris Balent iz Bratislave zanimivo vprašanje, ali sta tiskar Joannes Manlius in literat Joannes Manlius istovetna. Zadnji je bil magister wittenberške univerze in učenec Filipa Melanchtona in je v Baslu in Frankfurtu izdal v letih 1563 do 1565 nekaj spisov (*Locorum communium collectanea, Libellus medicus, Epistolarium Ph. Melanchtoni farrago*), ki so bili pozneje še ponatisnjeni.⁷ Življenjepisci obeh osebnosti se ustavljajo ob pomanjkanju podatkov iz drugih obdobij njunega življenja. Tako pri tiskarju J. Manliju npr. za čas pred njegovim prihodom v Ljubljano oziroma pred letom 1575 ne vemo nič gotovega. Na zastavljeno vprašanje pa zaradi pomanjkanja dokazov in raziskav v tem smislu za zdaj ni mogoče odgovoriti.

Pač pa bo vsekakor treba dopolniti življenjepis tiskarja Lenarta Mravlje, ki je bil Mandelčev tiskarski pomočnik v Ljubljani. Po dosedanjih podatkih je bil po rodu Ljubljčan in se je izučil v Ungnadovi tiskarni v Urachu, pozneje pa je morda delal v Morhartovi tiskarni v Tübingenu, kjer je bil vpisan tudi na univerzi. Ni izključeno, da je delal tudi v Burgerjevi tiskarni v Regensburgu, ki je tiskala od 1566 do 1568 Kreljeve in Konzulove stvari. Nato je bil pri Mandelcu in po njegovem izgonu iz Ljubljane v Wittenbergu, kjer je sodeloval pri tisku Dalmatinove Biblije. Marca 1584, ko so delali obračun za Biblijo, je bil spet v Ljubljani, nato pa se sled za njim izgubi.⁸ Toda delo Helmuta W. Langa: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*, vsebuje naslednji podatek: na Dunaju je v letih 1590 do 1605 deloval tiskar Leonhard Formica »aus Reiffenbergasch (Krain)«. Latinizirani priimek, ime, poklic, čas delovanja in podatek o domovinstvu lahko spravimo v sklad tudi z Lenartom Mravljo. Kraja Reiffenbergasch na Kranjskem sicer ni, gotovo pa je beseda v viru napačno zapisana ali iz vira narobe prebrana. Razlago, da gre za Reiffenberg, tj. Rihemberk (današnji Branik) — v 16. stoletju so ime kraja tako tudi pisali — moramo do podrobne raziskave virov jemati seveda s pridržkom. Še bliže citirani obliki pa je oznaka »aus Reiffenbergischen«, kar bi pomenilo iz Rihemberškega v širšem smislu. Pri-

pomniti je treba še, da so v tem času Rihemberk resnično štel h Kranjski. Na poveza-vo »Lenart Mravlja-Leonhardus Formica« je opozoril Primož Simoniti v zapisu z zgornjim naslovom v prvi številki letošnje Kronike, str. 45—46.

Na kratko še nekaj podatkov o dunajskem delovanju Lenarta Formike. Sprva pomočnik pri Mihaelu Apflu (Apfel), je leta 1590 od vdove kupil tiskarno za 700 fl. Tega leta se je poročil z Marjeto Wiesensteiger, hčerjo dunajskega vrezovalca Jurija Wiesensteigerja, čigar podjetje je okrog leta 1594 združil s svojim. Tiskarno je prestavil v Lammburse in bil dvorni, deželni in univerzitetni tiskar in knjigotržec. Umrl je januarja 1605 in zapustil dvoje otrok, sina Matevža, rojenega leta 1591, in enajstletno Ano. Skoraj deset let je vodila podjetje vdova Marjeta (Margarete Formikin), dokler leta 1615 ni prevzel tiskarne in knjigarne sin Matevž (Matthäus). Tiskarska tradicija se je v družini nadaljevala do srede 17. stoletja. Po poroki Marije, vdove Matevža Formike, z Matevžem Cosmeroviusom pa preide tiskarna nanj in se razvije v najpomembnejšo dunajsko tiskarno 17. stoletja.

Pričujoči sestavek pa je napisan predvsem z namenom opozoriti na obstoj in nahajališče v literaturi le po naslovu znanega Mandelčevega tiska o zmagi Ivana Ferenbergerja nad Turki pri Drežniku na Hrvaškem leta 1578.

Najprej nekaj besed o Ivanu Ferenbergerju in o bitki, ki jo tiskana »novica« v verzih opeva. Ivan (Johann, Hans) Ferenberger (tudi Fernberger) von Aur, cesarski vojskovodja, je bil rojen leta 1511 v kraju Aur ob reki Adiži (Etsch) na Tirolskem. Preprostega rodu, sin vojaškega najemnika cesarja Maksimilijana I., in brez šolske izobrazbe, je napravil izredno vojaško kariero. Od leta 1530 se je kot cesarjev najemnik udeleževal številnih vojn in bitk na kopnem in na morju. V Italiji se je boril proti vojski francoskega kralja Franca I., leta 1540 je bil na Ogrskem, kjer je prišel tudi v turško ujetništvo, vendar se je odkupil. Kasneje se je v milanski vojni proti Francozom tako odlikoval, da mu je cesar Karel V. leta 1545 na državnem zboru v Regensburgu podelil plemstvo. Cesarju je služil spet v šmalkaldski vojni. Pod cesarskim admiralom Andrejem Dorio se je leta 1552 bojeval na cesarsko-papeškem ladjevju proti Turkom ob kalabrijski obali. Leta 1556 je bil kot vojskovodja zapleten v boje v papeški državi med Španci in papežem. Ob velikem pohodu sultana Sulejmana II. proti Avstriji leta 1566 se je pojavil na Hrvaškem.

Udeleževal se je bojev s Turki in bil kot senjski kapetan (okoli 1574) strah Turkov in Benečanov. Nekaj časa je bil komendant milice notranje-avstrijskih dežel — Štajerske, Koroške in Kranjske. Zaradi beneških intrig je prišel v službo notranjeavstrijskega nadvojvode Karla II. in bil od 8. januarja 1578 do novembra 1579 vrhovni komendant Hrvaške in Morske krajine.

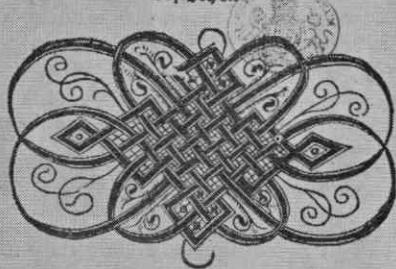
V tem času je vodil uspešne boje proti turškim četam, ki so prodirale v Pokuplje. Tako so njegove čete 22. maja (po Mandelčevem letaku 21. maja) 1578 pri Drežniku uničujoče premagale turški odred, ki je štel 5000 mož in se je s plenom obtežen vračal s pohoda na Kočevsko in Kostelsko. Ubitih je bilo preko 900 Turkov. Tega leta je Ferenberger ponovno sodeloval pri vojaških akcijah v Pounju.

Leta 1579 je Ferenberger z 2000 možmi ščitil gradnjo Karlovca — glavne trdnjave v Krajini — in bil njen prvi komendant. V temelj trdnjave so zakopali 900 glav tistih Turkov, ki so bili pobiti prejšnje leto v bitki pri Drežniku. Zaradi svojih vojaških večšin je Ferenberger odločilno pripomogel k uspešni in v kratkem času končani gradnji te pomembne trdnjave. V zahvalo za izredne vojaške zasluge ga je cesar Rudolf II. imenoval leta 1582 za komandanta Dunaja. V tej službi je ostal Ferenberger do svoje smrti leta 1584.¹⁰

Tiskano poročilo o Ferenbergerjevi zmagi pri Drežniku se v starejši literaturi večkrat omenja. Skrajšani naslov tiska navaja vrsta avtorjev. Od glavnih del naj omenim: Joseph Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Bd. 10, Pest 1835 (naslov navaja brez navedbe kraja izdaje in tiskarja in z datumom bitke 1. oktober 1578; kakor bomo videli v nadaljevanju, navaja torej primerek, ki ga hrani Országos Széchényi Könyvtár v Budimpešti);¹¹ Karl Goedeke, *Grudrisz zur Geschichte der deutschen Dichtung*, Bd. 2, 2. Aufl., Dresden 1886 (z navedbo, da je izdan v Ljubljani in z datumom 21. maj 1578; kakor bomo videli v nadaljevanju, navaja torej primerek, ki ga hrani British Museum v Londonu ali pa kak drug izvod, ki sedaj ni v evidenci);¹² Emil Weller, *Annalen der Poetischen National-Literatur der Deutschen im XVI. und XVII. Jahrhundert*, Bd. 1, Freiburg im Breisgau 1862 (citira ga po prvi izdaji Goedekeja, toda z razširjenim naslovom).¹³ Od naših avtorjev navaja že leta 1861 pesem o Ferenbergerjevi zmagi kot Mandelčev tisk, toda brez datuma bitke, Peter Radics v objavi: *Ueber des Anton Vramecz »Chronika vezda.«* Laibach, bei

Barhaffrige geschichte

und Sig der freudereichen Türckischen Nider-
lag / so vermittelst Götlicher gnaden / durch den Ed-
len und Gestrengen Ritter Werdanszen Ferenberger
zu Aur. Röm: Kay: May: ic. vnd Fürst: Durch-
Litzhertzogen Carln zu Osterreich ic. Rath vnd Ob-
risten Leutenambt an den Erbabtischen vnd Adra-
granzen / den 21. tag des Monaths May / diss
Achtvndfibenztzigsten jara / vmb 8. vhr vor
Mittag / vnder Dreschnick in Chra-
batten / idlich vnd Ritterlich
beschehen.

Gedruckt in der Fürstlichen Hauptstatt Laybach/
im Fürstenthumb Crain / Durch
Danz Mannel.

Me Gott so wilt ich's heben an
Naimen vnd richten ob ich tahn
Ein newen Keim zu bringen
Zu Kiemen was Gott hat gethan
Durch einen werden teuren man
In new geschickenen dingen.
Als in der zall ein tausend war
Fünff hundert Acht vnd sibenzig jar
Eins morgens in den Mayen
Am ein vnd zwantzigsten tag
Geschach ein Tuerken nider lag
Soll vns billich ersieyen.
Zu vns da thamen newe mår
Wie dasz der Thürc versamblet wår
Mit manchich tausend mänen
Wolt wirgen Ane barmhertzigkeit
die Arm betribte Christenheit
Der bluetgirtig Tiranne.
Nun hört wie es ergangen ist
Das Christen volck in kurtzer frist
Zusamen tham behende
Zway tausent man vnd auch nit mer
Waren der Christen vngeschr
Solich Tiraney zu wenden.
Mit guetlichen Rath waren beratt
Die fürslichen Getreuen Rath
Theten die sache erwegen
Die damals waren dargesandt
Dasz heil des lieben Vaterlandt
War ihu hoch angelegen.

Der

Dem Ferenberger in dem velt
Zam leutenambt wardt Auserweldt
Dord auff Welaier heyden
Nach thriges sitz / mit hores thrafft
Von adl Graff vnd Ritterschafft
Zoch er nach Wiltisch mit freuden.
An einem morgen also frue
Watt er doch weder rast noch ruhe
Thet sich gar bald auffmachen
Mit schöner ordnung guettem thatt
Sein volck er in versamblung hatt
Thet weislich zu den sachen.
Geran schickt er die Scarten her
Zu forschon wo der feinde wer
Sein stercke vnd macht zuekennen
Gantz vnuerzagetoch er im nach
Den feinde zwischen was im gach
Nach dem thett er sich sehn.
Der feindt der ward gespüret bald
Enbalb Corana vor ein Wald
Anff einer ebenen Eratten
Fünff tausend starck lag er mit gewalt
Wey Dreschnick schloß in einer halbe
Vermeint im soll geratten.
Gar behede des feindes anschlag war
Im soldt zu hilffe thomen dar
Der Perchatt weg auß woffen
Mit grosser macht in schneller eyll
Mit Copien Bogen vnd Pfeyll
Zu fuß vnd auch zu rossen.

2 2 Damit

Damit vermeldt der vngeschr
Zu schlachen disen Ritter Thener
Gar gewis an alles sorgen
Darumb er im den weg verrendt
Der hilff wolbt warten an dem ende
Wiß auff den andern morgen.
Wört wie es Gott durch seinen Rath
So wunderlich geschicket hatt
Die Scart die tham gelauffen
Wollt zu dem Ritterlichen Mann
Thett im gar deutlich zeigen an
Des feindes grossen hauffen.
Chlinansthy weg Isay genandt
Sey mit fünff tausent an der handt
Waldt guette wacht vnd Scarten
Gantz grimmlich stet im sein syn
Wan wir zu rucke thomen hyn
Wöller vns da für warten.
Das auch des weg auß woffen macht
Zu hilff soll thomen vbernacht
Darumb sey nit zu peitten
Lhe dan zu samten tham der gewalt
Soll man den feindt angreiffen baldt
Nach heut mit im zu streitten.
Bald solichs her layttenambt vernam
Zoch er vber den Wasserstram
Coranna gar behende
Weldt auch sich da nit saumen lang
Sein volck er in die ordnung zwang
Zur schlacht an disem ende.

Das

Das fuß volck in der mitter hett
Duffarisch pferdt zur rechten thett
Zur lincken wolbt er bleyben
Bey seinen schützten pferdten guett
Damitt nach Kitterlichen Muete
Die feindt er wolbt vertreyben.

Also zoch er in Gottes nam
Bis er hart an die feinde kham
Sein fahnen ließ er stehen
Da sahe man auff disen plan
Manchen vnerzagten Mann
Gegen dem feinde ziehen.

Das fuß volck ließ er greiffen an
Duffarisch Pfart die nachsten dran
Thetten gar mannlich Streitten
Mitt helden Muett der Kitter werd
Vnd seine getrewen schützten pferdt
Stritten zur lincken seitten.

Eye streitten vnerzagtes Muettes
Vergossen vill des Turckischen bluedts
Mit hauen schlessen stechen
Dz bracht dem feindt groß vngemach
In wolbt gerewen schier die sacht
Sein hochmuett wolbt im brechen.

Chünansky weg an diser fart
Selbst zweymall hart geschossen ward
Wolt sich nicht lang besynnen
Mit schanden sich zu rucke thert
Der ließ sich auff sein schnelles pferdt
Thett bald von dan endtrinnen.

21

Sein

Sein eygner sohn wolbt auch darnon
Der müß doch bleyben auff dem Plan
Mit manchen frecken begen
Mit Igaen vnd delpen vill
Die lagen da vnd worden still
Das kham man wol erwegen.

Wer in der flucht nit kham darnon
Der mußt da liegen auff dem plan
Oder gefangen werden
Manchem ward trucken gestorn
Ders nit vermeindt vñ hat verschworn
Bis er fiel zu der Erden.

Als nun der Schimpff ein ende nam
Das Christen volck zu samen kham
Die wahlstatt zubeschauen
Neunhundert lagen auff dem plan
Gefangen ward mancher Mann
Das soll vns nit gerawen.

In diser Schlacht der kühene Mann
Der kurtion Maltza vill hat kham
Noch Abelichen sitten
Des gleich auch Wer Keimüdt werde
Ein grass von Thurn vnd seine pferdt
Vand Kitterlich gestritten.

Zunest dem Deren Leytten ambe
Der adam von Ayckberg genandt
Thett auch sein Manheit veben
Grass Georg von Blagay der gestalbt
Manchem da den kopff verspalbt
Das wolt dem feindt nicht lieben.

Darn

Derin Andre von Auersperg gleicher weiß
Strit Manlich vnd nach hohem Preiß
Mit seinen gueten Duffarn
Desgleichen die andern hauptkent mer
Müssen in voriechen lob vnd ehr
Woldten kein Manheit sparen.

Dz Thett auch die Kriegsleut gemein
Sie schussen stachen schlugen drein
Wo sie möchten gelangen
Brachten den feindt in groffe nott
Was sie nit woldten schlagen Todt
Das Namen sie gefangen.

Es haben in disem schwärzen streitt
Nicht mer dan drey der Christenleut
Redlich jrn Geist auffgeben
Vmb Christum willen gelegen Todt
Durch Christum der getrewe Gott
Geb in das ewig leben.

Also hatt Gott sein groffe macht
Augenscheynlich in diser schlaecht
Ja gwaltinglich erwolten
Darumb wir in mitt lobgesang
Von hertzen sollen sagen danck
Pillich wirt er geprysen.

O Gott in deinen höchsten Thron
Wir bitten dich durch deinen Son
Verleihe vns dein genade
Dise Trewe haupter vns bewar
Dazu jr zugegebne schar
Das in der feindt nit schade.

Mit

Mit deiner Hülff stehe du ihn bes
Mit deinen segn bey ihn sey
Zu ehren deinen Namen
Gib in den Syg auch kinstaran
Wie du mit gnaden setzt hast thon
Durch Jesum Christum Amen.

6 M 53

Joh. Manlius 1578, und über des letzten Buchdruckerei im Allgemeinen.¹⁴ Po Radicsu, ki tisk v nekaterih svojih objavah ponovno omenja,¹⁵ ga citira tudi August Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, 3. Th., Laibach 1875,¹⁶ in tudi Albin Arko v brošurici: Tristoletnica tiskarstva v Ljubljani, Ljubljana 1875.¹⁷ Vsi omenjeni pisci pa se omejujejo le na navedbo skrajšanega naslova tiska, o vsebini ne poročajo, niti ne navajajo hranilišča primerka.

Od objav Friedricha Ahna leta 1898: »Neue Zeytungen« aus Johann Mannels Druckerpresse,¹⁸ in leta 1906: Johann Mannels deutsche Druckwerke (1575 bis 1593),¹⁹ ki so poleg drugih Ahnovih del veljala za temeljna dela o Mandelcu in takrat za »zadnjo besedo« znanosti s tega področja, pa se je dokončno ustalilo mnenje, ki se je obdržalo do zadnjih tovrstnih objav,²⁰ da primerek tiska ni ohranjen, oziroma nahajališče ni znano.

Toda Carl Göllner je v delu: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XIV. Jahrhunderts, Bd. 2, Bucuresti—Baden—Baden 1968, zabeležil kar tri variante tiskov, ki poročajo o bitki pri Drežniku in Ferenbergerjevi zmagi in zanje navedel štiri hranilišča: Országos Széchényi Könyvtar v Budimpešti, British Museum v Londonu, Bayerische Staatsbibliothek v Münchnu, Universitätsbibliothek v Jeni.²¹ Iz Göllnerjevih navedb pa ni jasno razvidno, kateri od naštetih primerkov je bil tiskan pri Mandelcu. Po primerjavi posnetkov originalov — zadnji iz Jene ni bil upoštevan, ker zanj že Göllner navaja, da ga je tiskal Leonhard Heussler v Nürnbergu z letnico 1579 — pa se je izkazalo, da gre za štiri različne tiske. Primerek, ki ga hrani Országos Széchényi Könyvtar v Budimpešti ni identičen s primerkom v British Museum v Londonu. Budimpeštanski primerek (sign. Röpl. 296.) se namreč že po naslovu nekoliko razlikuje od londonskega (najbistvenejša razlika v naslovu je ta, da navaja kot datum bitke 1. oktober), zelo pa se razlikuje po vsebini. Pisan je v prozi in ne v verzih, kot londonski, in vsebuje krajše, precej zmedeno poročilo o bitki s popačenimi imeni krajev in udeležencev. Tisk tudi nima impresuma. Münchenski primerek (sign. 4° Turc. 83 (32^d/4) ima obširnejši naslov, besedilo v prozi precej podrobno popisuje bitko, zaključuje z imeni poveljnikov krščanskih enot in navaja številčnost le-teh, sledijo še imena turških odličnikov, ki so se udeležili bitke. Na koncu ima impresum: Gedruckt zu Nürnberg durch Leonhard Heussler. Primerek iz Jene (sign. 4° Bud. Turc. 30 (4)) pa je ponatis istega tiskarja iz naslednjega leta.

Nesporno Mandelčev je londonski primerek (sign. 1312 c. 69 (2)), saj ima na naslovni strani tudi tiskarjev impresum.²² Naslov tega Mandelčevega tiska se glasi:

Warhafftige geschicht // vnd Sig der freudenreichen Türckhischen Nider- // lag, so vermittlst Göttlicher gnaden, durch den Ed- // len vnd Gestrengen Ritter Herrn Hansen Ferenberger // zu Aur. Röm: Kay: May: etc. vnnd Fürst: Durchl- // Ertzhertzogen Carln zu Osterreich etc. Rath vnd Ob- // risten Leüttenampt an den Chrabattischen vnd Mör- // granizen, den 21. tag des Monadts May, diss // Achtvndsibenzigsten jars, vmb 8. vhr vor // Mittag, vnder Dreschnickh in Chra- // batten, löblich vnd Ritterslich // beschehen.

Gedruckt in der Fürstlichen Hauptstatt Laybach // im Fürstenthumb Crain, Durch // Hansz Mannel.

Tisk obsega 8 strani formata 19 cm (hrbet) × 14 cm. Za naslovom sledi na 7 straneh poročilo o bitki v verzih. Letak je v Britanskem muzeju adligat k tisku: Das ist ein Anschlag // eins zugs wyder die Türcken // Vnd alle die wyder den Christlichen // glaubenn seindt, ki je sicer znan v številnih variantah.

Zgoraj omenjeni izvodi, ki jih hranijo v Budimpešti, Münchnu in v Jeni, so najbrž nekoliko kasnejše priredbe »novice« o bitki, v vsakem primeru pa pričajo, da je zmagovita bitka dobila širšo publiciteto. Ponatiskovanje zanimivih vesti, ki so tiskarju obetale dobro prodajo, v tej dobi ni bilo nič neobičajnega, ampak je bilo kar splošno v navadi.

Ostaja nam torej zaključek: Odkrito je hranilišče do sedaj le po naslovu znanega Mandelčevega tiska in ugotovitev, da se ta hrani — po sedaj znanih podatkih — v unikatu v Britanskem muzeju v Londonu.

OPOMBE

1. Sakrausky Oskar: Ein bisher unbekannter slowenischer protestantischer Katechismus aus dem Jahre 1580; 900 Jahre Villach, Villach 1960, str. 447—457. — 2. Simoniti Primož: Neznani ljubljanski tisk iz leta 1577 in nekaj podatkov o njegovem avtorju; Kronika XIX 1971, str. 14—21. — 3. Berčič Branko: Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts; Abhandlungen über die slowenische Reformation, München 1968, (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 1.), str. 152—268 + tbl. Prim. tudi na str. 262—265 navedeno literaturo, zlasti dela Theodorja Elzeja, ki je slovenske protestantske tiske sistematično obravnaval v Jahrbuch der Gesell-

schaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich 1884, 1893, 1894, 1895. — 4. Borsa Geodeon: Ein unbekannter Manlius-Kalender; Burgenländische Heimatblätter, 1957, Nr. 2, str. 74—79. — isti: razprava navedena pod op. 6. — isti: Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban. (Manlius-Druckwerke aus Bucheinbänden.); Az Országos Széchényi Könyvtár Evkönyve 1972. — isti: Ujabb adatok Manlius tevékenységéhez. (Neue Angaben zur Tätigkeit von Johannes Manlius.); Az Országos Széchényi Könyvtár Evkönyve 1973. (Zadnji dve razpravi v tisku.) — 5. Semmelweis Karl: Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582—1823); Burgenländische Forschungen, Sonderheft IV, Eisenstadt 1972, 98 str. + tbl. — 6. Borsa Geodeon: Joannes Manlius könyvkötői tevékenysége. (Die buchbinderische Tätigkeit von Joannes Manlius.); Az Országos Széchényi Könyvtár Evkönyve 1970—71, Budapest 1973, str. 301—321. — 7. Balent Boris: Literarna uganka iz 16. stoletja; Naši razgledi XXIII, št. 12 (539), 21. VI. 1974, str. 327. — 8. Kidrič France: Mravljica (Mraula, Maraula) Lenart; Slovenski biografski leksikon, II, Ljubljana 1933—1952, str. 159 in tam navedena literatura. — Berčič Branko: Tiskarstvo na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 42—43. — 9. Lang Helmut W.: Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich, Baden-Baden 1972, (Bibliotheca bibliographica Aureliana, XLII.), str. 55—60. — 10. Valvasor Johann Weichard: Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laybach-Nürnberg 1689, Buch XI, str. 217, XII, str. 52—54, 62, XV, str. 504—505. — Landmann: Fernberger: Johann F. v. Aur; Allgemeine Deutsche Biographie, Bd VI, Leipzig 1877, str. 715—716. — Lopašić Radoslav: Karlovac, Zagreb 1879, str. 16, 18, 24, 175—179. — Klaić Vjekoslav: Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća, sv. 3, dio 1., Zagreb 1911, str. 330—339. — Jug Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve

tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593); Zgodovinski časopis IX, 1955, str. 55. — 11. Hammer Joseph: Geschichte des Osmanischen Reiches, Bd. 10, Pest 1835, str. 143, št. 1048. — 12. Goedeke Karl: Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung, Bd. 2, 2. Aufl., Dresden 1886, str. 308, št. 253. (Prva izdaja omenjenega dela mi ni bila dostopna.) — 13. Weller Emil: Annalen der Poetischen National-Literatur der Deutschen im XVI. und XVII. Jahrhundert, Bd. 1, Freiburg im Breisgau 1862, str. 79, št. 353. — 14. Radics Peter: Ueber des Anton Vramecz »Chronika vezda.« Laibach, bei Joh. Manlius 1578, und über des letzten Buchdruckerei im Allgemeinen; MHVK 16, 1861, str. 85. — 15. Radics Peter: Geschichte des Deutschen Buchhandels in Krain; Archiv für die Geschichte des deutschen Buchhandels, VI, 1881, str. 78. Po tej objavi povzema tudi Franck J.: Mandl: Hans M. (Mannel, slovenisch Mandele, Joh. Manlius); Allgemeine Deutsche Biographie, Bd XX, Leipzig 1884, str. 177. — 16. Dimitz August: Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, 3. Th., Laibach 1875, str. 191. — 17. Arko Albin: Tristoletnica tiskarstva v Ljubljani, Ljubljana 1875, str. 15. — 18. Ahn Friedrich: »Neue Zeytungen« aus Johann Mannels Druckerpresse; Mittheilungen des österr. Vereines für Bibliothekswesen, II, 1898, str. 8. — 19. Ahn Friedrich: Johann Mannels deutsche Druckwerke (1575 bis 1593); MMK, XIX, 1906, str. 20. — 20. Reisp Branko: Začetki tiskarstva v Ljubljani; Situla, (Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata.), 14/15, 1974, str. 354. — 21. Göllner Carl: Turnica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts, Bd 2, Bucaresti-Baden-Baden 1968, (Bibliotheca bibliographica Aureliana, XXIII.), str. 378, št. 1700, str. 379, št. 1702, str. 385, št. 1714. — 22. Na primer v Britanskem muzeju me je opozoril Primož Simoniti in mi posredoval tudi kopijo tiska. Za ljubeznivost se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem.

O NEKATERIH SLOVENSKIHSKLADATELJIH 16. STOLETJA

JANEZ HÖFLER

Za razvoj glasbene umetnosti na slovenskih tleh je bilo 16. stoletje kaj malo ugodno. Upadanje gospodarske moči dežele, slabšanje življenjske ravni večine prebivalstva, ki je povzročilo številne kmečke upore, neprestana turška nevarnost, ki se je otipljivo kazala v nepričakovanih plenilnih vpadih, ne nazadnje cepljenje ustvarjalskih moči na protestantsko in katoliško stran, vse to je hromilo glasbeno dejavnost, ki je kot najobčutljivejša umetnostna zvrst gotovo potrebovala

mirnejšega Parnasa. Glasbeno nadarjeni ljudje so zapuščali domovino; upravičeno smemo domnevati, da jih na tuje ni vlekla zgolj želja po boljšem zaslužku, marveč tudi upanje, da bodo v tradicionalnih, vpeljanih in z vsestransko skrbjo vzdrževanih glasbenih institucijah našli ugodnejše in vzpodbudnejše razmere za svoj razvoj in nadaljnje delo. Takšne institucije so bile v prvi vrsti dvorne glasbene kapele habsburških rezidenc. To so bila gmotno dobro podprta, skorajda privile-

girana poustvarjalska telesa v neposredni bližini svojega mecena, nepogrešljivi del njegovega spremstva. Člani dvornih glasbenih kapel niso bili anonimni sopotniki vladarjevega vsakdanjika, marveč, kot razkrivajo arhivski zapiski, tudi aktivni udeleženci dvornega družabnega življenja in vladarju samemu praviloma vedno »pri srcu«.

Imen tistih slovenskih glasbenikov, ki so šli iskat srečo na tuje in tam tudi uspeli, poznamo razmeroma mnogo. Izjemno mesto zavzema *Jacobus Gallus* (Händl, s pridevkom »Carniolus«, ok. 1550—1591), ki ga je življenjska usoda po letih potikanja po Spodnji Avstriji, Moravski in Šleziji zapeljala v Olomouc in končno v Prago, kjer je izšla večina njegovih tiskanih kompozicijskih zbirk. Skladatelj sodi med vidna imena evropske glasbene ustvarjalnosti ob izteku renesanse, njegovo življenje in njegov obsežni opus sta bila že pred pol stoletja predmet objav in nadrobnejših študij.¹ Arhivno izpričani Galusovi biografski podatki nam ne dovoljujejo sklepa, da je imel zveze s kakšno izmed vladarskih kapel, če izvzamemo podatek, da je bil v letih 1574—1575 neki »Jacob Hann« med deškimi pevci dunajske dvorne kapele, podatek, ki ga morda res neupravičeno povezujemo z našim skladateljem.² Skladateljeva pot se je vila med samostani in škofskimi rezidencami, za njegove morebitne stike s kapelo cesarja Rudolfa II. v Pragi ne vemo in jih po vsej verjetnosti tudi ni bilo. Zato pa so se drugi slovenski glasbeniki 16. in začetka 17. stoletja vedno tako ali drugače vezali na takšne ustanove. Med njimi se je povzpел neki *Krištof Kralj* (Khräll), ki je marca leta 1546 prevzel mesto organista v dunajski dvorni kapeli pod »rimskim kraljem«, pozneje cesarjem Ferdinandom I., in ga imel vse do cesarjeve smrti leta 1564, verjetno pa se tudi potem ni ločil od glasbe vse do nekje pred letom 1575, ko je umrl.³ Organistov položaj je bil poleg kapelnikovega najpomembnejši v kapeli in zaupati so ga mogli res izkušenim glasbenikom, kar lahko domnevamo tudi za Kralja. Pod Krištofom Kraljem sta v dunajski dvorni kapeli delovala še dva Slovenca, *Ivan Globokar* iz Ribnice (med 1554—1560) in *Mihael Carbonarius* (Voglar? Oglar? med 1563—1564), oba pevca, katerih zadnji se je z novim monarhom Maksimilijanom II. preselil za dve leti v Prago, nato pa se je napotil v Innsbruck, kjer ga je vzela jetika.⁴ Na nadvojvodskem dvoru v Gradcu je v letih 1575 do 1590 med drugim deloval trobentač *Lovrenc Plavec* (Plauz), sposoben glasbenik, ki so ga na dvoru visoko cenili. Nadvojvoda ga je ob njegovi

poroki leta 1586 bogato obdaril, organist in znani skladatelj Annibale Perini pa je za to priložnost uglasbil motet na verze v obliki epigrama, ki jih je priskrbel mladi Tomaž Hren, bržkone kot svojemu prijatelju in rojaku. Po razpustu nadvojvodske kapele leta 1590 se je Lovrenc Plavec znašel v dvorni kapeli v Münchnu.⁵ Med slovenskimi glasbeniki v Gradcu je posebej zanimiv *Janez Faber* (Kovač?) iz Litije. Začel je kot pevec v stolnici Sv. Štefana na Dunaju, zatem je bil dolgo dobo od 1564 do 1595 v Innsbrucku in od 1596 do smrti 1608 v novi kapeli nadvojvode Ferdinanda v Gradcu. V dokumentih se namreč omenja tudi kot komponist, vendar je znano le to, da je leta 1573 izdal zbirko svojega kolega Michaela Desbuissonsa *Cantiones aliquot musicae*.⁶ Če izvzamemo deške pevce, ki so v to kapelo prišli kot dijaki jezuitskega kolegija in so se po končanih študijah vrnili domov ali pa zavzeli višja duhovniška mesta v tujini, sta v graški nadvojvodski kapeli sodelovala dva pevca s Slovenskega, *Janez Haubič* iz Maribora (1600 do 1609) in *Jurij Jurlič* s Kranjskega (1600 do 1608).⁷

Dolgo življenjsko pot med Innsbruckom, Stuttgartom, Salzburgom, Münchnom in Dunjem oziroma Prago je obredel *Jurij Knez* z Vrhnike, h kateremu se bomo še vrnili. Visoko na sever je zašel *Gabriel Plavec* (Plautz, Plautzius, od 1618 do smrti leta 1642 dvorni kapelnik v Mainzu), avtor ohranjene kompozicijske zbirke *Flosculus Vernalis* (Aschaffenburg 1621),⁸ čigar sorodstvo z Lovrencem Plavcem ni potrjeno. Tej zbirki in drugim kompozicijam, objavljenim v sodasnih kolektivnih tiskih, lahko po vsej verjetnosti prištejemo še v rokopisu ohranjeni psalm *Benedictus Deus* za osem glasov, ki ga hrani Deželna knjižnica v Kasslu pod (staro) signaturo fol. 55 b. Zanimivo je, da je tu skladatelj zapisan v slovenski inačici »Plauutz«.⁹ Na württemberškem dvoru v Stuttgartu, ki je imel zaradi podpiranja protestantizma s kranjskimi deželnimi stanoviti čas posebno tesne zveze, sta delovala tudi *Teodor Rumpler* (1576—1584), in pozneje *Andrej Zupanc* (Suppaintz, Supponitz, omenjen 1605, naslednje leto že v Innsbrucku).¹⁰ Naštetim bi lahko dodali še mnoga druga imena, za katera podatki morda niso tako izčrpni ali pa se v svojem poslu vsaj niso tako izkazali. Do tod je raziskovanje slovenskega deleža v navedenih glasbenih ustanovah namreč bolj zgodovinske kot glasbeno-zgodovinske narave. Glasbenega zgodovinarja pa zanima predvsem kompozicijsko ustvarjanje, zlasti še, če je ohranjeno in če ga more

s primerno pripravo obuditi k ponovnemu življenju kot najavtentičnejše pričevanje tedanje glasbene dejavnosti. Žal nam navedena imena po tej strani z nadvse redkimi izjemami ostajajo nema. Da so pevci imenitnejših glasbenih kapel ustvarjali, četudi jim nista bili namenjeni vodilni mesti kapelnika ali organista, nam govore mnogi tovariši naših glasbenikov na Dunaju, v Gradcu, v Innsbrucku in drugod, posebej če so bili nizozemskega ali italijanskega rodu. Tako pa žal celo za tiste Slovence, katerih komponiranje je arhivsko potrjeno, nimamo v rokah ohranjenega nikakršnega sadu njihovega dela te vrste. Vendar slovensko glasbeno zgodovino — tako upamo — kljub vsemu še vedno ni izčrpalo vsega gradiva, ki nam ga dajejo na voljo glasbeni in drugi arhivi, in v naslednjih odstavkih podana spoznanja utegnemo pomeniti le del tega, kar nam je ostalo skrito.

Še do nedavna nismo mogli na čelo znanih skladateljev slovenskega rodu postaviti našega rojaka na prelomu 15. v 16. stoletje *Jurija Slatkonje* (Slakana, Slakany, »Chrysippus«, 1456—1522). Ne bo odveč, če si ponovno z nekaj besedami orišemo njegovo življenjsko pot.¹¹ Rodil se je v Ljubljani, študiral v Ingolstadtu in na Dunaju, vsaj leta 1495 je bil že cesarjev dvorni kaplan in kantor z nadarbo enega kanoniškega mesta v Ljubljani. Maksimiljan I. je svojega kaplana in pozneje svētnika visoko cenil in to prav zaradi njegovih glasbeniških sposobnosti. Slatkonja je leta 1498 ustanovil (ali bolje, preuredil) njegovo dvorno glasbeno kapelo po nizozemskem vzorcu te vrste in s tem dal temelje glasbenemu telesu, katerega zgodovinska zasluga in upravičen sloves sta se pokazala v večstoletnem obstoju. In prav tedaj so se mu začele grmaditi številne bogato plačane službe, ki jih je glasbenik prejemal, ne da bi jih povečini tudi opravljal: postal je prošt v Novem mestu, prejemal dohodke več oglejskih župnij na Dolenjskem (Trebnje, Žužemberk itd.), podeljena so mu bila še mesta stolnega prošta v Ljubljani, administratorja pičenske škofije — ne ve se, če je bil posvečen tudi za pičenskega škofa —, končno tudi raznih oltarnih beneficijev. Leta 1513¹² je postal še dunajski škof, ne da bi s tem izgubil eno samo prejšnjo nadarbo.

Slatkonja se je od časa do časa pač dal pokazati tudi svojim rojakom, npr. na božič leta 1505, ko mu je cesar v Innsbrucku izdal carinsko oprostilno pismo za pot v Ljubljano,¹² vendar je večinoma s svojo kapelo spremljal cesarja na potovanjih, na Dunaju pa se je moral ukvarjati z nevhvaležnim upravljanjem

škofije, ki bi tudi po mnenjih tamkajšnjih prelatov bila potrebovala stalnejšega in z umetnostmi manj zoposlenega vodjo. Kajti njegova skrb je veljala cesarju in stalni družbi, krogu dunajskih humanistov (med njimi tudi znani Konrad Celtes), ki so ga imeli zelo v čislju, in pa seveda glasbeni kapeli, v katero se mu je posrečilo pridobiti odlična glasbenika in skladatelja Heinricha Isaaca (ta je postal dvorni komponist) in Paula Hofha-imerja, najboljšega organista njegovega časa. V kapeli sami pa je zrasel tretji pomembni človek, Ludwig Senfl, ki mu je bilo zaupano Isaacovo mesto po njegovi smrti leta 1517. O Slatkonjevih glasbeniških sposobnostih se ni nikoli dvomilo, tudi se ni dvomilo o tem, da je bil njegov posel res posel kapelnika, ki je imel poleg sebe in pod seboj večje in kritičnega odnosa sposobne glasbenike in skladatelje in ne morebiti kakšna uradniška služba. Medtem pa o njegovem kompozicijskem ustvarjanju ni bilo mogoče reči nič zanesljivega, razen da je morda tu in tam svo-

Nagrobnik Jurija Slatkonje v cerkvi Sv. Stefana na Dunaju iz okoli leta 1520

Berlin, Deutsche Staatsbibliothek, ms. 40024, fol. 15 v (prepis Slatkonjeve kompozicije Ego vos elegi (De mundo, cantus in bassus))

jim sodelavcem v kapeli prispeval kak napev, ki so ga ti porabili za večglasne skladbe.¹³ Nedvomne sledi o Slatkonjevem kompozicijskem delu pa razkriva neki malo znan rokopis iz let 1529-1537 v Nemški državni knjižnici v Berlinu s signaturo 40 024,¹⁴ liturgično urejena zbirka motetov, katerih eden nosi ime skladatelja: »Slaconius Episcopus Vienstensis«.

Ta rokopis, obsegajoč zadnji del Isaacove zbirke *Choralis Constantinus*, ima posebno zgodovino. Heinrich Isaac je namreč leta 1508 prejel od stolnega kapitlja v Konstanci naročilo za polifono uglasbitev celotnega mašnega proprija po konstanškem obredju. Vendar je to obsežno delo po njegovi smrti ostalo nedokončano in čast, da ga konča, je pripadla Ludwigu Senflu. Tako je v zgodovino prešlo mnenje, da je zadnji, tretji del te zbirke, Senflov stvaritev po ohranjenih osnutkih njegovega pomembnega učitelja.¹⁵ Kot kaže omenjeni rokopis, pa je to le deloma res. Dela se je po Isaacovi smrti lotilo več ljudi, kar nedvoumno potrjuje tudi tamkajšnja naslovna stran: *Constantien (sis) Choralis compositio per Henr (icum) Isaac. Addita quaedam per Lud (ovicum) Senfl et alios plurima*, in med temi »alios« ni manjkala Maksimilija-

nov dvorni kapelnik. Tretji del zbirke *Choralis Constantinus* obstaja v več zgodnejših rokopisnih prepisih in v tisku (Nürnberg 1555). Kompozicije so tu in v rokopisih anonimne, le omenjeni berlinski kodeks navaja za štiri skladbe po enega skladatelja, Ludwiga Senfla, Georga Schachingerja, Jurija Slatkonjo in Georga Blocka. Tako lahko za vsakogar od teh, torej tudi za Slatkonjo, domnevamo, da je njihova še marsikatera druga kompozicija te zbirke. Heinrich Isaac je po rodu izviral z Nizozemskega, mnogo je potoval in si v posvetnih skladbah prisvojil tudi značilno muzikalno govorico francoskega chansonsa ali italijanske kancone. V svojih mašah in motetih pa je ostajal zvest resnemu, polifonsko bogatemu nizozemskemu glasbenemu izrazu, ki ga je prenesel na svoje naslednike. Tudi kratka Slatkonjeva kompozicija, *De mundo* (z uvodnim koralom *Ego vos elegi*), v berlinskem rokopisu na fol. 15 v-16r,¹⁶ ne odstopa od osnovnega resnega tona zbirke in dokazuje, da je bila nizozemska polifonija Obrechtove, Josquinove in Isaacove generacije tudi zanj obvezna. Kot vrhovni predstojnik vodilne glasbene kapele Srednje Evrope ji je pač moral biti kos.

Pol stoletja za Slatkonjem se je v dunajskem krogu pojavi še en slovenski skladatelj visokega duhovniškega stanu, ki ga je tuje glasbenozgodovinsko pisanje sicer že spoznalo za »Kranjca«, a pri nas še ni našel odmeva. To je *Jurij Prenner*. V začetku so ga glasbeni zgodovinarji poznali le po dveh ducatih kompozicij, ki sta jih večinoma objavila Neuber in Montanus v svojih kolektivnih zbirkah v Nürnbergu, in ga glede na njegov priimek postavljali v Salzburg.¹⁷ H. Federhoferju pa se je posrečilo, da ga je zasledil v matrikah dunajske univerze, kjer je bil zapisan kot »Carniolus«, in s tem je bila dana pot za raziskavo njegovega življenja. Kot je doslej znano, je Prenner vsaj v letih 1554 in 1560 deloval kot skromno plačan prepisovalec not v dunajski kapeli poznejšega cesarja Maksimilijana II. Šele leta 1572 ga srečamo kot prošta avguštinskih korarjev pri Sv. Doroteji na Dunaju, na položaju, ki si ga je bržkone prislužil z vnetim protireformacijskim delovanjem. Pri cesarju Maksimilijanu II. je pač zaradi tega užival visok ugled in ko je leta 1587 bil imenovan za cesarskega svetnika, je svoje proštovsko mesto mogel zamenjati še za boljše: podeljena mu je bila proštija v Herzogenburgu na Spodnjem Avstrijskem, ki jo je upravljal v znamenju utrjevanja domače hiše in bogatenja samostanskih posestev. Umrl je 4. februarja 1590 v bolnišnici v St. Pöltnu.¹⁸

Kot vse kaže, je Prennerjeva kompozicijska zapuščina nastala v letih, ko je bil povezan z dunajsko dvorno kapelo in da se pozneje, ko je bil zaposlen z verskim in gospodarskim upravnim delovanjem, s tem ni mogel več ukvarjati. Sedemnajst njegovih motetov je izšlo v znameniti in obsežni zbirki *Thesaurus musicus* (Nürnberg 1564), nadaljnjih pet troglasnih v zbirki *Tricinia sacra* (Nürnberg 1567), štiri kompozicije pa so zašle v motetne zbirke Petra Phalèsa v Leuvenu. Oglasil se je tudi v zbirki Pietra Giovanellija *Novus atque catholicus thesaurus musicus* (Benetke 1568), katere peti del je njen izdajatelj posvetil habsburški vladarski hiši in v njem objavil vrsto poklonitvenih motetov posameznim njenim članom, ki so jih prispevali številni glasbeniki habsburških dvornih kapel. Prenner se jim je pridružil z motetom *Carole, plena tui spe nominis*, ki je namenjen nadvojvodu Karlu II. Kompozicija je osmeroglasna, po stilnem izražanju rahlo konservativna, v treh glasovih pa se kanonično pojavlja besedilo *Stat foelix domus Austriae*, katerega melodija je skonstruirana po starem načelu solmizacijskih zlogov (*soggetto cavato dalle vocali delle parole*).¹⁹ Sicer pa je Prennerjevo kompozicijsko delo z muzikološkega vidika še neocenjeno.

Razgibanemu življenju Jurija Kneza z Vrhneke (Khness, Kness, Knes itd., Kuess²⁰) lahko najprej sledimo v Innsbruck, kjer je bil basist v dvornj kapeli in so ga leta 1579 odpustili. Tedaj je zaprosil za sprejem v württembersko dvorno kapelo, v Stuttgartu pa je ostal le eno leto. Zatem je v letih 1582—1589 pel v kapeli novega ženskega samostana v Hallu na Tirolskem, ki ga je bila ustanovila nadvojvodina Magdalena. Naslednja tri leta je prebil pri nadškofu v Salzburgu, že prej (1588) pa tudi tedaj (1592) je gostoval v Münchnu, nato pa se je vrnil v Hall kot kantor v tamkajšnji župni cerkvi (1593), potem ko je zaman zaprosil za ponoven sprejem na innsbruški dvor. Že samo ta čas kaže Kneza kot nemirnega človeka, ki se verjetno zaradi svoje neprilagodljive narave ni mogel nikjer ustaliti. Njegovo delo v Hallu se je končalo z arhivsko izpričanim sporom s tamkajšnjim organistom, latinskim učiteljem, v katerem je sicer imel kapelnikovo podporo — torej ni bila po sredi morebitna Knezova glasbeniška neusposobljenost —, vendar je moral na ljubo miru in sprave ob koncu leta 1593 zapustiti Hall.²¹ Že naslednje leto ga srečamo v cesarski dvorni kapeli. Kaj je počel od tedaj (1594) do 1614, ko se je v tej kapeli ponovno pokazal, se ne ve, v tem obdobju (1614—1619) pa je

vsekakor deloval le kot notni prepisovalec in ne kot aktiven glasbenik. Sled za njim usahne v Salzburgu leta 1621, ko mu je, verjetno že precej v letih, bila podeljena neke vrste pokojnina.²²

Za Kneza govore arhivski podatki, da se je ukvarjal tudi s komponiranjem. Salzburški kapitelj ga je namreč leta 1591 obdaroval za posvetilo nekih novo komponiranih večernic z magnifikatom.²³ Na srečo pa ne ostaja samo pri tem arhivskem podatku. Nekj glasbeni kodeks Bavarske državne knjižnice v Münchnu (sign. mus. ms. 71) se namreč začne z nekim peteroglasnim magnifikatom, katerega naslovna stran se bere takole: *Magnificat 5 voc(um) sopra Vag(h)i pensier^e authore Francesco Sale sarenissimae*. *Reginae Magdalenae etc. chori magistro. Georgius Knes*.²⁴ Zapisek nas sprva spravi v negotovost, kdo je vendar avtor dela, Jurij Knez ali »Francesco Sale«, pri čemer bi bil prvi le prepisovalec not. Po premisleku pa se vendar da sklepati, da je to Knezova skladba, in sicer parodični magnifikat na neki madrigal Franza Salesa, manj znanega skladatelja flamskega ruda, ki je med leti 1580 in 1587 kapelnikoval v ženskem samostanu v Hallu,²⁵ v času torej, ko je tam pel tudi naš skladatelj. Glasbenika sta se poznala in prav nič čudno ni, da je Knez na način, ki je bil tedaj na splošno v rabi — zlasti pri mašnih kompozicijah — uporabil tovarišev sicer neohranjeni madrigal za svoj novi magnifikat. Omenjeni kodeks izvira iz münchenskega jezuitskega kolegija, večino skladb sta v njem pripisala Franz Flori in Christof Perckhofer okoli leta 1600, Knezova skladba je po vsej verjetnosti nastala že v osemdesetih letih v Hallu in tudi ni verjetno, da bi naš skladatelj kakorkoli sodeloval pri nastanku tega kodeksa. Knez utegne biti avtor še neke skladbe, ki jo hrani münchenska knjižnica. V kodeksu mus. ms. 520 iz leta 1622 je zapisan tudi nekj četveroglasen psalm *In exitu Israël*, katerega skladatelj je zaznamovan z začetnicama G. K.²⁶ Vendar ta skladba ni toliko zanimiva, saj se omejujejo le na akordično deklamacijo osnovnega psalmodičnega tonusa.

Tudi ne preobsežni Knezov magnifikat se skromno, a kljub vsemu zgovorno uvršča v kompozicijsko snovanje slovenskih glasbenikov 16. in začetka 17. stoletja, ki jih je usoda zanesla na tuje in jih praktično odpisala zgodovini glasbene umetnosti na Slovenskem. V tem pogledu stanje na slovenskem ozemlju res ni moglo biti kaj prida bogato. Če izvzamemo mesta na zahodnem in severnem obrobju, nam ostaja pravzaprav

samo en skladatelj, ki je v 16. stoletju deloval na slovenskih tleh in tu tudi ustvarjal in čigar delo se nam je ohranilo. To je *Wolfgang Striccius* z zbirko *Neue teutsche Lieder mit vier Stimmen* (Nürnberg 1588) pa še ta je bil po rodu pravi Nemec; prišel je k nam po protestantskih zvezah kot kantor stanovske šole v Ljubljani (1588–1592) in zatem tudi odšel nazaj na sever, ne da bi mu njegovo ljubljansko obdobje pomenilo v življenju kaj več kot eno postajo na njegovi službeni poti.²⁷ S komponiranjem se je sicer ukvarjal tudi Striccijev predhodnik na stanovski šoli, *Sebastijan Semnizer* (ok. 1579–1584), ki so ga kranjski deželni stanovni leta 1581 nagradili za neke vokalne skladbe, toda njegovo delo te vrste se ni ohranilo. Semnizer je bil po vsej verjetnosti v deželi domačin, saj je bil pred prestopom v protestantsko vero kaplan pri dominikankah v Velesovem, po izgonu iz Ljubljane leta 1584 pa je postal slovenski predikant v Karlovcu.²⁸

Težko bi trdili, da tačas na Slovenskem ni bilo glasbenega življenja, saj se je zlasti v okviru protestantskih institucij in v privatnih meščanskih krožkih razvila določena glasbena dejavnost,²⁹ a do kvalitetnega kompozicijskega ustvarjanja vendar ni moglo priti. Nič nenavadnega torej ni, da so posamezni kranjski plemiči, ki so se v času študija po severnoitalijanskih univerzah seznanili z visoko glasbeno produkcijo, poskušali vzdrževati stike s pomembnimi v Italiji delujočimi komponisti in s takimi zvezami nadomestovali pomanjkanje vrednega ustvarjanja doma. Tako vemo, da so člani takrat zelo vplivne družine Khislov, ki so podpirali tudi delo te vrste na Slovenskem in se zavzemali zlasti za izdaje slovenskih protestantskih pesmaric,³⁰ gojili znanstva z različnimi skladatelji, znanstva, ki jih je mogoče dokumentirati z njim posvečenimi kompozicijskimi zbirkami. Hansu Khislu je bila med drugim namenjena zbirka madrigalov različnih avtorjev, ki mu jo je leta 1589 poklonil Lodovico Balbi iz Padove, na njegove sinove Vida, Janeza Jakoba in Karla se s posvetilom obrača na Angelo Barbatu s svojo leta 1587 tiskano knjigo italijanskih kanconet, medtem ko je v Italiji delujoči Nizozemec Philippe de Duc za svojo prvo knjigo petero in šesteroglasnih madrigalov leta 1586 izbral Janeza Jakoba in Karla. Znani orglavec in pomembni ustvarjalec za instrumente s tipkami Claudio Merulo da Correggio se je v dedikaciji svoje prve zbirke *ricercar* (1574) spomnil tudi Jurija Khisla.³¹ Nekaj posvetil je prišlo še od tistih Italijanov

in Nizozemcev, ki so tedaj delovali na nadvojvodskem dvoru v Gradcu: Juriju Khislu je bila namenjena prva knjiga četveroglasnih madrigalov Pietra Antonia Bianca (1582), Matthia Ferrabosco pa si je štel v čast, da je svoje leta 1585 objavljene kanconete posvetil Hansu Khislu.³² Med Khislovimi sinovi je posebno zanimiv Janez Jakob, ki ga neka izgubljena knjiga madrigalov in motetov za četvero in petero glasov izdaja celo kot skladatelja; o identičnosti človeka (*«Giovanni Giacomo Khisl»*), čigar sad je ta leta 1591 tiskana in po avtentičnih leipziških katalogih 17. stoletja izpričala knjiga, z našim Khislom ni treba dvomiti;³³ še leta 1615 se nanj s posvetilom obrača Romano Micheli v zbirki didaktičnih motetov in kanconet *«Musica vaga»*.³⁴ S Khisli je imel zveze te vrste še tržaški slepi lutnjist Giacomo Gorzanis: Hansu je posvetil leta 1561 izdano knjigo kompozicij za lutnjo, Juriju Khislu pa svojo prvo zbirko napolitan (1570);³⁵ Gorzanis je moral slej kot prej biti tudi dober znanec kranjskih deželnih stanov, ki so ga leta 1567 nagradili za neke *«carmina»*.³⁶ O zvezah kranjskih velikašev s pomembnimi komponisti renesanse nas končno pouči neka latinska kompozicija v Italiji snujočega nizozemskega skladatelja z italijaniziranim imenom Cipriano de Rore, znanega mojstra italijanskega madrigala, ki je namenjena Bolfenku Auerspergu. Rorejeva kompozicija, prvič natisnjena v njegovi zbirki madrigalov z naslovom *«Le vive fiamme...»* (1565), namreč v besedilu poveljuje tega plemiča, ne pozabljač pri tem na njegovo znanje mnogih jezikov.³⁷

Toda naša ocena kompozicijskega snovanja na tedanjem Slovenskem je vendarle v splošnem pravilna. Z zgovornim dokazom nam namreč postreza znanj in že večkrat ocenjeni inventar muzikalij, ki jih je leta 1620 hranila ljubljanska stolnica.³⁸ Ta pomembni dokument, ki še ni doživel bibliografske objave, zajema namreč tako tiske in rokopise in s tem avtentično izraža stanje, ki je v tem pogledu vladalo pri nas v prvih dveh desetletjih 17. stoletja pa gotovo tudi že prej. Z vso verjetnostjo lahko pričakujemo, da se bo sleherno količjak, vredno domače skladateljsko ime znašlo na koru ljubljanske stolnice med množico tujih bolj ali manj pomembnih. Vendar glede skladateljev, ki jih vsebuje ta inventar in ki jim je vsem mogoče tako ali drugače slediti v tuji leksiki oziroma v objavah drugih inventarjev te vrste, razkriva precej klavrno podobo. Samo dva je mogoče najti, ki sta delovala v slovenskem zaledju: to sta *Izak Poš* (Posch) in *Kri-*

stijan Hartmann. Ime prvega glasbenika, ki ga je delovanje razpelo med Celovec in Ljubljano, je že dodobra znano in ocenjeno.³⁹ Z zbirkama instrumentalnih suit *Musicalische Ehrenfreudt* (Nürnberg 1618) in *Musicali-sche Tafelfreudt* (prav tam 1621) se je skupaj z nekaterimi skladatelji vpisal v pomemben razvoj zgodnjebaročne instrumentalne glasbe v Srednji Evropi, z moteti za solistične pevce in basso continuo v zbirkah *Harmonia concertans* (prav tam 1623) pa se je celo poskusil v takrat aktualni obliki koncertantnega moteta. Medtem se za Kristijana Hartmanna ve le to, da je bil »rector chori« v Celju in da je leta 1619 z mnogimi drugimi glasbeniki, pobranimi iz vseh štajerskih mest, sodeloval pri slovesnostih, ko se je nadvojvoda Ferdinand kot novo kronani rimskomemški cesar prišel pokazat v domači Gradec. V arhivskem gradivu o teh slovesnostih je Hartmann določno zaznamovan kot komponist.⁴⁰ Vendar o njegovem ustvarjanju te vrste ni nič znanega. Tudi doslej neopažene omembe njegovih kompozicij v ljubljanskem stolnem inventarju iz leta 1620, med katerimi je neki šesteroglasen magnifikat pa še vrsta prav tako rokopisnih motetov, le potrjujejo to arhivsko navedbo, ne da bi o kompozicijah mogle povedati kaj več kot samo to.

OPOMBE

1. Njegov *Opus musicum* sta objavila J. Mantuani in E. Bezeny v seriji *Denkmäler der Tonkunst in Österreich* (od 1899 dalje); Mantuani je v uvodu prvega zvezka te objave obdelal njegovo življenje, s skladateljevim delom pa so se ukvarjali že Mantuani sam (1905, 1913), P. Wagner (1913) in P. A. Pisk (1918), ki je sledil Mantuaniju z objavami Gallusovih maš v isti seriji. Prim. D. Cvetko, *Jacobus Gallus-Carniolus*, Ljubljana 1965, in istega geslo Gallus, Jakob, v *Muzički enciklopediji*, Zagreb 2/1971. — 2. A. Smijers, *Die kaiserliche Hofmusikkapelle von 1543—1619; Studien für Musikwissenschaft VII* (1920), str. 142; od Mantuanija (1899) dalje vidijo pisci v tem Jakobu tako ali drugače našega skladatelja, tako tudi Cvetko (gl. *Jacobus Gallus-Carniolus ...*, str. 21 f). Opozorimo lahko, da se v isti kapeli med deskimi pevci leta 1558 pojavlja npr. tudi neki Christof Han (!) (Smijers, op. cit., VI (1919), str. 163; gl. še tu str. 144, 147, 149, 155, ter VII (1920), 142.) — 3. A. Smijers, op. cit., VI (1919), str. 142 in 152; tudi D. Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem III*, Ljubljana 1960, str. 454. — 4. A. Smijers, ib., str. 142 f; W. Senn, *Musik, Schule und Theater der Stadt Hall in Tirol*, Innsbruck 1938, str. 67 in 101; D. Cvetko, *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem I*, Ljubljana 1958, str. 90. Cvetko govori v *Zgodovini III* (ib.), v *Stoletjih slovenske glasbe* (Ljubljana 1964, str. 38) in v *Historie de la mu-*

sique slovène (Maribor 1967, str. 36) o Mihaelu (!) Globokarju (za njim tudi avtor pričujočega prispevka v *Tokovih glasbene kulture na Slovenskem*, Ljubljana 1970, str. 40), vendar je Ivan (Janez, Johann) slej ko prej pravilno. — 5. H. Federhofer, *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innerösterreich* (1564—1619), Mainz 1967, str. 119. Hrenov epigram iz njegove rokopisne knjižice latinskih pesmi, na katerega Federhoferja ni nihče opozoril in ga zato ne pozna, je objavljen v *Zgodovinskem zborniku X* (1897), str. 670. Napis se glasi takole: *Epigramma nuptiale numeris musicis absolutum, ab Hannibale N. sereniss. archiducis Caroli organista, in honorem nuptiarum Laurentij Plauz eiusdem principis tubicinis et musici*. Zadnji vrstici imata kronogram, ki daje letnico 1586. — 6. H. Federhofer, *Musikpflege*, str. 163 f; avtor ne ve za Litijo in pridevek »Litiensis« postavlja v zvezo s Kamnikom. — 7. H. Federhofer, *Musikpflege*, str. 173 in 177 f. — 8. Gl. npr. D. Cvetko, *Skladatelji Gallus, Plautzius, Dolar in njihovo delo*, Ljubljana 1963, str. XVI. — 9. Gl. C. Israél, *Uebersichtlicher Katalog der Musikalien der ständischen Landesbibliothek zu Cassel; Zeitschrift des Vereines für hessische Geschichte und Landeskunde, N. F. VII, Supplement*, 1881, str. 49. Avtorju je branje tega imena povzročalo pregla-vice, ki se jih je zavedal; odločil se je za »Plautez«. — 10. D. Cvetko, *Zgodovina I*, str. 90, istega *Zgodovina III*, str. 455. — 11. Doslej najizčrpnejšo Slatkonjevo bibliografijo podaja J. Mantuani v *Geschichte der Stadt Wien* (red. A. Starzer) III/I, Dunaj 1907, str. 380 ff. Gl. tudi D. Cvetko, *Zgodovina I*, str. 62 ff; H. Federhofer, geslo »Slatkonja« v *Musik in Geschichte und Gegenwart*, Kassel. — 12. W. Senn, *Musik und Theater am Hof zu Innsbruck*, Innsbruck 1954, str. 35. — 13. Prim. npr. D. Cvetko, *Zgodovina I*, str. 66 ff. — 14. Izčrpen popis rokopisa je prispeval šele G. Patzig, *Das Chorbuch Mus. ms. 40024 der Deutschen Staatsbibliothek in Berlin. Eine wichtige Quelle zum Schaffen Isaacs aus der Hand Leonhard Pämingers; Festschrift Walter Gerstenberg zum 60. Geburtstag*, Wolfenbüttel 1964, str. 122—142. — 15. Gl. npr. H. J. Moser, *Geschichte der deutschen Musik*, 5/1930, I, str. 424 ff; P. Blaschke, *Heinrich Isaacs Choralis Constantinus*, *Kirchenmusikalisches Jahrbuch XXVI* (1931), str. 32 ff. — 16. V izdaji nürnberg-skega tiska, ki jo je prispevala Louise Cuyler (Heinrich Isaac's Choralis Constantinus Book III, Ann Arbor 1950), na str. 75. — 17. Gl. npr. geslo Prenner, Georg, v *Ötnerjevem Quellenlexikon...*, Leipzig 1899—1904. — 18. Gl. geslo H. Federhoferja »Prenner, Georg« v *Musik in Geschichte und Gegenwart*. — 19. Objavil jo je A. Dunning v *Staatsmotetten für Erzherzog Karl II. von Innerösterreich; Musikalter Meister, Graz—Köln 21/22'* 1971 str. 1—7; komentar prav tam, str. VI f. — 20. Obliko Kuess sta zagrešila L. Köchel (Die kaiserliche Hof-Musikkapelle in Wien von 1543 bis 1867, Dunaj 1869, str. 50, 53, 127) in A. Sandberger (Beiträge zur Geschichte der Bayerischen

Hofkapelle unter Orlando di Lasso, III/1, 1895, str. 175, 202), s tem da sta pisano črko n brala kot u, kar je bilo spričo njune nezadostne orientacije v slovanskih imenih razumljivo; Kues je pač znan nemški priimek. — 21. W. Senn, Innsbruck, str. 123; isti, Hall, str. 173 in 176, zlasti pa 238 in 633. — 22. L. Köchel, ib.; W. Senn, ib.; za glasbenika gl. še J. J. Maier, Archivalische Exzerpte über die herzoglich bayerische Hof-Kapelle, Kirchenmusikalisches Jahrbuch X (1895), str. 86; G. Bossert, Die Hofkantorei unter Herzog Ludwig; Württembergische Vierteljahrschrift für Landesgeschichte, N. F. IX (1900), str. 284. — 23. H. Spies, Die Tonkunst in Salzburg in der Regierungszeit des Fürsten und Erzbischofs Wolf Dietrich von Raitenau (1587—1612); Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde LXXI (1931), str. 119. — 24. Gl. tudi J. J. Maier, Die musikalischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in Muenchen I, München 1879, pod mus. ms. 71. — 25. Gl. npr. W. Senn, Innsbruck, str. 124 f, in Musik in Geschichte und Gegenwart 11, stolpec 1291 ff. — 26. J. J. Maier, op. cit., pod mus. ms. 520. — 27. Gl. A. Rijavec, Glasbeno delo na Slovenskem v obdobju protestantizma, Ljubljana 1967, str. 90 f; s Striccijevim kompozicijskim delom se ukvarja J. Sivec, Kompozicijski stavki Wolfgang Stricciosa, Ljubljana 1972 (Razprava SAZU, Razred za zgodovinske in družbene vede VII/3). — 28. A. Rijavec, Glasbeno delo, str. 11 in 86 f. — 29. Prim. A. Rijavec, ib., str. 112 ff. — 30. Prim. D. Cvetko, Zgodovina I., str. 92; tudi A. Rijavec, Glasbeno delo, str. 15 ff. — 31. Za to gl. E. Vogel, Bibliothek der gedruckten weltlichen Vocalmusik Italiens. Aus den Jahren 1500—1700, Berlin 1892, pod ustreznimi imeni. Za Merula pa C. Sartori, Assisi, La Cappella della Basilica di S. Francesco, Milano 1962, str. 89. — 32. E. Vogel, ib. — 33. Gl.

A. Göhler, Verzeichnis der in den Frankfurter und Leipziger Messkatalogen der Jahre 1564 bis 1759 angezeigten Musikalien, Leipzig 1902, št. 428. Celoten naslov tiska se je glasil takole (po Göhlerju): Musica, il primo libro de Madrigali & Motetti à 4 & 5 voci composti già dal molto ill. signor, il signor Giovanni Giacomo Khisel L. Barone in Kaltenprun Khiselstain & Gonobiz etc. haereditaro Maestro delle caccie del ducato de Cragno & della Marcha Schiavona & scridierq (!) haereditaro del Illustr. Contado di Goritia etc. Venetia appr. Amadini, 1591. D. Cvetko (Zgodovina III, str. 455, Stoletja, str. 39, in Histoire, str. 37) in A. Rijavec (Glasbeno delo, str. 117) te Göhlerjeve publikacije očitno ne poznata in zato o tem še dvomita. — 34. Gl. G. Gaspari, Catalogo della biblioteca del Liceo musicale di Bologna..., 1890—1943, II, str. 462. — 35. Gl. G. Radole, Musicisti a Trieste sul finire del cinquecento e nei primi del seicento (separat iz Archeografo Triestino, 1959), str. 6; Musik in Geschichte und Gegenwart 5, stolpec 534 f; A. Rijavec, Glasbeno delo, str. 116. — 36. A. Rijavec, ib., str. 115. — 37. Gl. B. Meier, Rex Asiae et Ponti, Poklonitveno delo Cypriana de Roreja, Muzikološki zbornik VI (1970), str. 5—11. — 38. D. Cvetko, Zgodovina I, str. 146 ff, ter isti, Ein unbekanntes Inventarium librorum musicalium aus dem Jahre 1620; Kongresbericht Kassel 1959, isto še v Kirchenmusikalisches Jahrbuch VIII (1959). — 39. Obe Poševi zbirki suit je izdal K. Geiringer v Denkmäler der Tonkunst in Österreich, Bd. 70; posebej z njim se je Geiringer ukvarja v študiji Isaac Posch, Studien zur Musikwissenschaft XVII (1930). Gl. tudi J. Höfler, Tokovi, str. 44 ff. — 40. R. Puschnig, Frühbarocke Festmusiken in Graz; Musik im Ostalpenraum, Gradec 1940, str. 48 ff; tudi D. Cvetko, Zgodovina I, str. 207 f.

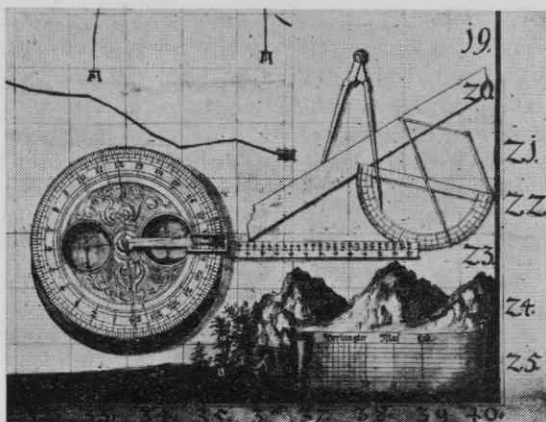
JOŽEF MRAK KOT GEODET IN RISAR

JOŽE SORN

Idrija je zaradi svojega rudnika znana od 15. stoletja dalje, nekatere rudniške strokovnjake pa podrobneje spoznavamo šele sedaj, ker odkrivamo gradivo, ki dokumentira njihovo dejavnost, prav v novjšem času. Pogostokrat gre za podrobnosti, ki niso bistveno vplivale na uspeh podjetja kot celote, vendar so zanimiv donesek h krajevni in celo narodni zgodovini. Ena izmed takih 'podrobnosti' je življenje in delo jamomerca Jožefa Mraka.

Podatki, ki jih imamo o njem, dopuščajo domnevo, da je bil rojen okoli leta 1715 mor-

da v Idriji morda v Cerknem ali v njuni okolici. Približno pol stoletja je delal pri rudniku kot geodet, jamomerec in tehnični risar, poleg tega je bil še prostoročni risar, freskant in učitelj geodetskih ved v idrijski strokovni šoli oziroma v dveh strokovnih šolah, ki sta sledili druga drugi.¹ Razen domneve o letu in kraju rojstva so vsi drugi podatki že bolj ali manj znani. Zato moramo iti korak, dva v neznano in odgovoriti na vprašanja, kdo je Jožefa Mraka izobrazil v geodeziji in jamomerstvu in kakšno mesto zavzema ta veljak v svoji stroki.

Steinbergovi merilni instrumenti (Detajl z originala, ki ga hrani Arhiv dvorne komore, Dunaj, Zbirka kart, signatura P c 1)

Zgodbo moramo začeti pravzaprav s Francem Antonom pl. Steinbergom, rojenim v Pivki na Krasu, ki je študiral geodezijo in mehaniko na Dunaju.² Za nas je zanimivo predvsem to, da je leta 1717 izdelal napravo za topografsko načrtovanje in da je kot komisar za rudnike, ceste in gozdove na Kranjskem narisal tri leta pozneje karto cest na Notranjskem krasu (karto je objavila Kronika v VII. letniku, 1959, str. 157). Leta 1724 je moral znova odriniti v Idrijo, ker so ga določili za upravitelja rudnika. Tako mu ni

bilo težko, uvesti pri rudarskem delu razne tehniške novosti. Spopolnil je tudi svoje merilne instrumente, predvsem napravo za topografsko merjenje. Ko je leta 1728 zrisal veliko zidno jamsko karto idrijskega rudnika, ji je dodal tri zanimive detajle: Ob zgornjem robu v sredini je napisal kratek historiat rudnika, v desnem spodnjem voglu je upodobil svoje merilne instrumente, v levem spodnjem voglu pa narisal rudarje in jamomerce pri delu v jaških in rovih. Objavljamo samo instrumente, ker ménimo, da jih ni uporabljal le sam, ampak je naučil z njimi meriti še druge geodete okoli sebe. Sodbo o posebnostih teh naprav v primerjavi s starejšimi podobnimi napravami naj izrečejo strokovnjaki, mi se zadovoljimo le s sliko!

Najbrž ne bo odveč, če zapišemo, da je bila Steinbergova družina sredi 18. stoletja in v njegovi drugi polovici znana kar daleč naokoli. Izmed njegovih petih sinov je bil Jožef stotnik, Karel zastavnik, Franc in Wolfgang sta bila petrinarja (star domač termin za svetnega duhovnika^{3a}), Anton pa se je posvetil rudarstvu in prebival tudi na Dunaju; izmed štirih hčera se je Zalka (Salerle) poročila s Haassom, nekdanjim rudarskim mojstrom na Sedmograškem, pozneje v Idriji, njene tri sestre pa so se vse poročile v Gorico: Marija Ana je šla v zakon z Marinellijem, Katarina se je omožila s sinom »famoznega

Pogled na del idrijskih vodnih pogonov, rudniških objektov in drugih stavb. Levo spodaj grablje z nakopičenimi hodi; nad Idrijco peljejo rake vodo na kolesa (kamšči), ki obračajo vitle. V desnem zgornjem voglu cerkev sv. Barbare, zaščitnice rudarjev. Idrijca odteka skozi grablje proti spodnjemu robu slike, v isto smer tudi Nikova. Zanimivost: risba je brez merila

medika Busicha«, Cecilija se je odločila za Radeucicha.^{3b}

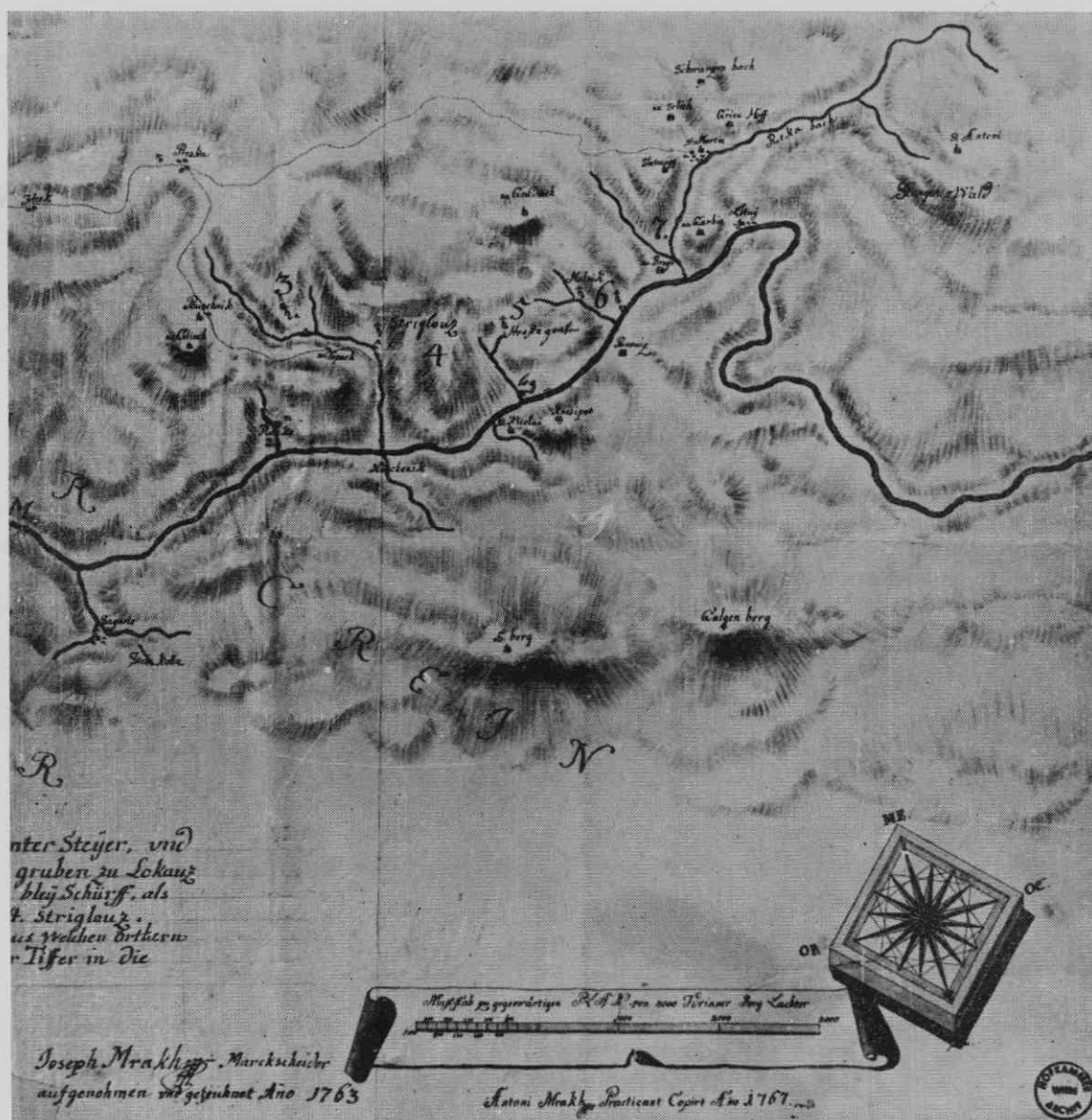
Še vedno ne vemo, kje in kakšne šole je Mrak končal, kdaj ga je uprava rudnika sprejela v službo in kakšno delo mu je najprej odkazala. Kako je postal rudniški geodet, nam bodo pomagale razložiti okoliščine. Leta 1725, torej kmalu po Steinbergovem prihodu v Idrijo, je prenehal vsakršen vpliv holandskih zakupnikov na proizvodnjo živega srebra in na tehniške razmere v rudniku. Vsem vodilnim ljudem, tudi Steinbergu, je bilo jasno, da se bo treba lotiti široko zasnovanih raziskovalnih del, ker je bil rudnik že nekaj časa nekako zanemarjen.³ Zato bodo potrebna nova merjenja in posledično veliko število jamskih kart. To bi zmogla skupnica novo izšolanih geodetov, toda kje jih dobiti? Ko je risal svojo veliko zidno karto, je spoznal, da vzame takšno delo enemu samemu risarju zelo veliko časa. Steinberg je ne toliko kot sorojak s Krasa kolikor bolj kot izkušen človek vedel, da bo za rudnik ceneje, če bo izšolal nekaj domačih mladeničev, nadarjenih za matematiko, geometrijo in risanje. Domačini bodo ostali rudniku zvesti že zaradi bližine rodnega kraja in znanja slovenskega jezika, jezika rudarjev, tujci bi zahtevali visoke plače pa še vsak čas bi mogli odpovedati službo in odpotovati drugam. Vemo, da se je Steinberg zelo trudil za napredek rudnika in da so v letih po 1730 že obsežneje modernizirali vodne pogone, naprave za drobljenje in pranje rude, klavže in druge objekte. Spričo tega se kar sama ponuja domneva, da je Steinberg opazil spretnega in že primerno osnovno šolanega Mraka, ga premestil v jamomernico (rudniško risalnico), in mu omogočil napredovanje glede znanja geodezije. Morda ga je o svojih instrumentih poučeval celo sam. Izključeno ni.

Iz približno dvajsetih geodetskih kart in risb z Mrakovim podpisom, kolikor smo jih evidentirali doslej, imata najzgodnejši karti že letnico 1737 in pripis 'sub. bergschüner'.⁴ To tolmačimo kot substitutni rudniški in tudi: rudarski — risar. Na tej začetni stopnji jamomerskega oziroma geodetskega poklica bi Mrak utegnil biti star 22 let. Leta 1744 se nam že odkrije kot 'Practicant', namreč kot praktikant za poklic samostojnega geodeta.⁵ Morda je bil nadomestni rudarski risar deset let, morda tudi manj, odvisno je bilo od nezasedenosti praktikantskih mest. Tretjo stopnjo, to je stopnjo pravega, samostojnega geodeta ali jamomerca nam sam dokumentira na risbi iz leta 1759, ko se že pod-

piše 'Markscheider'.⁶ Seveda bo treba najzgodnejšo karto s tem pripisom šele odkriti, kajti že najmanj sedem let pred citirano risbo, ko je postal učitelj geodezije na strokovni šoli, je bil Markscheider. Končno se je vsaj od leta 1778 podpisoval kot 'Jub. Markscheider', kar pomeni, da je dosegel čast jubilaranega geodeta.⁷ Kako naj si to razložimo? Če še enkrat pregledamo podatke, vidimo, da bi utegnil biti okrog leta 1775 že zaposlen pri rudniku štirideset let, da je bil med tem časom predavatelj na dveh šolah in da se je proslavil še s prenekaterim delom. Ker je bil kot šestdesetletnik še vedno vitalen, ga niso upokojili, ampak so ga ob tem jubileju počastili, proslavili s tem, da so mu podelili omenjeni častni pridevek. Steinberga so upokojili leta 1747 že kot bolnika, vendar je še za časa službovanja videl, kako napreduje njegov — tako domnevamo — varovanec in učenec. Ker je učitelj umrl 1765 v Ljubljani, ko je bil učenec že znan geodet in predavatelj v novi ali drugi strokovni šoli, je mogel od upokojitve dalje skozi 18 let spremljati napredek geodezije in jamomerstva v Idriji in uživati ob misli, da je prav on, če že ne dejanski pa vsaj idejni začetnik strokovnega tečaja in da tudi njemu pripada vsaj del zaslug za sistematično in načrtno razširjanje rudnika.

S tem smo odgovorili na prvo vprašanje, kdo je izobrazil Mraka v geodeziji. Steinbergov vpliv smo omenili zato, ker si do sedaj nismo mogli z ničimer dokazati, da je Mrak končal dunajsko ali katerokoli drugo tehniško (= geodetsko) šolo. Kako bi sicer maturirani ali diplomirani geodet spričo takratne še velike redkosti jamomercev pričel kariero kot komaj opazen nadomestni risar? Če bi nastopil službo že kot praktikant, potem bi mogli upati na poprejšnjo srednjo, visoko ali višjo tehniško šolsko izobrazbo v določeni tradicionalni šoli; ker ni bilo tako, le izstopa idrijska jamomernica kot učilnica novih geodetov.

Tudi na drugo vprašanje, kakšno mesto pripada Mraku v geodetski stroki, bomo začeli odgovarjati z opisom raznih okoliščin. Predvsem moramo opozoriti na to, da je bil v 18. stoletju akcijski radij idrijskih rudolodcev in jamomercev prav znaten. Obsegal je skoraj polovico slovenskega prostora. Na primer: V letih 1736 in pozneje so poslali idrijske rudarje — ker so znali manipulirati s smodnikom — regulirat strugo Save od Litije navzdol, da bi olajšali plovbo, in razširit obrežne steze, večinoma vsekane v živo skalo, da je vlečna živina udobneje korakala. Razstreliti je bilo treba prenekatero skalo sredi

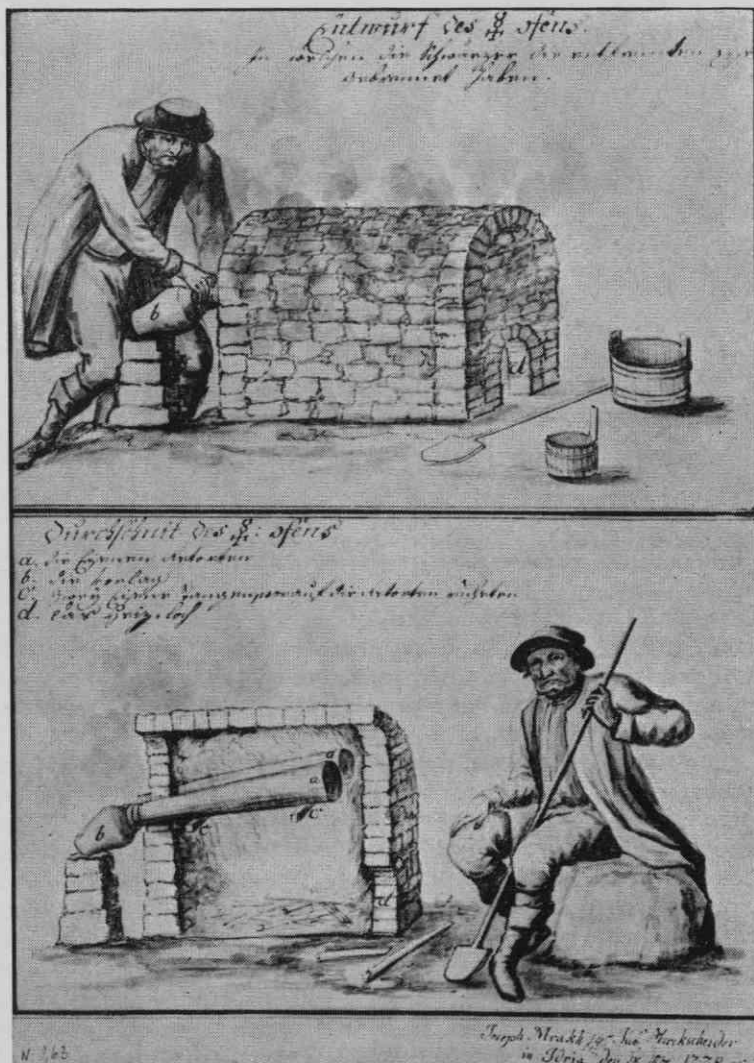
Skraini zahodni del velike karte Zasavja od Stangarskega gozda pri Kresnicah do premogovnika v Zagorju. Stevilke na desnem bregu Save notirajo ležišča svinčeve rude. Risal Jožef in kopiral Anton Mrak

struge, saj se je promet po reki gostil iz leta v leto. Istočasno so rudosledci pregledali hribe na obeh bregovih od Kresnic navzdol skoraj do Brestanice in izsledili precej ležišč svinčeve in železove rude, v Zagorju ob Savi tudi premoga.^{7a} Posebno skupino rudarjev so leta 1739 poslali v Beograd, da so tam razstrelili staro turško trdnjavo.⁸ Že dve leti prej so pričeli v Idriji graditi vodovod,⁹ leta 1750 pa so naložili neki drugi grupi rudarjev, da napelje vodovod tudi Trstu; konec naslednjega leta so — kot pravi poročilo — delo srečno končali.¹⁰ Ta grupa je še razstreljevala tržaški kras, ko so naslednjo že napotili julija 1751 v hribe na levi obali Savinje med Laš-

kim in Zidanim mostom, ker so od tam prišli glasovi, da je bojda veliko svinčeve rude.¹¹ Res so rudarji takoj naleteli na svinčevo rudo, ki je vsebovala srebro, in jamomerci so morali pohiteti z izdelavo jamske karte.¹² Ob vznožju hriba so zgradili talilnico za svinec z eno pečjo. Leta 1762 so izsledili cinobrovo rudo v hribu Ostroge pod Begunjščico. Spet so odrinili na pot idrijski rudarji z jamomercem in se takoj lotili vsak svojega dela. Protj koncu stoletja, ko Mrak ni več živel, so idrijski rudosledci prekrizali ves istrski in tržaško-komenski kras in sledili premog, ker se je zanimanje zanj spričo stvarnih potreb hitro večalo.

Povpraševanja po jamomercih torej ni manjkalo. V domnevni način domače izučitve geodetov je leta 1752 nenadoma posvetil oster šop svetlobe. Tedaj so namreč v Idriji tudi formalno ustanovili strokovno šolo za geode. Točnosti na ljubo je treba zapisati, da je z ustanovitvenim dekretom dobil dovoljenje za pouk pravzaprav geodet ali Markscheider Jožef Mrak osebno. Poučeval je geometrijo, geodezijo in risanje. Ne vemo še, koliko časa je predaval, vemo pa, da je smel od Steinberga odkupiti hišo in jo prirediti za šolo. Če bi se Mrak in Steinberg ne poznala dobro in bi si ne bila blizu, ne bi prvemu zaupali odkupnega pogajanja z drugim — in v tem vidimo tehten namig na to, da bi Steinberg res utegnil biti pred leti Mrakov učitelj. Koliko časa je Mrak predaval, še ne vemo; morda je v obliki zaokroženega tečaja izučil le določeno ali celo naprej določeno število slušateljev in potem prenehal z delom, morda

je imel več tečajev zapovrstjo. Saj so geode potrebovali tudi drugje, ne samo v rudnikih. V domnevi, da je učil le določen čas, nas potrjuje povsem na novo izdan odlok iz leta 1763, ki utemeljuje v Idriji šolo za metalurške in kemične vede. Torej utemeljuje, ne pa — postavimo — razširja staro šolo v novo, čeprav je Mrak tudi v novi šoli prevzel teoretičen in praktičen pouk iz svoje stroke. V primeru, da bi Mrak odklonil poučevanje, bi ga zamenjal Bernard Schäber (tako se je podpisoval na jamskih kartah).¹³ Metalurške in kemične vede je poučeval znameniti Scopol. Novo šolo so obiskovali in končali Anton Mrak (Jožefov sorodnik?), Jožef Leitner, Franc Lampe in drugi idrijski rudniški ljudje. Anton Mrak je postal dober geodet in risar, kar izpričuje določeno število ohranjenih jamskih kart z njegovim podpisom,¹⁴ tudi Leitner je mapiral (na primer fužino v Trenti 1780), pozneje pa prevzel upravo rudnika,¹⁵

Skrivna kmečka peč za žganje živosrebrne rude; a — dve retorti za rudo, b — lonček, kamor se je natekalo čisto živo srebro. Vidimo, da se je ta kmečka peč po konstrukciji bistveno razlikovala od kmečke peči za taljenje železove rude. Na zgornji podobi možak nataka ali snema lonček, na spodnji podobi pazi na ogenj. Talilni proces je trajal okroglo 12 ur

Lampe je marno sledil premog po Krasu in pozneje sploh stopil v službo reške rafinerije sladkorja kot rudosledec in jamomerec (morda kot vodja vseh njenih rudnikov?).¹⁶ Ko je Scopoli po šestih letih predavanj zapustil Idrijo, je ta druga šola prenehala z delom.

Po letu 1760 so se komerčne in rudarske oblasti posvetile napredku gospodarstva s povečano pozornostjo. To je za rudosledce in jamomerce pomenilo, da jim dela ne bo zmanjkalo. Že kar 1762 je moral Jožef Mrak zrisati jamsko karto cinobrovega rudnika v Ostrogi; dodal ji je lepo panoramo dela Karavank z Ljubeljem v ozadju.¹⁷ Naslednjega leta se je odpravil v Zasavje in kartiral vse ozemlje od Kresnic do Brestanice z zelo širokim področjem na obeh straneh Save (na desnem bregu ves Kum s pripadajočim hribovjem, na levem bregu teren od Trojan do Prebolda, porečje Savinje pa od Laškega navzdol).¹⁸ Čeprav je poznal Florjančičevo karto Kranjske iz leta 1744, je ni kopiral, ampak je omenjeno področje posnel in zrisal docela samostojno. Štiri leta pozneje (1767) jo je kopiral Anton Mrak, podpisan kot praktikant.¹⁹ To pomeni, da je že končal šolo in že nastopal več ali manj samostojno. Obe karti imata seveda vrisana vsa ležišča železove in svinčene rude na tem področju, prav tako tudi premog v Zagorju ob Savi, rudnik in talilnico svinca na Lokavcu, mlin za papir pri Radečah, vse ceste in pota v tem hribovitem terenu, itd. Potem je Jožef Mrak odhitel v Spodnjo Idrijo, da bi dokončal že leta 1762 začeto slikanje fresk v župni cerkvi Marije na Skalci. S poslikanjem presbiterija 1766 je tod končal vsa dela. Bi se lotil freskantstva, če bi to ne bila njegova rojstna župnija? Menimo, da je za svoj kraj našel dovolj časa, drugim župnijam bi delo odrekel, še zlasti zato, ker je bil v tej stroki diletant. Nato je pohitel ob Zali navzgor in zrisal načrt za Putrihove klavže,²⁰ se vrnil v Idrijo in skončal tloris nove kovačije z vso okolico (1767),²¹ in tako dalje.

Idrijske risarje in geodete ločimo od drugih tako rekoč v trenutku; zadošča, da pogledamo merilo. Če piše, da je merilo narisano v idrijskih rudarskih klaftrah (Idrianer Bergclaffter, Idrianer berg-Lachter, merila je ok. 180 cm), potem ni nobenega dvoma, kateri šoli moramo pripisati izdelek. Drugi geodeti so merili v dunajskih klaftrah, v fortifikacijskih klaftrah in podobno. Naleteli smo na primer na karto, ki kaže, oziroma obsega ozemlje Ribnica—Lož—izvir Rečine—izvir Kolpe—Ribnica ali teritorij gospostva Čabar, ki nima drugega kot idrijsko rudarsko merilo. Sicer datira v leto 1767, toda risarjevega pod-

pisa nima.²² Če bi risal Jožef Mrak, bi se podpisal. Ko bomo odkrili risarja te karte, ki je skoraj gotovo pripadal Mrakovemu krogu dobrih geodetov, bomo vrsto idrijskih kartografov obogatili za novo ime.

Ker je bil živosrebrni rudnik državna last, je tudi rudarske mezde določala centrala na Dunaju. Tak administrativni postopek v zelo občutljivih točkah rudarjevega življenja in dela je pogostokrat imel za delavce katastrofalne posledice. Spričo pogostih slabih letin, šibkega hektarskega donosa posestev in dragega dovoza živil v odmaknjeno Idrijo se je kaj pogosto primerilo, da realne mezde niso zadoščale za normalno prehranjevanje. Zaradi vsega tega so rudarji, da bi si pomagali iz stiske, stopili na pot kaznivih dejanj. Leta 1778 je idrijsko rudniško vodstvo spet ugotovilo, da manjka 1340 kg živosrebrne rude, 55 kg čistega živega srebra in skoraj 8 kg smodnika. Po ne preveč dolgem poizvedovanju mu je podložnik idrijskega komornega gospostva Ivan Jež zaupal, da kmapi poneverjajo rudo zato, da si iz izkupička nakupijo dovolj hrane. Kmalu je prišlo na dan, da jim rudo žge v logaških gozdovih na skrivaj neki kmet in da ne preveč čisto živo srebro potem prodajajo beneškim izdelovalcem zrcal ter trgovcem v Salzburgu, na Kranjskem in na Koroškem. To pravo kmečko peč za taljenje živosrebrne rude z dvema retortama je po točnem opisu zaslišanih ovekočil Jožef Mrak.²³ Prostoročno narisano risbo je popestril s človekom v kmečki obleki; zato ima tudi po narodopisni plati izdelek svojo vrednost. Ob pripovedovanju o skrivnem in neizdanem logaškem podložniku so se idrijski fužinski strokovnjaki spomnili, da je ta kmečki način žganja rude vpeljal v Idrijo za poskus neki lekarnar že leta 1585 (strokovnjaki ne povedo, odkod lekarnarju takšen vzorec peči). Trideset let pozneje jo je apotekar zboljšal tako, da so mogli vložiti vanjo naenkrat 50 retort. Te informacije da jim posreduje vest, ki jo je leta 1715 zapisal Ivan Friderik baron Stampfer. »Tako ne moremo dvomiti, — pravi zapisnikar, — da se že od tistega časa po tradiciji prenaša ta žgalna metoda od enega skrivnega žgalca na drugega in da se od takrat skozi ves čas poneverja živo srebro.«²⁴

K temu zapisniku iz leta 1778 naj dodamo še pripombe idrijskega zgodovinarja Arka, ki je ugotovil, da so že leta 1536 kradli rudo in jo vžgali na samotnih krajih, da je bilo največ tatvin med leti 1750 in 1779 in da so poneverjeno rudo žgali tudi v Davči nad Cerknim v hiši Jožefa Ambrožiča, po domače Žagarja.²⁵

Portret Jožefa Mraka. Podobar ni znan

Vrnimo se k proslavljenemu geodetu Jožefu Mraku! Zboljšane primerke tiste peči s 50 retortami je leta 1740 na neki karti najprej zrisal (dell.) Antoni Haubtman, rudarski in gozdni mojster v Idriji, skončal (fec.) Jožef Mrak, na drugi sočasni risbi pa je isti 'sub. bergschüner' samostojno izdelal povečavo teh peči in jim dodal nekaj žgalcev. Kot razberemo iz tega dodatka, je imel mladi Mrak tudi Haubtmana, znanega rudosledca, za mentorja. Ščasnoma si je znancev in prijateljev pridobil več. Médnje smemo šteti ne samo Scopolija, ampak tudi Hacqueta. Ta se je Mraku oddolžil tako, da je risarju Pohorja za svoje znamenito delo *Oryctographia carniolica* dovolil vrezati geodetov portret in ga namestiti v desni spodnji vogel s pripisom »Jožef Mrak, geodet v Idriji, leta 1782.«²⁶ S tem podatkom trčimo ob vprašanje geodetove smrti. Letnica vsekakor dokumentira leto portretiranja, more pa seveda fiksirati leto smrti. Ker nam tudi sicer prenehajo z letom 1780 razna dokazila o proslavljenem geodetu,²⁷ bo najprimerneje, da do ugotovitve resničnega datuma glede smrti le domnevamo, da je Jožef Mrak umrl okoli leta 1782. Čep-rav je Hacquet objavil svojo tretjo knjigo že leta 1784, so zgodovinarji vedno prezrli Mrakov portret in nihče ni sistematično raziskoval njegovega življenja in dela. Ob smrti bi utegnil biti star okoli 67 let in tudi portret ne kaže starčka.

Po vsem, kar sedaj vemo o Jožefu Mraku, si upamo trditi, da je bil v času od okoli 1737 do okoli 1778 morda najuspešnejši geodet in risar v Idriji, vsekakor pa član te

strokovne elite, in da je bil dobro znan in cenjen tudi drugod na Slovenskem, po Hacquetovi zaslugi znan tudi v tujini.

Zdi se, da je za Jožefom prevzel vodilno mesto in pouk v jamomernici Anton Mrak. Ko so leta 1786 potrebovali pri rudniku še nove šolane geodete, so se priglasili trije domačini. Omenili bomo le Antona Kulnika in Antona Suintingerja. Kulnik je bil sin proslavljenega idrijskega gozdnega čuvaja in je v domačem kraju absolvirал leta 1782 štirirazredno šolo, v Ljubljani pa še prvi razred retorike. Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev študija ni nadaljeval; zaposlil se je v idrijski jamomernici in postal priučen geodet. Ko je kandidiral za praktikantsko štipendijo, mu je Anton Mrak napisal prav lepo spričevalo: potrdil je, da so pred tremi leti (torej 1783) dovolili Antonu Kulniku vstop v idrijsko jamomernico, kjer se je v tem času izobrazil v inženirstvu in geodetstvu tako na dnevu kot v jami ter da je vedno zelo dobro kopiral risbe; pri tem se je zaradi izredne uporabnosti dobro ter temeljito izučil planimetrije in geometrije; v tej stroki si je pridobil toliko spretnosti, da ga lahko priporoča vsakomur.

Od vseh treh kandidatov je dobil praktičantsko štipendijo za študij v Štiahnici najmlajši, to je, triindvajsetletni Anton Suintinger. Njegov oče Matija je takrat delal že 32 let pri rudniku kot nadnevni plavžar in računovodja pri tovarni cinobra. Sin je končal idrijsko normalko in šest nižjih šol v Ljubljani z najboljšo oceno. Tudi ta se je moral odreči nadaljnjemu študiju zaradi pomanjkanja finančnih sredstev.

Kulnik je ostal še naprej v jamomernici, bil pa je verjetno ves čas le pomožna moč. To sklepamo iz dejstva, da jamske karte iz leta 1799 z njegovim podpisom še vedno — torej 13 let po kandidaturi — nosijo pripis 'Markscheidersadjunkt'.²⁸

OPOMBE

1. Prvi, ki je v novejšem času na kratko pisal o Jožefu Mraku, je bil Mihael Arko, *Zgodovina Idrije*, Gorica 1931, str. 96—97. — Slovenski biografski leksikon Mraka še ne omenja. — Korak nazaj v primeri z Arkom je Ivan Mohorič, *Rudnik živega srebra v Idriji*, Idrija 1960, ki o Mraku ne piše, pač pa objavlja nekaj njegovih kart in risb brez komentarja. — Največ novih in zanesljivih vesti o Mraku kot šolniku ima Vlado Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, I, Ljubljana 1963, str. 162—163. — Mraka omenja tudi Gvido Stres, *Osnovna šola na Slovenskem pred 200 leti* (Ob 200-letnici splošne

šolske naredbe 1774—1805, Ljubljana 1974, str. 16; izd. Slovenski šolski muzej v Ljubljani). — 2. Branko Korošec, *Beseda, dve o Steinbergovem in drugih opisih Cerkniškega jezera*, Kronika XV, 1967, str. 16—18 (s sliko na strani 15). — 3. Baltasar Hacquet, *Oryctographia carniolica*, II, Leipzig 1781, pripoveduje na str. 49, kako je rudnik v letih 1730—1736 propadal, ker vodilni ljudje niso imeli zadostnega znanja. Hacquet daje seveda le približne letnice, ker je drugače treba citirati nekaj let starejše letnice. Alise njegova kritična pripomba nanaša tudi na Steinberga? — 3 a. Prijazno ustno pojasnilo dr. theol. Marijana Smolika, Ljubljana. — 3 b. Arhiv Slovenije, Ljubljana, rokopis s signaturo I 47 r (pisec je Franc Rakovec-Raigersfeld, ki se je s Steinbergi osebno poznal). — 4. Originala v Arhivu dvorne komore na Dunaju, Zbirka kart (Hofkammerarchiv, Kartensammlung), signaturi P c 2 in P c 3. — 5. Ibidem, signatura P c 4. — 6. Ibidem, signatura P c 14. — 7. Ibidem, signatura N 263. — 7 a. Eden izmed teh rudosledcev, bil je to Antoni Hauptman, je že takoj leta 1736 izsledil svinčevo rudo v Pólsniku. Ob tej priložnosti je povedal, da so ležišča po vsem videzu sodeč le opuščeni stari kopi. Verjetno so jih načeli — je dodal Hauptman — že za časa protestantizma, a so pozneje opustili (Arhiv dvorne komore, Altes Kommerz, fasc. rd. št. 146). — 8. Arko, op. cit., str. 103. — 9. Mohorič, op. cit., str. 189. — 10. Mestni muzej v Idriji, arhivska zbirka, Resolutions Protocol De Annis 1750—1759, Lit. H. — 11. Ibidem, Lit. B in V. — 12. Arhiv dvorne komore, Zbirka kart, signatura P d 23; Hacquet, op. cit., III, str. 136 do 137, trdi, da je bil rudnik s talilnico podrejen Idriji (Avtor najbrž misli na upravno in poslov-

no odvisnost, ker ga je eksploatirala Idrija v svoji režiji). — 13. Arko, op. cit., str. 96, trdi, da je bil Bernard Šeber Mrakov andjunkt. K temu moremo pripomniti, da se je podpisoval Markscheidersadjunkt Bernard Schäber, tudi Schaber, iz česar sledi, da ni bil izključno samo Mrakov adjunkt, in da moremo njegov priimek tolmačiti kot Zabar. — 14. Kot praktikant je risal že leta 1767, kot geodet klavže na Zali 1780 in 1782; prim. Arhiv dv. komore, Zbirka kart, signatura H 82. — 15. Mohorič, op. cit., str. 150 (s sliko na str. 151). — Za njegovo karto oziroma načrt fužine in plavža v Trenti leta 1780 prim. Arhiv dv. komore, Zbirka kart, signatura P d 91, N 264, N 265. — 16. Mest. muzej v Idriji, arhivska zbirka, Berg-gerichtliches-Haupt-Protokoll de Annis 1783—1785, Lit. L, — dalje Repertorium über die ordinari Acta vom Jahren 1770—1783, Lit. L, No 59, 81, 121; Lit. S, No 305. — 17. Arhiv dv. kom., Zbirka kart, signatura P d 102. — 18. Ibidem, signatura P d 101. — 19. Prim. sliko 3, ADK, Zbirka kart, signatura P d 102. — 20. ADK, Zbirka kart, signatura H 98. — 21. Ibidem, signatura N 266, dalje signatura P c 18 za karto iz leta 1767. — 22. Ibidem, signatura P c 7. — 23. Ibidem, signatura N 263. — 24. ADK, Münz-und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1584, št. spisa 3834. — 25. Arko, op. cit., str. 85, 87, 88. Tudi Hacquet, op. cit., II, 1781, str. 48, govori o tatovih rude okoli leta 1779. — 26. Hacquet, op. cit., III, 1784, tab. 5. — 27. Poslednja do sedaj ugotovljena njegova risba nosi letnico 1780, prim. ADK, Zbirka kart, signatura P c 17. — 28. ADK, Münz- und Bergwesen, Krain, fasc. rd. št. 1594; spričevala idrijske in ljubljanske šole in Mrakovo priporočilo med spisi števil. 7392.

LJUBLJANSKE BOLNIŠNICE

OB OSEMDESETLETNICI BOLNIŠNICE NA ZALOŠKI CESTI 2

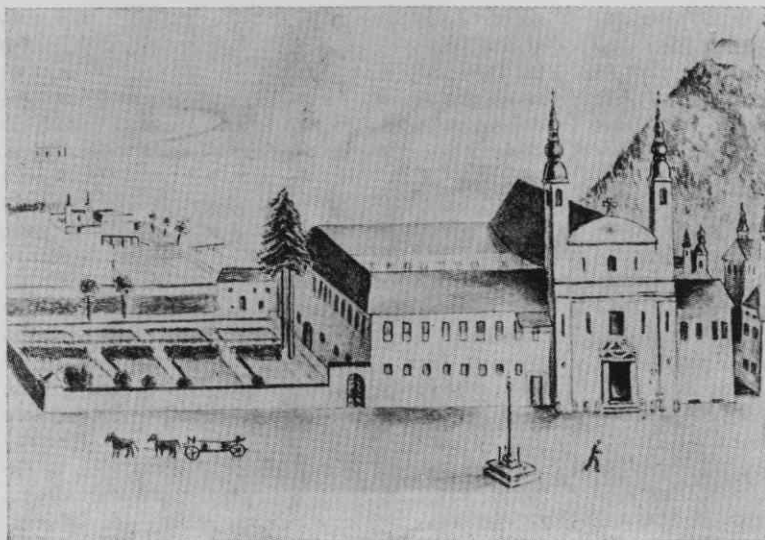
LEOPOLD RIJAVEC

Salus aegoti sprema lex. Da bi sledili temu geslu, da bi torej mogli zagotoviti ljubljanskim bolnikom in tistim iz drugih regij zdravstveno varstvo in nego po izsledkih sodobne medicinske znanosti, so se tisti, ki so odgovorni za zdravstveno službo, neugnano trudili več kot petdeset let. Že takoj po prvi svetovni vojni so namreč ugotovili, da je pričelo v tedaj 33 let stari deželni bolnici občutno primanjkovati prostora. Zato lahko upamo, da bo njihovo nesebično prizadevanje nagrajeno v letošnjem letu, ko bo dokončno dograjen klinični center. To bo tudi najprimernejše darilo ob osemdesetletnem jubileju bolnišnice na Zaloški cesti 2.

18. oktobra 1895 so pisale Novice:

»Slovesnim načinom otvorila se je 16. oktobra t. l. ter izročila svojemu namenu nova deželna bolnica v Ljubljani, opremljena in oskrbljena z vsemi napravami, katere zahteva moderna zdravniška veda. Vse, kar se je pri sličnih zgradbah spoznalo kot dobro in praktično, zjedini se je tu v harmonično celoto in dežela Kranjska dobila je humanitarni zavod, na kateri sme po pravici biti ponosna.«

Nema priča tega pomembnega dogodka je spominska plošča, ki pozabljena sameva med staro šaro na podstrežju upravne zgradbe kliničnih bolnic na Zaloški cesti 2. Od leta 1895

Samostan diskalceatov na Ajdovščini

do 1919 je krasila stopnišče ravnateljstva takratne deželne bolnišnice. Vzidali so jo, da bi tudi kasnejši rodovi vedeli, s čigavimi sredstvi je bila zidana, pod katerim vladarjem, kdo je izdelal načrte in kdo je vodil stavbna dela.

Tako nam ta plošča pove, da so bolnišnico zidali od leta 1893 do 1895 (pri vsem napredku tehnike nam je to še danes lahko za zgled), da je takrat vladalo »njegovo apostolsko veličanstvo presvitli« cesar Franc Jožef I. in da je gradnjo investirala dežela Kranjska s pomočjo ljubljanskega mesta.

Za bolnišnico v Vodmatu so se prebivalci ljubljanskih in okoliških občin zelo zanimali. Kako bi se tudi ne, saj so zidali prvo ljubljansko bolnišnico. Resnično prvo, kajti »meščanski špital«, ki je od začetka 14. stoletja pa do potresa 1895 stal na prostoru današnje Kresije, in »cesarski špital«, čigar stavba še danes stoji na Vodnikovem trgu 5, sta bili ubožnici, »lazaret« v šempetrski vojašnici je bil nekakšna izolirnica pred kužnimi boleznimi, stara civilna bolnišnica na Ajdovščini pa je bila leta 1786 prezidana iz samostana bosonogih avguštincev, imenovanih diskalceati.

Preden pa se bomo ustavili ob razmerah v bolnišnici na Zaloški cesti 2, osvetlimo posamezne zanimivejše strani iz zgodovine bolnišnic, zlasti nekaterih ljubljanskih, in to od srednjega veka dalje, ko pri nas vsaj po imenu lahko prvič govorimo o zdravstvenih ustanovah te vrste.

V glavnem so bile bolnišnice v poznem starem in še v srednjem veku le karitativne ustanove, nekakšna mešanica gostišča, ubožnice, najdenišnice in bolnišnice.

Kakor drugod po Evropi so bile prvotno tudi v naših krajih na sedežih škofij tako imeno-

vane diakonije (diakon — služabnik), ki so siromakom dajale hrano in obleko, med boleznijo pa tudi stanovanje. Vsaka diakonija je imela ubožno blagajno — gazophylacium. Pozneje so jih nadomestile sirotišnice, ki so se vse do 18. stoletja imenovali hospitali (iz lat. hospitium — prenočišče, gostoljubnost) in po njih je prevzel svoje ime tudi naš meščanski špital.

MEŠČANSKI ŠPITAL

Na vogalu sedanje Stritarjeve ulice in Adamič-Lundrovega nabrežja se je dvigala ponosna stavba meščanskega špitala s cerkvijo, posvečeno sv. Elizabeti. Kdaj je bil špital ustanovljen in kdo ga je ustanovil, ni znano. Nekateri zgodovinarji navajajo kot ustanovitelja ogrsko kraljico Elizabeto, hčer poljskega kralja Vladislava I. Lokieteka in ženo ogrskega kralja Karla Roberta Anžuvince. Ko se je leta 1345 vračala iz Neaplja, je menda ravno v Ljubljani zvedela, da so 18. septembra neapeljski dvorjani zavrtno umorili njenega sina Andreja, ki je bil poročen z Ivano, vnukinjo neapeljskega kralja. V njegov spomin naj bi torej kraljica Elizabeta v Ljubljani dala ustanoviti meščanski špital. Danes pa je ugotovljeno, da je bil ustanovljen že mnogo let prej, kajti špitalski oskrbnik je omenjen med pričami že v listini z dne 22. julija 1326.

Pripovedka, da je kraljica Elizabeta ustanovila meščanski špital, je verjetno nastala zaradi tega, ker je bila špitalska cerkev posvečena sv. Elizabeti Turinški, hčerki ogrskega kralja Andreja II. Ta pa je živela nekako sto let pred kraljico Elizabeto, vdovo ogrskega kralja Karla Roberta.

Mati Elizabete Turinške je bila Gertruda Andechs-Meranska, sestra oglejskega patriarha Bertolda V. Ta je tik pred smrtjo leta 1251 svoji nečakinji posvetil cerkev v Slovenj Gradcu in povsod pospeševal njeno čaščenje. Zato je razumljivo, da so njej posvetili tudi špitalsko cerkev v Ljubljani.

Kot zanimivost bi tu omenili, da je bila špitalska cerkev od leta 1547 do 1600 središče protestantske dejavnosti v Ljubljani. V njej so pridigali Primož Trubar, njegov sin Felicijan in Jurij Dalmatin. V tej cerkvi je bil med drugimi pokopan tudi kranjski velikaš Herbert Turjaški.

Stavbo je že leta 1386 skoraj popolnoma uničil požar, toda Ljubljančani so kmalu sezidali novo, še večjo in obsežnejšo od prejšnje. Špital je upravljal v imenu magistrata oskrbnik, ki so ga vsako leto volili enako slovesno kot župana ali pa sodnika.

Sredstva za vzdrževanje je zavod črpal iz dohodkov številnih podložnih kmetij, ki so mu jih skupaj s tlačani poklanjali plemenitaši. Poleg podložnih kmetij je imel špital tudi nekaj svojih hiš, ki so mu prinašale čedno najemnino, lepo pristavo, ki se je raztezala na obeh straneh današnje Gosposvetske ceste in več travnikov v Šiški, na Friškovcu, na prostoru sedanjega Gospodarskega razstavišča in pri šempetrski cerkvi. To so bila v glavnem volila in darila bogatih meščanov. Določeno dotacijo pa je špitalu vse do leta 1854 izplačevala tudi cesarska blagajna.

Ceprav je bil špital prava graščinska gosposka, ki se ni v svojih imovinskih razmerah prav nič razlikovala od drugih gosposk v deželi, pa svojim oskrbovalcem ni dajal tistega, kar bi jim moral. Zato so se večkrat pritožili in končno celo dosegli, da je prišla z Dunaja leta 1697 posebna komisija, ki je špital temeljito preiskala. Ugotovila je, da so oskrbovanci prejeli plesniv kruh, meso pa le dvakrat na leto. Predvsem so živeli ob redkem soku in v strahu pred šibo. Opravljati so morali najtežja dela, če pa so tožili, jih je oskrbnik prikrajšal pri že tako skromnih obrokih hrane. Kako neznosno je bilo stanje v bolnišnici, kaže tudi to, da so posteljnino menjali in prali oskrbovancem le vsakega pol leta.

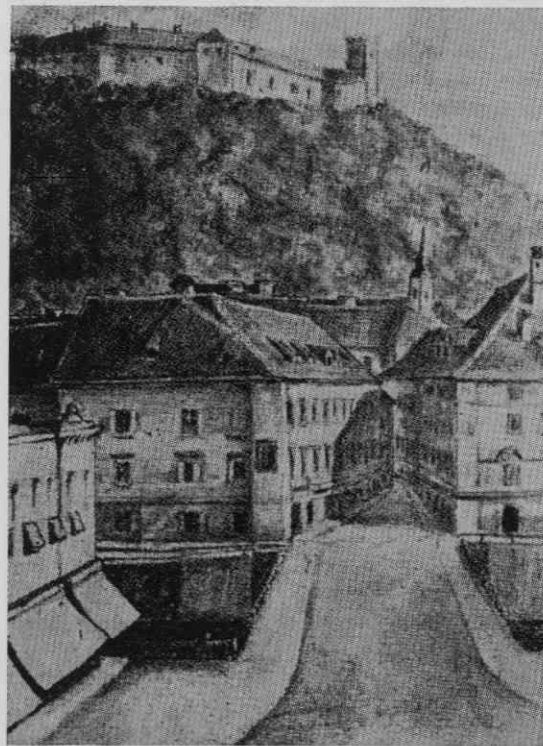
Po končani preiskavi je komisija naročila magistratu, naj za špitalsko dejavnost izdela ustrezna pravila. Ta so bila dokončana šele leta 1718, torej več kot 20 let potem, ko je komisija začela s svojim delom. Z izdanimi pravili so se razmere v zavodu precej izboljšale. Iz takratnega jedilnega lista je razvidno, da so oskrbovanci vsako nedeljo in praznik imeli za kosilo juho, meso, prikuho, kruh in

vino, za večerjo pa zabeljen sok iz sorzične moke. Druge dni v tednu so jih v glavnem hranili z žganci, s kašo, sočivjem, z zeljem in repo, s sokom in močnikom. Ob velikih praznikih pa so imeli za priboljšek teletino in štručke iz bele moke.

Meščanski špital je sprejemal oskrbovance vse do leta 1788. Naslednje leto je bila v tem poslopiju osnovana porodnišnica in najdenišnica, ki se je po francoski zasedbi Ljubljane leta 1811 preselila v civilno bolnišnico na Ajdovščino. Špitalsko poslopje je bilo kasneje preurejeno v stanovanja in lokale. Ob potresu leta 1895 pa je bilo tako poškodovano, da so ga morali porušiti.

CESARSKI ŠPITAL

Ta zavod, ki je bil pod nadzorstvom cesarske vlade na Dunaju, je leta 1553 ustanovil cesar Ferdinand I. Vanj so sprejemali idrijske rudarje ter onemogle in obolele stare vojake. Bolnišnica je bila v takratnem avguštinskem samostanu pri sv. Jakobu, ki ga je cesar kupil obenem s 33 podložnimi kmetijami. Leta 1597 se je špital preselil v frančiškanski samostan, ki je stal na današnjem trgu za Vodnikovim spomenikom. Frančiškani so namreč v času protestantskih homatij pobegnili iz Ljubljane in tako je ostal samostan prazen. Ko pa je škof Hren pregnal protestan-

Meščanski špital

te s Kranjskega, so se frančiškani leta 1612 zopet vrnili v svoj samostan, bolnišnica pa se je morala ponovno seliti. Takrat je cesarska vlada zanjo sezidala novo stavbo, ki še danes stoji na Vodnikovem trgu št. 5 (hiša ima nad vhodnimi vrati vzdano številko 297).

Kot cesarska bolnišnica je obstajala do leta 1771, ko je cesarica Marija Terezija izdala ukaz o združitvi vseh dobrodelnih ustanov v en sam zavod. Tako so se oskrbovanci cesarskega špitala morali preseliti v meščansko bolnišnico, ki so jo pred tem primerno preuredili. Izpraznjeno poslopje je vzel v najem škof Karel Herberstein, v njem je imel šolo za cerkveno petje. Leta 1775 je zgradbo zasedla tobačna uprava. V stari Jugoslaviji je imela v tej hiši svoje uradne prostore davčna uprava. Danes so tam stanovanja in trgovski lokali.

IZOLIRNICE

Za varstvo meščanov pred kužnimi boleznimi je imela Ljubljana več izolirnic. Eno takih zasledimo že leta 1280, ko je prvič omenjena »njiva pri gobavih«. Bila je zunaj mestnega jarka med Blatno vasjo, Mostami in Ježico. Hospital nemškega viteškega reda, ki je leta 1282 že deloval pred Nemškimi vrati (začetek današnje Rimske ceste), je po mnenju nekaterih zgodovinarjev sprejemal tudi gobavce. Zaradi različnih nalezljivih bolezni, ki so jih v naše kraje zanesli Turki, je bila leta 1453 v bližini Rožnika ustanovljena bolnišnica »za posebne bolnike«. V šempetrski vojašnici, kjer imata danes svoje prostore medicinska fakulteta in onkološki inštitut, je bil lazaret, ki ga je leta 1635 (po zgodovinarju Ivanu Vrhovniku) zgradil magistrat. Pred tem pa je na tem mestu stala stara hiša za gobavce. Lazaret je bil najprej namenjen le tistim, ki so zboleli za »razsajajočo kugo« (sifilis), potem pa so vanj sprejemali tudi druge bolnike. V »brezkužnih časih« je služil tudi za ubožnico in zavetje beguncev. Kasneje pa so ga vedno bolj in bolj uporabljali v vojaške namene, dokler ni postal vojašnica v pravem pomenu besede.

LJUBLJANSKI ZDRAVNIKI IN MEDICINSKE SOLE

Koliko so ljubljanski meščani iskali zdravniško pomoč v špitalih in izolirnicah, ni znano. Skoraj verjetno so se količkej preskrbljeni, predvsem seveda bogati meščani, zdravili doma, siromašne pa so pošiljali v bolnišnico.

Ljubljana je imela dobre zdravnike, med njimi celo nekaj znamenitih. Do začetka 16. stoletja jih sicer še ne omenjajo, toda že leta

1515 najdemo v vicedomskem urbarju zabeleženo ime zdravnika dr. Jakoba pl. Folterja, ki je ordiniral »na Griču« (okolica sedanje nunske cerkve). Ta zdravnik ni zdravil samo Ljubljancev, ampak je bil edini zdravnik za vso kranjsko deželo. Leta 1530 so kranjski deželni stanovi sprejeli v službo še dva zdravnika.

Leta 1693 je bila v Ljubljani ustanovljena »Academia operosorum«, ki je imela med svojimi člani tudi 4 zdravnike; ti so po tedanjih pravilih morali objavljati svoja medicinska dela. Tako je član akademije dr. Marko Grbec (Gerbezius) s priimkom »Intentus« (prizadevni) napisal za tiste čase znameniti deli »Chronologiae medicae annus I., II., III., IV.« in »Gründliche Verthädigung der Laybacherischen Luft«.

Dr. med. et phil. Grbec je bil rojen 24. oktobra 1658 v Šentvidu pri Stični, umrl pa je 9. marca 1718 v Ljubljani. Bil je strokovno zelo izobražen. Že leta 1688 je postal član cesarske akademije »Naturae curiosorum«, kasneje pa ga najdemo med ustanovitelji ljubljanskih operozov, ki jim je tudi predsedoval. Bil je znan bojevnik proti alkoholizmu in je v svojih spisih večkrat opozarjal zlasti na Rogaško Slatino ter s tem širil njen sloves.

Sredi 18. stoletja je v cesarski bolnišnici predaval anatomijo profesor kirurgije Jakob-Filip Breclj, ki je leta 1760 na sedanjem Gornjem trgu št. 4 ustanovil »Anatomsko hišo«.

Ko je znameniti holandski zdravnik Gerhard van Swieten (1700 do 1772) po dogovoru s cesarico Marijo Terezijo leta 1753 ustanovil v Ljubljani babiško šolo in ponavljalno šolo za kirurge, je v njej do leta 1774 učiteljeval magister Franc Klopstein. Potem je njegovo delo prevzel mag. anat. et. chir. Balthasar Hacquet de la Mote (1739 do 1815), znamenit prirodoslovec in etnograf. Po ustanovitvi medikokirurškega zavoda v Ljubljani 1782 pa je na tej šoli poučeval anatomijo, botaniko, fiziologijo in kirurgijo.

Mediko-kirurški učni zavod v Ljubljani se je izpopolnjeval iz leta v leto in v času Ilirije dosegel celo stopnjo fakultete. Žal pa je bil po restavraciji Avstrije degradiran na raven liceja in leta 1848 ukinjen. Absolventi teh šol so dobili naslov patron kirurgije, medtem ko so tisti, ki so diplomirali na fakulteti, postali doktorji medicine, magistri kirurgije, porodništva itd.

Omenimo naj še tri slovenske zdravnike, ki so proti koncu 18. stol. obogatili medicinsko znanost s svojimi znanstvenimi deli. Ti so: dr. Janez Žagar, ki je napisal med drugim

Spominska plošča v upravnem poslopu iz leta 1895

»Systema morborum symptomaticum«, dr. Anton Kastelic (rojen okrog leta 1769 v Zagorju ob Savi, umrl v Ljubljani neznano kdaj) je ljudstvu odkril zdravilne učinke termalne vode v Dolenjskih Toplicah, svobodni magister porodniške umetnosti Anton Makovic (rojen 1750 v Kostanjevici na Dolenjskem, umrl verjetno v Ljubljani 1807) pa je izdal knjigo o babištvo. Makovic je bil zaveden Slovenec, ki ga je njegov svak Linhart uvedel v Zoisov krog.

CIVILNA BOLNIŠNICA

V obdobje, ko so se nekateri ljubljanski zdravniki že bolj ali manj uveljavili in smo imeli v Ljubljani že medicinske šole, sodi tudi ustanovitev civilne bolnišnice v Ljubljani. Pomembno je, da se je za to ustanovitev posebno zavzemal cesar Jožef II, znan po mnogih naprednih reformah v svoji državi. Ko je leta 1784 obiskal Ljubljano, se je zanimal tudi za zdravstvene razmere prebivalcev in tako zvedel, da mesto še nima bolnišnice. Med sprehodom po ljubljanskih ulicah je opazil številne samostanske objekte in ugotovil, da jih je na tako majhni površini vsekakor preveč in bi enega izmed njih brez škode lahko preuredili v bolnišnico. Najprej so nameravali za to adaptirati samostan očetov frančiškanov, ki je stal na današnjem Vodnikovem trgu. Kasneje pa so to namero opustili, češ da ta objekt ni primeren za bolnike, ker ga je ob vsakem večjem deževju poplavljal Ljubljanica. Tako so po daljših razpravah določili za bolnišnico samostan diskalceatov na Ajdovščini, ki je imel primerno urejene notranje prostore in lep vrt. Poleg tega pa je ssem vel s Kamniških planin svež in zdrav zrak; izbrali so torej prostor, ki je bil kot nalašč za bolnišnico.

Ko so prejeli obvestilo, da je ljubljanska civilna in cerkvena gosposka izbrala poslopje za bolnišnico, je cesar 19. junija 1786 podpisal odlok o ustanovitvi civilne bolnišnice v Ljubljani. Konec junija so samostan prevzeli usmiljeni bratje iz Trsta in ga z denarno pomočjo okrožnega urada (Kreisamt-Kresija) za silo preuredili v bolnišnico z 12 posteljami (3 za ženske, 9 za moške). Razumljivo je, da ta kapaciteta ni ustrezala potrebam. Zato je cesar Jožef II. leta 1788, ko je ponovno prišel v Ljubljano in si ogledal bolnišnico, odredil, da morajo zakristijo in cerkev preurediti v bolniške sobe, na novo pa zgraditi tudi prostor za duševne bolnike. Že naslednje leto so končali s prezidavo in dozidavo. Od tedaj naprej je bolnišnica redno sprejemala bolnike in to najprej Ljubljančane, potem pa tudi druge.

Med usmiljenimi brati, ki so 25 let vodili bolnišnico, je za njen uspešni razvoj pomemben Slovenec Matevž Gradišek (1776 do 1837), doma iz Gamelnov ob Savi. Po končanih medicinskih študijah v Pragi je kot prior s samostanskim imenom Faust upravljal bolnišnico od leta 1806 do 1811, ko jo je prevzela francoska vojaška oblast.

Priorja Fausta je kot zdravnika visoko cenila duhovščina, preprosto ljudstvo in tudi nekateri zdravniki, nekaj njegovih stanovskih tovarišev pa mu je očitalo šarlatanstvo in pripisovalo nekatere uspehe zdravljenja le njegovi izredni sugestivni moči. Kot homeopata ga je ošvrknil tudi pesnik Prešeren, ki ga je spoznal pri svojem stricu Jakobu, zakristanu na Šmarni gori.

Ko so Francozi po Napoleonovem porazu v Rusiji leta 1813 zapustili Ljubljano, je bolnišnico na Ajdovščini prevzela mestna občina, leta 1849 pa dežela Kranjska.

Število bolnikov, ki so bili potrebni hospitalnega zdravljenja, se je večalo obenem z naraščanjem ljubljanskega prebivalstva. Obstoječi posteljni fond ni več mogel zadovoljiti nastalih potreb. Kritično stanje so sicer zboljšali z ustreznimi adaptacijami, s preselitvijo duševnih bolnikov v novo bolnišnico za duševne bolezni v Polje, ki je bila slovesno odprta 3. januarja 1881, in z reorganizacijo nekaterih bolniških oddelkov. Vsi ti ukrepi pa so le začasno omilili pomanjkanje prostora.

OTROŠKA BOLNIŠNICA

Zasluga, da je Ljubljana dobila lastno otroško bolnišnico, gre vsekakor takratnemu mestnemu fiziku in higieniku dr. Viljemu Kovaču (1830 do 1888), ki se je z javnim oklicem (Novice so ga objavile dne 3. 5. 1865) obrnil na ljubljansko prebivalstvo, naj s prostovoljnimi prispevki podpre akcijo za ustanovitev prepotrebne otroške bolnišnice v Ljubljani.

Kmalu po tem pozivu je bil ustanovljen damski komite, čigar članice so obiskovale ljubljanske meščane in pobirale prostovoljne prispevke. Že junija meseca 1865 je bil prvi občni zbor Društva za vzdrževanje otroške bolnišnice, ki se je na eni izmed naslednjih sej odločilo za nakup stare hiše na Poljanah 54 (danes Dom upokojeencev na Poljanski cesti 19).

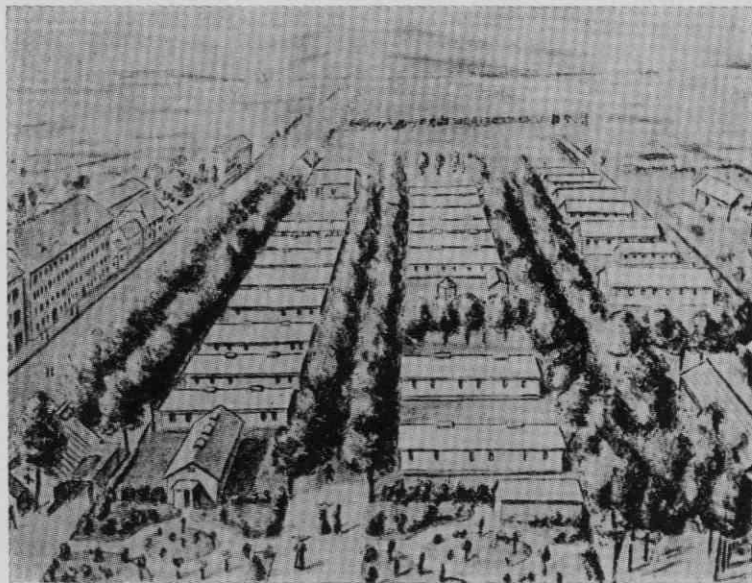
Po primerni adaptaciji je bila otroška bolnišnica, ki so ji dali ime po cesarici Elizabeti, odprta 19. novembra 1865 in takoj izročena svojemu namenu, to je, brezplačnemu zdravljenju revnih ljubljanskih otrok. Ko pa je pričela deželna bolnišnica po ukinitvi naj-

denišnice za plačilo pošiljati otroke v otroško bolnišnico, je odbor s tem denarjem, z darilom Kranjske hranilnice in z izkupičkom za prodano hišo na Poljanah 54 zgradil v Streliški ulici novembra 1889 novo otroško bolnišnico (danes mestna otroška bolnišnica).

GRADNJA IN OTVORITEV NOVE DEŽELNE BOLNIŠNICE

Deželni zbor je leta 1888 dokončno spoznal, da bolnišnica na Ajdovščini ni več kos svoji nalogi, da z večjimi adaptacijami izgublja tudi svojo zunanjo podobo in je treba tako izmaličeno stavbo čimprej odstraniti tudi zaradi zunanjega videza mesta. Zato so razpisali natečaj za nakup primerne zemljišča, na katerem bi zgradili novo bolnišnico.

Med številnimi ponudbami se je posebna komisija pri deželnem zboru odločila za nakup parcele viteza Gariboldija. Ta je ležala na severni strani železniške proge med glavnim kolodvorom in sedanjo Titovo cesto. Ko pa so bili že vsi načrti izdelani in bi morali začeti z gradnjo prvih objektov, je predsednik finančnega odbora na seji deželnega zbora dne 8. aprila 1892 prepričal navzoče odbornike, da naj bi zemljišče za Bežigradom uporabili za zidanje gluhonemnice ali zavoda za slepe, ker za bolnišnico nikakor ni primerno. Vlaki povzročajo prevelik hrup in napeljava kanalizacije do Ljublanice je predraga. Seveda so odborniki po tem pojasnilu mrzlično iskali primernejši prostor za novo bolnišnico in ga že naslednji mesec tudi našli v Vodmatu med Ljublanico in današnjo Zaloško cesto. Zemljišče, ki je bilo

Barake na vrtu bolnišnice na Ajdovščini po potresu

Bolnišnica na Ajdovščini (nasproti sedanji kavarni Evropa) po potresu

last ljubljanskega knezoškofa, je dežela Kranjska kupila in postala njegov lastnik 1. januarja 1893.

Po načrtih, ki sta jih izdelala zagrebški arhitekt Kuno Weidmann in deželni inženir A. Klinar, je konzorcij stavbnih mojstrov začel zidati novo bolnišnico ob koncu junija 1893. V pogodbi je bilo določeno, da mora biti gradnja končana leta 1895, notranja oprema pa naslednje leto, tako da bi začeli sprejemati bolnike že 1. avgusta 1896.

V noči od 14. na 15. april 1895 pa je potres tako poškodoval poslopje stare bolnišnice na Ajdovščini, da so morali bolnike preseliti na vrt bolnišnice pod vojaške šotore in v barake. Tak provizorij, bi lahko ostal na vrtu bolnišnice najdlje do jeseni, kajti brž ko bi nastopilo hladnejše vreme, bi bolniki težko vzdržali v barakah. Zaradi tega so z gradnjo in opremo nove bolnišnice pohiteli, tako da je bilo v oktobru 1895 že vse pripravljeno za premostitev bolnikov z Ajdovščine v novo vodmatsko bolnišnico.

Slovesna otvoritev je bila 16. oktobra 1895 ob 10. uri. Udeležili so se je deželni glavar Oton Detela, deželni predsednik baron Hein, knezoškof dr. Jakob Missia, deželni odborniki, ljubljanski podžupan in vodmatski župan, zdravstveni referent deželne vlade, okrajni glavar, vodja gradnje z zastopniki vseh podjetij, ki so sodelovala, ravnatelj, upravitelj in zdravniki deželne bolnišnice.

Slavnostni govor je imel deželni glavar Detela. Po običajnem pozdravu navzočih cerkvenih in posvetnih dostojanstvenikov je izrazil svoje zadovoljstvo, da si je dežela Kranjska srečno zgradila zavod, ki je vidno znamenje človekoljubja in ljubezni do trpečega človeštva. S hvaležnostjo se je spomnil vseh, ki so pomagali dograditi bolnišnico.

Vsi tedanji ljubljanski časniki so obširno poročali o otvoritvi ljubljanske bolnišnice in podrobno opisovali zgradbe in opremo. Govor deželnega glavarja pa sta v celoti objavila le Laibacher Zeitung in Slovenec z dne 16. in 17. oktobra 1895.

Tako po končani slovesnosti so začeli v nove oddelke premeščati bolnike iz stare bolnišnice in sprejemati nove. Vodstvo bolnišnice in ginekološkega oddelka s porodnišnico je prevzel prof. dr. Alojz Valenta, medicinski oddelek je vodil dr. Karel Bleiweis-Trsteniški, kirurški prof. dr. Edo Šlajmer, očesnega dr. Emil Bock, dermatovenerološkega pa dr. Vinko Gregorič.

Bolnišnica je bila zgrajena v paviljonskem sistemu, ki so ga najprej uvedli v Parizu, v bolnišnici Lariboisière, in je takrat veljala za najprimernejšega. Imela je 15 paviljonov, in sicer sedem bolniških, osem pa za upravne, gospodarske in stanovanjske prostore. Razpolagala je s 568 posteljami. Na vsako je odpadlo 7 do 9 m² površine ali 30 do 38 m³ prostornine. Ventilacijske naprave so bile urejene tako, da se je v sobi menjal zrak dva in pol krat na uro.

Kot najbolj pomembna naprava je v tedanjem poročilu omenjena velikanska centralna parna kurjava, parna kuhinja in pralnica, naprava za ogrevanje vode in električna centrala. Poročilo tudi omenja, da je v velikih mestih le malo bolnišnic, ki bi se glede številnih praktičnih naprav mogle meriti z ljubljansko, opremljeno in oskrbljeno z vsem, kar zahteva moderna zdravniška veda.

V tako idealnem stanju je bila bolnišnica vse do leta 1918. Posteljni fond se je sicer dvignil na 650 postelj, letno je bilo sprejetih okoli 10.000 bolnikov, vendar vse to nara-

ščanje ni šlo na račun predpisane prostornine.

Po I. svetovni vojni pa je število bolnikov rapidno raslo in doseglo leta 1940 že 35.600, kar pomeni, da se je v tem času število sprejetih bolnikov povečalo za približno 250 %. Bolnišnica bi torej za tako visoko število bolnikov morala v tem letu razpolagati že s 1700 posteljami, imela jih je pa le 949.

KLINIČNE BOLNIŠNICE

Po osvoboditvi so se razmere precej boljšale. Ljubljana je dobila popolno medicinsko fakulteto, splošna bolnišnica je postala njena učna baza, bolniški oddelki so se spreminjali v klinike, bolnišnica pa se je preimenovala v »klinične bolnišnice«. Nekateri klinike so se iz matične baze preselile v pridobljene stavbe in tako je preostali paviljonski sklop na Zaloški cesti 2 prostorninsko laže zadihal. Tudi večje adaptacije nekaterih bolniških objektov so pripomogle k temu, da se je posteljni fond povečal. Vendar je kljub temu iz leta v leto bolj in bolj primanjkovalo prostora.

Pereč problem so bile tudi že dotrajane stavbe nekaterih klinik in vprašljivo je, če bodo v bodoče še sposobne za kakšno večjo adaptacijo. Dotrajane so vodovodne, električne in kanalizacijske naprave, primerno rešitev so terjale tudi kuhinja, pralnica, lekarna, obrtne delavnice, skladišča in upravni prostori, ki v sedanjih tesnih, neprimernih in povsod raztresenih ubikacijah skoraj niso več kos neprestano rastočim potrebam današnjega kliničnega centra.

Medtem ko kuhinja in pralnica že obratujeta v novem kliničnem centru, pričakujejo ostali rešitev še v tem letu.

GRADNJA KLINIČNEGA CENTRA

Že več let pred drugo svetovno vojno so si odgovorni činitelji na vse načine prizadevali, da bi Ljubljana dobila novo bolnišnico. Čeprav je mnogo komisij ugotovilo nevzdržno stanje in zahtevalo na pristojnih mestih nujno pomoč, te pomoči ni bilo od nikoder. Časniki in druge publikacije so pogosto opozarjale slovensko javnost, zlasti pa njene predstavnike, na obupne in skoraj nečloveške razmere v ljubljanski bolnišnici, kjer je bilo vsako resno zdravstveno delo že skoraj povsem onemogočeno. Razen prostora, instrumentarija in zdravil je občutno primanjkovalo tudi zdravstvenega kadra. Za sanacijo razmer v ljubljanski bolnišnici niso pomagale ne prošnje ne pritožbe, ne resolucije in ne spomenice, ne komisije in ne članki v raznih publikacijah. Vsi naporji in vse neutrudon prizadevanje je bilo zaman. Tako nevzdržno stanje v ljubljanski bolnišnici je trajalo vse do osvoboditve, ko so se, kot smo že omenili, razmere precej boljšale. Na žalost pa se je zavod v zadnjem desetletju zaradi nenehnega pomanjkanja finančnih sredstev ter drugih objektivnih in subjektivnih vzrokov zopet že skoraj približal stanju pred drugo svetovno vojno.

Pravzaprav se je s pripravami projektov za gradnjo nove bolnišnice v Ljubljani začelo že kmalu po osvoboditvi resno ukvarjati takratno ministrstvo za ljudsko zdravstvo. Kasneje sta to skrb prevzela mestni oziroma okrajni ljudski odbor. Projektantska skupina MLO je leta 1961 začela izdelovati študije in načrte za gradnjo nove mestne bolnišnice. Leta 1963 je okrajni ljudski odbor sporazumno z ljudskimi odbori 26 občin ustanovil sklad za gradnjo in opremo bolniš-

Vhod v bolnišnico in kapelo na Ajdovščini

nic na teritoriju ljubljanskega okraja z osnovno nalogo: gradnja nove bolnišnice v Ljubljani, ki naj bi jo financirala okrajni ljudski odbor in izvršni svet skupščine SRS. Prvotni načrt je predvideval gradnjo stolpnice z 19 nadstropji in 896 bolniškimi posteljami. Kasneje so projekt večkrat spreminjali tako glede oblike gradnje in števila postelj kot same namembnosti objekta. Po spremenjenem investicijskem programu naj bi bolnišnico gradili v blokovni izvedbi s posteljnimi objektom za 911 postelj in diagnostično-terapevtskim za 40 postelj. Po zadnjem predlogu, ki pa verjetno še ni dokončen, naj bi skupni posteljni fond v kliničnem centru znašal 1072 postelj.

Po ukinitvi sklada za gradnjo bolnišnic so leta 1966 prevzele investitorstvo klinične bolnišnice, ki so poverile skrb za projektiranje, izvajanje gradnje in gradbeno nadzorstvo investicijskemu zavodu za gradnjo Trga revolucije v Ljubljani. Ta pa je po 1. avgustu 1969 obdržal le še strokovno gradbeno nadzorstvo, skrb za projektiranje in vodstvo gradbenih del pa so neposredno prevzele klinične bolnišnice.

Sedemetažni posteljni objekt so začeli graditi 13. julija 1966, gradbena dela za diagnostično-terapevtski in servisni objekt pa so se začela junija 1969. V navedenih objektih že delajo po določenih načrtih, dokončno pa bo klinični center predvidoma dograjen v tem letu. S staro bolnišnico je povezan s prostornim hodnikom pod Zaloško cesto.

Ljubljanske bolnišnice so si vedno prizadevale, da bi bolnikom zagotovile čim boljše nego in čim uspešnejše zdravljenje, kar pa spričo obstoječih razmer ni bilo vedno mogoče. Novi objekti kliničnega centra so v vsakem pogledu najsodobnejše opremljeni in usposobljeni za diagnostično in terapevtsko

obdelavo najtežjih bolezenskih primerov. Upamo in želimo, da se bodo bolniki v njih počutili najboljše in da jim bodo zdravstveni delavci dajali vso potrebno nego in pomoč, da bodo s prijetnimi spomini na bolnišnico odhajali na svoje domove.

VIRI IN LITERATURA

1. Bilten kliničnih bolnic v Ljubljani, 29. 7. 1970. št. 9. in št. 2, 1975. — 2. Enciklopedija Leksikografskog zavoda, 1, Zagreb, 1966, str. 441. — 3. Kos Mliko: Srednjeveška Ljubljana, Ljubljana 1955. — 4. Lavrič Vito: 200 let Ljubljanske babiške šole, Ljubljana 1953. — 5. »Laibacher Zeitung«, Ljubljana, 17. 10. 1895. — 6. Ljubljanska bolnišnica. Akademski akcija za izpopolnitev univerze, Ljubljana 1935. — 7. Logar Ivan: Iz zgodovine otroške bolnišnice v Ljubljani. Priroda, človek in zdravje 1956, str. 148—151, 176—180. — 8. Logar Ivan: Veliki porodničar, Priroda, človek in zdravje 1960, str. 27—30, 54—57. — 9. Meršol, V.: O ljubljanski bolnišnici. Zdravniški vestnik 1936, str. 72—78. — 10. »Novice«, Ljubljana, 3. 5. 1865 in 18. 10. 1895. — 11. Pintar Ivan: Stavki v Slovenskem biografskem leksikonu, Lj. 1925—1952. — 12. Pintar Ivan: Mediko-kirurški zavod v Ljubljani, Ljubljana 1939. — 13. Radics P.: Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani, Ljubljana 1887. — 14. Razprave kranjskega deželnega zbora, (Verhandlungen des Krainischen Landtages) 1887—1912. — 15. Rijavec Leopold: Ljubljanske bolnišnice 1786—1960, Ljubljana 1960. — 16. Sklad za gradnjo bolnišnice v Ljubljani: Povzetek iz investicijskega programa nove bolnišnice v Ljubljani, november 1960. — 17. »Slovenec«, Ljubljana 19. 4., 16. in 17. 10. 1895. — 18. »Slovenski narod«, Ljubljana 16. 4. 1895. — 19. Vrhovec Ivan: Meščanski špital, Letopis Slovenske matice 1898, str. 1—112. — 20. Vrhovnik Ivan: Med cerkvijo sv. Petra in Ljubljano. Kronika slovenskih mest III/1936, št. 4, str. 212—215.

AVSTRIJA IN SLOVENCİ LETA 1912—1913

JANKO PLETERSKI

Vsa naša zgodovinopisna dela o razvoju slovenskega narodnega in jugoslovanskega gibanja v času habsburške monarhije opozarjajo na velik vpliv, ki ga je na Slovence in slovensko politiko imela prva balkanska vojna v letih 1912—1913, četudi ji je za petami sledila še ena, preklavna vojna med pravkaršnjimi zavezniki za delitev Makedonije in drugih ozemelj. Dušan Biber je slovenski politik v času teh vojn posvetil posebno razpravo.¹ Vsa ta dela govore o velikem vzgonu, ki ga je slovensko narodno gibanje tedaj dobilo tako glede svoje ljudske baze kot glede opredelitve svojega cilja. V svojem sintetičnem referatu o Slovcih v habsburški monarhiji (3.—6. april 1966, Bloomington, Indiana, ZDA) je Fran Zwitter zgodovinopisna dognanja o tem pojavu strnil takole: »V letu 1911/12 se pojavi gibanje študentske mladine, ki je dobilo pozneje ime po listu 'Preporod' (1912 do 1913). Centralna misel tega gibanja je bila, da slovenskega nacionalnega vprašanja ni mogoče rešiti v okviru habsburške monarhije, ampak samo z ustanovitvijo popolnoma samostojne jugoslovanske države; paralelno s tem se ne pričakuje rešitve od drobnega nacionalnega dela, ampak samo od vojne in revolucije; o mnogih drugih vprašanjih (odnos jugoslovanstva do slovenskega jezika; odnos do socializma itd.) ta mladina še ni imela enotnih stališč. To gibanje se je po prvi balkanski vojni zelo hitro širilo; iste nazore so zastopali nekateri dnevniki in starejši posamezniki izven strank. Prva balkanska vojna je izzvala pri Slovencih splošno navdušenje, za države balkanskih zaveznikov so se zbirali prispevki in tja so odhajali dobrovoljci (kakor že prej 1. 1875/76 v Bosno). Vendar pa še to ne pomeni, da je vsa ta javnost tedaj že prelomila z Avstrijo. Klerikalna stranka vztraja pri trializmu, čeprav poudarja, da je zadnji čas, da Avstrija zadovolji svoje Jugoslovane; v nazorih klerikalcev se pojavljajo nekatere nianse. Staro vodstvo liberalne stranke obsoja gibanje mladine in izjavlja, da ne misli na izvenavstrijske rešitve slovenskega vprašanja. Narodna radikalna struja je prej poudarjala pomen drobnega dela in v duhu Masaryka videla v revoluciji le romantiko; ob nastopu nove mladine omahuje, je ne obsoja, poudarja pa, da še ni prišel čas za to. Največji slovenski pisatelj te dobe Ivan Cankar, ki je pripadal socialistični stranki, je v svojem predavanju leta 1913 na eni strani obsodil vsako misel, da bi se

opustil slovenski jezik, in izjavil, da se morejo jugoslovanski narodi zediniti le kot enakopravni narodi, na drugi strani pa vendar prelomil z Avstrijo in proglasil za končni cilj jugoslovansko federativno republiko; ni pa mogoče trditi, da je bilo to njegovo stališče tudi stališče socialistične stranke, ki še ni prelomila z avstromarksizmom. Antiaustrijsko gibanje je bilo pri Slovencih pred prvo svetovno vojno šele v začetkih, vendar se je pa hitro širilo z močjo svojih argumentov.«²

Kako so avstrijske oblasti te pojave opazale in kako nanje reagirale? Nekaj odgovora na to vprašanje dobimo iz gradiva, ki ga objavljam v nadaljevanju v bolj ali manj obsežnem izvlečku in odlomkih. Gre za gradivo iz fonda avstrijskega notranjega ministrstva v avstrijskem upravnem arhivu na Dunaju (AVA MdI), serija predsedstvenih aktov, grupiranih pod predmetno skupino »22 in genere« (Aufstand. Revolutionen. Exzesse), in pa za gradivo iz fonda poveljstva 3. korpusa Gradec v avstrijskem vojnem arhivu na Dunaju (KA 3. Korps Kom), predsedstveni spisi, posamično izbrani na podlagi pregleda predmetnih indeksov.

Prvo opozorilo, da se ob vojni na Balkanu v političnem razpoloženju Slovencev nekaj spreminja, je 11. novembra 1912 poslal iz Trsta cesarski namestnik v Primorju Hohenlohe. To je bilo poročilo vladnega predstavnika policijskega komisarja dr. Senekoviča, s političnega zborovanja »Edinosti« dne 3. novembra 1912 v Narodnem domu v Trstu (AVA MdI Präs 11 373 ex 1912). Pred 1500 navzočimi je govoril dr. Rybař dve uri o Italijanih in balkanski vojni, o Avstriji in balkanskem vprašanju in o stališču Slovencev do balkanske vojne, končno pa je bila sprejeta resolucija z veliko aklamacijo. Primerjava Senekovičevega poročila z objavo v listu »Edinost« pokaže, da gre za neposredni zapis navzočega Senekoviča, ki bolj poudarja tisto, kar se je zdelo njemu pomembno. Rybař je med drugim kritično omenil, da skuša italijanski tisk (»L' Indipendente«) uspehe balkanskih zaveznikov pripisati na rovaš posledic italijansko-turške vojne v Afriki, hkrati pa skuša »zanikati krvno sorodnost Slovencev z balkanskimi Slovani.« Glede Avstrije in Balkana je Rybař govoril o zgrešenosti avstrijske politike v preteklosti, o absurdnosti avstrijske zahteve po ohranjanju statusa quo na Balkanu, priporočal je Avstriji, naj bo previdna do Italije in Nemčije, naj se zbliža z Rusijo in Srbijo. »Avstrija mora

postati balkanska država ali pa bo sploh prenehala biti država.« Glede stališča Slovencev je Rybař trdil, da stojte na stališču dr. Kramarja: »Če bi se Avstrija spozabila in bi nastopila proti slovanskim balkanskim državam, je veliko vprašanje, kdo bi pri tem propadel.« Opozoril je, da bi Italija takoj poskusila uresničiti svoje zahteve po Primorju, pri čemer bi primorski in tržaški Slovenci postali žrtev Italijanov.³ Avstrija pa se mora naučiti drugače ravnati s svojimi lastnimi južnimi Slovani kot doslej, sicer si ne bo nikoli pridobila simpatij in zaupanja Srbov in Črnogorcev. Kakor se ni dalo preprečiti nastanka velike Nemčije in zedinjene Italije, tako ne bo mogoče preprečiti tistega, kar želijo Jugoslovani. »Če ne bo prišlo do 'Jugoslavije' z Avstrijo na čelu, bo prišlo do nje zoper Avstrijo.« — V resoluciji so zbrani Slovenci pozdravljali osvobodilni boj balkanskih narodov, izražali prepričanje, da tega boja ne bo preprečevala nobena država, tudi Avstrija ne, poudarjali, da je treba obnoviti ustavno stanje v Hrvatski-Slavoniji in izjavili, da je »usoda Slovencev identična z usodo južnoslovanskih balkanskih držav in da upajo, da tržaški Slovenci ne bodo pri bodočem federiranju jugoslovanskih dežel ločeni od drugih jugoslovanskih narodov.« — Pristojni referent v dunajskem notranjem ministrstvu je ob poročilu o zborovanju tržaške »Edinosti« zapisal: »Stališče tržaških Slovencev k vprašanju uresničevanja teritorialnih aspiracij balkanskih držav je analogno stališču Slovencev na Kranjskem.« (AVA MdI Präs 11 062 ex 1912)

Ministrstvu za notranje zadeve na Dunaju in poveljstvu 3. korpusa v Gradcu je bila kmalu »signalizirana« vrsta avstrijski politiki neljubih pojavov med Slovenci ob vojni na Balkanu, ki so jih te oblasti v glavnem označevale kot »srbofilske«. V pregledanem gradivu⁴ je najti naslednje:

V Ljubljani je Franc Medic 12. decembra 1912 širil vznemirljive novice (AVA MdI Präs 2658 ex 1913). V Gorici so 15. decembra 1912 bile srbofilske demonstracije. Skupina 12 do 15 fantov, ki je spremljala vpoklicane rezerviste, je popoldne vzklikala na korzu »Živela Srbija«; tri so aretirali takoj, štiri pa našli pozneje. Demonstracija je bila tudi pred železniško postajo v Gorici. Tu je bilo aretiranih šest demonstrantov, med njimi k vojaški službi vpoklicani rezervni predmojster trdnjavskega topniškega polka št. 5 Jožef Prinčič, ki je vzklikal »Živio Petar!« Okrajno glavarstvo in policija sta po mnenju vojaškega štacijskega poveljnika ukrepala dovolj energično (AVA MdI Präs. 240 in 1818 ex 1913).

— Učitelj v Logu pod Mangartom Izidor Koch je po poročilu okrajnega glavarstva Tolmin z dne 19. januarja 1913 zbiral v Logu in tudi Rajblju na Koroškem prispevke za srbski Rdeči križ in bil kaznovan. Cesarški namestnik v Trstu Hohenlohe je notranjemu ministrstvu ob tej priložnosti zagotovil: »V celoti bom potrdil kazenski sklep okrajnega glavarstva Tolmin, da bi preprečil ponavljanje takšnega zbiranja, ki ima vselej v svojem temelju narodno dejavnost, ki presega dovoljeno mero.« (AVA MdI Präs 1818 ex 1913). — Kranjski deželni predsednik Schwarz je 5. januarja 1913 poročal o posameznikih, ki so odšli kot prostovoljci v Srbijo ali Črno goro: Rajmund Peterlin, Evgen Vavken, Blaž Lipar in Mihael Čop iz Dobrave, »nazadnje pisar v neki advokatski pisarni v Celovcu« (AVA MdI Präs 5775 ex 1914). — V Krškem je dr. Ivan Dimnik 27. januarja 1913 govoril v gostilni enoletnim prostovoljcem nemške narodnosti: »Vi niste naše krvi in zato tudi ne boste branili naših interesov; toda boste že videli, do kam vse to pride; Srbi, Hrvatje in Slovenci smo eno. Se boste že še naučili slovenski!« Na zahtevo 3. korpusa je graško državno pravdnštvo začelo postopek proti Dimniku (AVA MdI Präs 2657 ex 1913). — O slovenskih zdravnikih, ki so odšli pomagat v Srbijo, je poročal kranjski deželni predsednik Schwarz 9. in 16. julija 1913 (AVA MdI Präs karton 2042 ex 1913). — Poveljstvo 3. korpusa je tudi obvestilo notranje ministrstvo o primerih, ki zadevajo Slovence: — Infanterist 87. pehotnega polka Anton Struby je 1. decembra 1912 v neki gostilni v Celju vzkliknil »Živela Srbija!«. — Rekrut istega polka Rojnik je 24. decembra 1912 v neki gostilni v Braslovčah napovedoval razdelitev Avstrije in ustanovitev velikosrbske države. — Podobno je izjavljal ob isti priložnosti infanterist istega polka Jurak. — V srbofilskega smislu je ugovarjal vojake Kobal v Vipavski dolini. — V Gorici so vojaki peli »Hej Slovani«. — V Prvačini so vojaki vzklikali »Živela Srbija!« — Konec novembra 1912 je v Judenburgu neki vojak 17. bataljona poljskih lovcev (17. F. J. Baon.) dejal: »Če pride danes do vojne s Srbijo, ne bom streljal proti svojim bratom, temveč bom nameril puško v nebo; če pride do vojne proti Rusiji, pokažem belo zastavo.« — Ferdinand Pinter, vojak topniškega skladišča v Kotoru je izjavil, da bo streljal v zrak, ne na sovražnika (AVA MdI Präs 240 ex 1913). — Cesarški namestnik za Primorsko je 20. marca 1913 poročal o manifestacijah za Srbijo in Bolgarijo v Biljani v goriških Brdih. Notranje ministrstvo je Hohenloheju svetova-

lo, naj odstrani v Biljani občinskega tajnika Kožlina (AVA MdI Präs 3480 ex 1913).

Že v letu 1912 je poveljstvo 3. korpusa v Gradcu izvedelo za zbiranje denarnih prispevkov za Srbijo in ukrepalo proti temu (KA 3. KorpsKom Präs 5411—3-13/3). Elaborat ministrstva za notranje zadeve iz februarja 1913 o državi in vojski sovražnem gibanju pa je ugotavljal, da se je z novo mednarodno napetostjo takšno gibanje vnovič začelo zlasti na Češkem, v Dalmaciji in na Kranjskem, da ima izrazito Avstriji sovražen značaj in da podpira Srbijo (AVA MdI Präs 2928 ex 1913).

Najznamenitejši politični dogodek na Slovenskem v zvezi z balkansko vojno je predavanje Ivana Cankarja 12. aprila 1913 v Ljubljani »Slovenci in Jugoslovani«. V njem je Cankar z izrazno močjo umetnika povedal, kaj je zmagovita vojna balkanskih držav proti Turčiji pomenila za vznik osvobodilnih težej pri Slovencih; tu je nadvse razločno opredelil jugoslovansko vprašanje kot politično in izrekel besede, ki pomenijo najvišji vzpon slovenske politične misli pred prvo svetovno vojno: »Če mislijo ti štirje⁵ narodi, da so si sorodni in da bi najlažje in najbolje živeli, če bi bili združeni, naj se zgodi po njihovi želji, naj si zgrade zvezno republiko jugoslovansko!« Znano je, da je že 19. aprila 1913 kranjski deželni predsednik Schwarz razpustil socialdemokratsko društvo Splošna delavska zveza »Vzajemnost«, ki je Cankarjevo predavanje priredilo, in da je samega Cankarja, ki ga je branil dr. Anton Dermota, kranjsko deželno sodišče dne 21. avgusta 1913 na tajni razpravi obsodilo na teden dni zapora. Obtožba, ki jo je sodišče sprejelo, je temeljila na dejstvu, da je Cankar v svojem predavanju izrekel besede, ki so pri objavi predavanja v »Zarji« bile izpuščene: »Mi, kar nas je, mi vsi smo te mislili, da je naš edini cilj, da dosežemo jugoslovansko republiko« in pa »Pustimo Avstrijo v njenem lastnem dreku. Bodimo kakor Mazzini v Italiji!« Obtožnica je bila mnenja, da Cankarjeve izjave »sicer ne spodbujajo k določenim dejanjem, ... a spodbujajo v bolj splošnem smislu k dejanjem, ki so usmerjena k republikanski državni ureditvi in ki so zato po zakonu prepovedana ni nemoralna.« (Laibacher Zeitung, 22. avgust 1913, št. 192. Predavanje in prepoved Vzajemnosti — Zgodovinski arhiv KPJ, knj. V, Beograd 1951, str. 257—263). Kar je novega, je to, da se je za Cankarjevo predavanje pozanimal tedaj prestolonaslednik Franc Ferdinand in sicer prek poveljstva 3. korpusa v Gradcu. (KA 3. KorpsKom Präs, Nr.. 2355, 2422, 2824 in 4025 ex 1913—3—6/3, 2—5)

Dunajski dnevnik »Neue Freie Presse« je namreč 22. aprila 1913 objavil novico »Ukrepanje proti nacionalnim demonstrantom na Kranjskem«, ki je omenila primer dr. Ivana Dimnika v Krškem, nato pa nekoliko obširneje pisala o prijavi državnega pravdnštva proti Ivanu Cankarju.⁶ Novica je vzbudila pozornost v prestolonaslednikovi vojaški pisarni (»Militärkanzlei«), v t. i. belvederski vladi. 4. maja je ta pisarna po prestolonaslednikovem nalogu prosila pojasnila od poveljstva 3. korpusa. Graško poveljstvo je sicer vedelo za primer I. Dimnika, kajti šlo je za zadevo, ki je neposredno zadevala vojaške osebe in je o njej prestolonaslednikovi pisarni bilo že rutinsko poročano 15. februarja 1913. Glede Cankarja pa je bilo presenečeno. Zato je najprej 6. maja zaupno terjalo o njem poročila od vojaškega poveljstva v Ljubljani, hkrati pa je vsem vojaškim in domobranskim poveljstvom na svojem območju še enkrat zabičalo, da morajo »nemudoma in kar najpodrobneje poročati o vsakršnem srbofilskega primeru, ne oziraje se na to, ali so vanj zapletene vojaške ali civilne osebe«.

Ljubljansko vojaško štacijsko poveljstvo je že 7. maja 1913 sporočilo, kar je zvedelo o Cankarjevi zadevi pri deželnem predsedstvu, pri policijski direkciji in pri preiskovalnem sodniku. Od nadrobnosti bi bilo omeniti opozorilo, da je v »Zarji« predavanje objavljeno v zmernejši obliki, da je na predavanju bilo navzočih kakih 250 oseb in da je bila razpuščena celotna organizacija »Vzajemnosti«, in sicer poleg ljubljanske osrednje še 21 podeželskih podružnic. Zanimiv je tudi način, kako to poročilo govori o političnem jedru Cankarjevega predavanja: »Nato pa je sledilo razvijanje fantastične politične utopije, ki je kulminirala v združitvi vseh južnih Slovanov z namenom ustanoviti jugoslovansko republiko.« 29. maja je ljubljansko poveljstvo poslalo prepis prijave, ki jo je bil 13. aprila proti Ivanu Cankarju vložil pri ljubljanski policijski direkciji policijski konceptni praktikant Johann Gogola, navzoč pri predavanju kot vladni zastopnik. Priložilo je tudi nemški prevod predavanja, kakor je bilo priobčeno v »Zarji«. Prijava vsebuje zapis Cankarjevega predavanja, kakor si ga je Gogola sproti beležil. V njem so v slovenskem jeziku zabeleženi posamezni stavki, ki je zaradi njih bil Cankar pozneje obsojen.

Graško poveljstvo je vse te informacije sporočilo prestolonaslednikovi pisarni 9. maja in 6. junija 1913. Končno je 6. septembra 1913 sporočilo tej pisarni še Cankarjevo obsodbo, povzeto po novici v »Laibacher Zeitung« z dne 22. avgusta 1913, ki jo je pre-

jelo od ljubljanskega poveljstva. Prestolonaslednik je menda s poročanjem in ukrepi proti Ivanu Cankarju bil zadovoljen, saj ni videti, da bi zahteval še kakih dodatnih pojasnil in ukrepov. Vsekakor je to eden redkih, če ne edini primer, da se je neposredno pozanimal za politično dogajanje med Slovenci, glede katerih se je sam in sploh ves avstrijski državni vrh obnašal tako, kot da oni kakih državnopravnih zahtev, ki bi jih bilo treba jemati resno, sploh ne morejo postaviti.

Interpelacija dr. Karla Verstovška dne 27. decembra 1912 v državnem zboru, slovenskega klerikalnega poslanca, izvoljenega v volilnem okraju Marenberg ob severni jezikovni meji na Štajerskem, sicer člana Hrvatsko-slovenskega kluba, o postopanju političnih in sodnih oblasti proti slovenskemu prebivalstvu sodnega okraja Gornja Radgona na Štajerskem,⁷ je bila povod za obsežnejše poročilo cesarskega namestnika na Štajerskem z dne 15. februarja 1913 notranjemu ministru o vplivu vojne na Balkanu na štajerske Slovence (AVA MdI 2051 ex 1913).

Štajerski namestnik Clary je v podrobnostih priznal točnost Verstovškove interpelacije, zatrdil pa je, da politične oblasti pri teh preganjanjih niso udeležene, temveč le sodne. Na koncu je dodal opravičevalno informacijo: »Kar zadeva učinek vojnih dogodkov na Balkanu na prebivalstvo slovenskega dela dežele, ni bilo ob začetku s tem v zvezi opaziti takega gibanja, posebno ne na podeželju. Med potekom vojne pa se je ob rastočih uspehih balkanske zveze začela, zlasti v mestnem in političnem okraju Ptuj, načrtna agitacija slovenske inteligence, usmerjena pa je bila v prvi vrsti k bujenju slovenskega narodnega čustva. Na videz se je te agitacije udeleževala samo slovenska liberalna stranka, agitirali pa so — četudi ne tako odkrito in demonstrativno — tudi predstavniki klerikalne smeri. Gibanje je vzdrževal zlasti slovenski tisk, ki sploh ni prikrival svoje simpatije za slovanske balkanske narode in specialno za Srbijo; bistveno je pripomogel k vplivanju na čustva slovenskega prebivalstva v tem smislu. Ko je razmerje med Avstro-Ogrsko in Srbijo postajalo vse bolj neprijazno, se je med slovenskim prebivalstvom vedno bolj širila misel, ki je sicer javno niso izražali, da je v razmerju do Srbije kriva monarhija in da je treba po možnosti preprečiti vojno med tema dvema državama. V mesecu novembru in decembru je bilo na Ptuj in okolici blizu 10 shodov z dnevnim redom: 'Balkanka vojna in Slovenci', skoraj vse je priredila slovenska liberalna stranka in vsa so imela zgoraj omenjeni cilj. Govori,

ki so jih imeli pri tem, so bili vsi sestavljeni po nekem splošno dogovorjenem konceptu in niso predstavniku vlade, ki je bil povsod navzoč, dali povoda za intervencijo. Da bi pridobili prebivalstvo, ki je znano po zvestobi cesarju, so shode večkrat sklenili z izjavo lojalnosti. Posledica te propagande je bila vse bolj naraščajoča simpatija za Srbe. Oklic slovenskih časopisov za zbiranje prispevkov za Rdeči križ slovanskih balkanskih držav je bil sprejet z zadoščanjem in marsikje je dosegel živahno udeležbo pri zbiranju. V mestu Ptuj je zbiranje prineslo pomembno vsoto 600 kron. Ko je bila monarhija prisiljena okrepiti čete na mejah, in ko so zato bili vpoklicani številni rezervisti, je spričo skrbi za lastne svojce opazno popustilo Srbom posebno prijazno razpoloženje med slovenskim prebivalstvom. Vojaškim vpoklicem so se povsod točno odzvali. Po 1. januarju t. l. so omenjeni shodi popolnoma prenehali. — Pri nemškem prebivalstvu spodnje Štajerske, ki je s svojimi simpatijami stalo popolnoma in v celoti na strani monarhije in proti Srbiji in ki je bilo deloma prav željno vojne, so sprejemali slovenske manifestacije simpatij za slovanske balkanske države in še zlasti za Srbijo kot pravicato veleizdajalstvo in to je bilo vzrok za številne patriotične manifestacije.«

Claryjevo poročilo očitno ni imelo name na samo informirati, ampak je bilo nekakšno dokazovanje upravičenosti preganjanj, ki je o njih govorila interpelacija. Dogajanje, ki o njem govorita interpelacija in poročilo in pa sam ton Claryjevih izjav, kaže, da obriše tistega vala preganjanj, ki se je dvignil proti Slovincem na Štajerskem ob začetku svetovne vojne dobro leto pozneje.

Tudi naddeželno državno pravdnništvo v Gradcu, pristojno za Štajersko, Koroško in Kranjsko, je kakor vsako leto tudi za leto 1912 in 1913 poročalo o kazenskih primerih in motnjah javnega miru iz verskih, socialnih in nacionalnih vzrokov. V obeh poročilih je najti odmeve balkanskih vojn. Referent v ministrstvu za notranje zadeve si je izpisal iz poročila za l. 1912 (AVA MdI 1833 ex 1913): »Maribor. [...] Tisk je imel ob dogodkih na Balkanu obilo snovi za izjave, ki so se pogostoma obračale proti Nemcem in Slovanom in prav tako proti prizadetim religijam.« — »Celje. [...] Po izбуhu balkanske vojne se je posrečilo brezvestnemu ščuvanju posameznih agitatorjev, ki so se dozdale znali umakniti pregonu, da so privrženci (slovenske) radikalne stranke v obravnavanju grozeče nevarnosti vojne celo dajali uporniške, državni sovražne in veleizdajalske izja-

ve.« — »Kranjska. [...] Dogodki na Balkanu so povzročili v zadnjih mesecih l. 1912 silovito in trajno razburjenje slovenskega prebivalstva. Spričo zmag zaveznikov nad Turki so mnogi pozabljali, da so avstrijski državljani; posebno v tisku so se strastno postavljali na stran Srbije in proti Avstriji. Zbirka prispevkov za Rdeči križ balkanskih narodov je prinesla nad 49.000 kron. V celem je slovensko prebivalstvo menda darovalo za balkanske Slované veliko več kot 100.000 kron.« [...] »Tako je razveseljiva slika, ki jo vzbuja poročilo o razpoloženju nemškega dela prebivalstva, skaljena po pojavih na Kranjskem in deloma na spodnjem Štajerskem, ki jih je treba vzeti zelo resno, četudi se tukaj med slovenskim prebivalstvom še vedno najdejo državi zvesti elementi.«

Za leto 1913 je naddeželno državno pravdnštvo v Gradcu ugotavljalo med drugim (AVA MdI 2044 ex 1914): »Maribor. [...] Manifestacije simpatij za balkanske države so uplahnile zaradi medsebojnega boja med njimi.« [...] »Koroška. [...] Pretežni del nemškega in slovenskega prebivalstva je miroljubnega značaja. Nasprotja so se največ v nemala v tisku, večkratne nepatriotične izjave po § 305 drž. zakonika pa so izvirale iz potrebe nepomembnih ljudi po ugovarjanju.« [...] »Kranjska [...] Razburjenje Slovencev, ki je narastlo zaradi balkanskih dogodkov, odseva v razbrzdani tiska 'Preporod' in 'Dan'. 'Preporod' je že prenehal izhajati [...] Zaradi avstrijske zunanje politike, ki se ne ozira na južnoslovanske želje, je prišlo do vehementnih napadov na dunajsko zunanje ministrstvo oz. na ces. kr. zunanjega ministra grofa Berchtolda, kar je vodilo h konfiskacijam. Iz navedb o konfiskacijah, kolikor zadevajo samo slovenske tiskovine ... izhaja, da javno življenje Kranjske napolnjujejo sovražni izpadi proti dinastiji, državi in Nemcem [...] Zmagam slovanskih bratov je v letu 1914 treba pripisati še 4 nove kazenske zadeve ...«, se ironično glasi konec poročila naddeželnega državnega pravdnštva.

V obdobju balkanskih vojn je dunajsko notranje ministrstvo dobilo iz Trsta dve pregledni poročili o jugoslovanskem gibanju v slovenskih in hrvatskih deželah. Sestavil ju je izvedenec za dogajanja na jugu monarhije namestnik predsednika tržaške policijske direkcije Anton Mahkovec,⁸ odposlal pa v svojem imenu cesarski namestnik Hohenlohe. Trst je bil politična opazovalnica širokega obzorja. Prvo poročilo (AVA MdI Präs 7906 ex 1912) je datirano z 22. julijem 1912, drugo (AVA MdI 11924 ex 1913) pa z 22. novembrom 1913. Časovni razpon je takšen,

da poročili v polni meri pokažeta spremembe, ki so v jugoslovanskem gibanju oz. v slovenski politiki nastopile v času balkanskih vojn v primerjavi s položajem pred temi vojnami, seveda, kakor jih je videl visok uradnik avstrijske policije v Trstu.

V prvem poročilu je med drugim rečeno: »Med Jugoslovani se je v zadnjem času pokazalo gibanje, ki si je postavilo za cilj, da usmeri jugoslovansko politiko na čisto nov tir. Nosilec tega gibanja je jugoslovanska akademska in sploh mladina iz izobraženih krogov, brez razlike narodnosti.« Ta mladina je nezadovoljna z dozdašnjimi voditelji in hoče iti po svoji poti. »Njen cilj je zedinjenje vseh Jugoslovancev pod enim samim imenom, eno zastavo, v enem državnem organizmu. To čisto nacionalistično gibanje baje samo po sebi ni usmerjeno proti monarhiji, marveč celo upa, da mu habsburška dinastija, pod katere žezlom je že večina Jugoslovancev, ne bo nasprotovala in ga ovirala, temveč da ga bo raje uporabila za povečanje svojega vpliva in sfere svoje moči na Balkanu. Na čelu [...] stoji hrvaška mladina iz Hrvatske in Slavonije, iz Bosne in Hercegovine in pa iz Dalmacije, pridružil pa se ji je že tudi velik del slovenske liberalne inteligence.« [...] »Dejanski vodniki tega gibanja so prežeti s pristnimi mladostnimi ideali in se predajajo upanju, da so našli pot, ki mora v doglednem času pripeljati do nacionalnega zedinjenja vseh južnih Slovanov pod imenom 'Jugoslovani'.« Poročilo opozarja na zborovanje 300 predstavnikov vseh balkanskih slovanskih narodov v Pragi ob vsesokolskem zletu konec junija 1912, kjer je Slovenec, predstavnik slovenskega akademskega društva Ilirija, »razčlenil cilje in prizadevanja novega gibanja« in navzočim dejal: Ne bomo več Srbi, Hrvatje in Slovenci, krstimo vas za Jugoslovane. — »Srbi v (habsburški) monarhiji gledajo na to gibanje s simpatijo in vlada prepričanje, da se bodo temu gibanju v doglednem času brez pridržkov pridružili tudi tisti v Črni gori in Srbiji ter da bo iz tega samo po sebi izšlo tudi politično in državno približanje obeh južnoslovanskih držav (habsburški) monarhiji. — Kar pa zadeva Slovence, ni nobenega dvoma, da se bodo privrženci liberalne stranke enodušno postavili v službo nove 'Jugoslavije'. Klerikalna ljudska stranka to gibanje najbrž odklanja, predvsem že zaradi tega, ker bi nacionalistični značaj gibanja odrinil katoliško versko stališče stranke v ozadje, ona sama pa bi se znašla v nevarnosti, da izgubi neomejeno hegemonijo, ki jo zdaj ima vsaj na Kranjskem in južnem Štajerskem, a tudi zato, ker naj bi

težišče novega gibanja na Kranjskem bilo v organizacijah Sokola...». Kot protiutež Sokolu je SLS že ustanovila organizacijo Orlov. »Toda (SLS) bo postavljena pred težavno dilemo glede na primorske (t. j. istrske, tržaške in goriške) Slované, za katere se že leto in dan trudi, da bi si jih pridobila, še bolj pa glede na hrvatsko stranko prava, s katero združena deluje za zedinjenje slovenskega in hrvatskega naroda, kajti zdi se, da se hočejo Hrvatje vsakršnih strank pridružiti novemu gibanju.«

Takšno oceno položaja je cesarski namestnik Hohenlohe ponudil dunajski vladi malo pred začetkom balkanskih vojn. Poglavitna značilnost ocene je, da sicer opaza nastop radikalno nacionalističnega gibanja študentske mladine pri Hrvatih, Slovencih in Srbih monarhije, a da še vedno ocenjuje, da to gibanje ni brezpogojno protiaustrijsko.

Posebno zanimivo je opozorilo na zadrego slovenske klerikalne stranke glede na Slovence in Hrvate v Primorju in pa glede na zedinjeno hrvatsko Stranko prava. Avtor poročila je dobro opazal, da je v stranki zedinjenih pravašev bila tedaj že močno občutna jugoslovanska usmeritev, pretiraval pa je, ko je to usmeritev pripisoval kar vsem frakcijam te stranke.

Drugo poročilo obnovi izvajanja z dne 22. julija prejšnjega leta in dodaja še ugotovitev po tridesetletnem opazovanju političnega razvoja na jugu monarhije, namreč da se je »poleg nazadovanja romanskega elementa v Dalmaciji in na Primorskem izvršil tudi premik v slovanskih strankarskih razmerah«, tj. da so radikalne usmeritve toliko narastle na račun zmernih in klerikalnih, da je »le še s težavo mogoče spoznati konture prejšnje južnoslovanske miselnosti.« To velja tudi za Primorsko. Le na Kranjskem zaradi močnega naraščanja klerikalne stranke ni v zadnjem času opaziti krepitve slovensko-liberalne smeri. Nasprotno, klerikalna stranka se je zaradi svojih uspehov oprijela misli, da si izvojuje hegemonijo med vsemi južnimi Slovani (Avstro-Ogrske). Temu uvodu sledi jedro poročila:

»V politični usmeritvi južnih Slovanov je prišlo do čisto posebnega preobrata spriči zadnjih dogodkov na Balkanu. Medtem ko so še pri sokolskem slavlju v Pragi težišče postavljali na Jugoslovane (»Jugoslaven«) monarhije in so samo upali, da se bodo zunanji Srbi temu gibanju pridružili, so povzročile zmage južnih Slovanov na Balkanskem polotoku tolikšno navdušenje in tolikšen preobrat v miselnosti avstroogrskih sonarodnjakov, da so morali celo najbolj zmerni in

najbolje misleči voditelji in stranke zelo korenito spremeniti svojo politiko in način izražanja, da bi si obdržali svoje privrženice in svoj vpliv. — V Trstu samem in v Primorju se je ta obrat kajpada izrazil manj in se je omejil na zbiranje denarja v korist ranjenec — zbrane so bile zelo pomembne vsote — na pozdravne resolucije na javnih shodih in na ovacije državljanom vojskujočih se držav, ko so potovali na bojišče. Četudi se pri tem ni dogajalo nič takega, kar bi prekoračilo meje po zakonu dovoljenega, posebno ker so oblasti že od začetka ukrenile vse potrebno, da bi gibanje obrzdale, je bilo vendarle mogoče občutiti v vseh govorih in manifestacijah prikrite poudarke, ki so dotlej bili tuji slovanskim shodom na tukajšnjem upravnem ozemlju.« Poročilo nadaljuje: »Treba je omeniti prepričanje, ki se je izrazilo v celotnem južnoslovanskem tisku vseh strankarskih usmeritev, namreč da zmaga Slovanov v vojni proti Turčiji ne bo ostala brez učinka na politične razmere v (habsburški) monarhiji; omeniti je treba tudi, da se tisk prav tako soglasno postavlja na stališče, da nikakor ne sme priti do oborožene intervencije monarhije, ne oziraje se na njene interese v celoti. — Posebne pozornosti je vredno dejstvo, da se slovenski klerikalni tisk pri tem postavlja na še radikalnejše stališče kot pa pansrbsko misleči (slovenski) liberalni listi. Sklicuje se na to, da gre za boj krščanstva proti islamu; vsekakor pa je k temu prisiljen zaradi taktičnih razlogov, kajti poprej omenjeni boj med liberalnimi in klerikalnimi Slovenci oz. med katoliško ljudsko stranko in narodno liberalno stranko na Kranjskem, ki že leta divja z brezobzirno silovitostjo, se bo glede na sedaj opravljeno strnitev vseh Srbov in Hrvatov po koncu sedanje balkanske vojne vsekakor razvnel še srditeje kot kdaj poprej.« Poročilo omenja zvezo slovenske klerikalne stranke s stranko združenih pravašev in izjavo z dne 20. oktobra 1912 v Ljubljani o politični enotnosti slovensko-hrvatskega naroda in opozarja, da je ta izjava zelo neprijetna slovanskim liberalcem, hrvatsko-srbski koaliciji in dalmatinski narodni stranki, strogo zvezani s Srbi, »ker v tem vidijo veliko okrepitev katoliške ljudske stranke in njene v strogo avstrijskem smislu vodene politike.« Po tej omembi se poročilo vrača k pisanju slovenskega klerikalnega tiska: »Klerikalni tisk hoče vnaprej zavrniti očitek, da žrtvuje slovanske interese interesom svoje stranke in zato ta tisk ne sme pri zagovarjanju interesov vojskujočih se slovanskih bratov zastajati (za liberalnim, čeprav je krepitev pravoslavja znotraj meja monarhije ali on-

stran njih pravzaprav toliko kot krepitev njenih najostrejših nasprotnikov.« Ob koncu obravnavanja južnoslovanskih razmer pravi poročilo: »Gotovo je, da bo zaradi vojne okrepljena srbska samozavest močno učinkovala tudi na slovanske narode na jugu monarhije.« V nadaljevanju, ko piše o albanskih razmerah in pa o obnašanju Italijanov v Primorju, pove še podrobnost, ki osvetljuje položaj Slovencev v Trstu in sploh v Primorju. Tudi tržaško politično društvo »Associazione Pro Patria« je izdalo oklic za zbiranje prispevkov za ranjence, glasilo italijanske nacionalne stranke v Trstu »Indipendente« pa je »ta oklic pozdravilo z zadoščenjem, toda v komentarju je grobo napadlo slovenski narod, kateremu je odreklo vsakršno skupnost s Slovani balkanske zveze.«

Pristojni referent v dunajskem ministrstvu za notranje zadeve je bistveno vsebino poročila iz Trsta povzel takole: »Ideja zedinjenja vseh južnih Slovanov v samostojnem državnem telesu, ki se že dalj časa uveljavlja v južnoslovanskih deželah monarhije ob ističasnem umikanju konservativno-dinastične usmeritve, je z uspehi balkanskih držav dobila nove hrane, še več, na južnoslovanskih področjih se uveljavlja pravcati protiavtstrijski tok, ki ga je treba pripisati okrepljeni privlačni moči balkanskih držav. Tudi slovenski klerikalci delijo navdušenje za slovanske balkanske države, da ne bi izgubili svojega političnega vpliva, čeprav pomeni krepitev pravoslavniških južnoslovanskih držav slabljenje katoliške cerkve.«

Zapetljaji druge balkanske vojne v vseh teh poročilih niso pustili sledu in očitno je ocena o stopnji jugoslovanske usmeritve med Slovenci, kakršno je namestnik Hohenlohe poslal v drugem poročilu, veljala za potrebe dunajske vlade vse do začetka svetovne vojne.

Tu sta še dva dokumenta, ki govorita v času balkanskih vojn o političnem razpoloženju Slovencev, in sicer izseljencev v ZDA. V teh letih je izseljevanje prek morja na višku in v ZDA živi kakih 200.000 Slovencev, po veliki večini rojenih in dorastlih še v stari domovini.⁹ Velik del med njimi ima še avstrijsko državljanstvo in so še živo — tudi po političnih pogledih — zvezani z življenjem domače dežele. Če še upoštevamo, da se je v ZDA njihovo politično razpoloženje izražalo drugače sproščeno kot v Avstriji, je gotovo, da poročila o njem povedo tudi nekaj o tistem razpoloženju Slovencev v domovini, ki bi zaradi avstrijskih razmer lahko ostalo prikrito.

Predsedstvo avstrijske vlade je v začetku leta 1913 obvestilo notranje ministrstvo, da je srbski honorarni konzul profesor Mihajlo Pupin organiziral 14. decembra 1912 v New Yorku veliko protestno zborovanje z naslovom »Slovanski narodi Avstrije proti avstro-ogrski monarhiji.« Udeležili so se ga predvsem Čehi in Srbi, niso se ga udeležili Poljaki, Ruteni (Ukrajinci) in »večji del« Slovencev in Slovakov. (AVA, MdI/Präs 2546 iz 1913) — »Manjši del« Slovencev se je torej zborovanja udeležil, čeprav njegov naslov slovenskemu položaju ni ustrezal in večine gotovo ni mogel pritegniti. Lahko si mislimo tudi za tiste, ki so se ga udeležili, da so to storili bolj iz čustva solidarnosti z balkanskimi zavezniki in v želji odvrniti avstrijsko intervencijo.

Zanimivejši je drugi dokument, poročilo avstrijskega konzulata v Clevelandu Nr. CDVI z dne 30. junija 1913 avstro-ogrskega zunanjemu ministrstvu (prepis v KA, 3. Korps-Kom Präs 4168 — 30-4/31). To je obsežno (8 tipkanih strani) poročilo o slovenski nasebini v Clevelandu in sploh v državi Ohio, o številu, organizacijah, tisku itn. V njem najdemo odstavek, ki je bil povod za to, da je zunanje ministrstvo s poročilom seznanilo poveljstvo 3. korpusa v Gradcu: »Čeprav so Slovenci v velikem delu Avstriji oz. (avstrijski) vladi sovražnega mišljenja, so vendar z ljubeznijo navezani na domovino. Število vojaških ubežnikov med njimi je v sorazmerju z drugimi narodnostmi sicer nekaj manjše, česar pa najbrž ne smemo razlagati z vnetostjo za izpolnjevanje dolžnosti ali z zvestobo (avstrijski) domovini, temveč bolj z osebnim ponosom in z ljubeznijo do vojaških stvari.« Graško poveljstvo je ta vznemirljiva politična ocena tako zbadla, da je izvedlo sistematično anketo prek podrejenih poveljstev o razmerah v slovenskih nabornih okrajih, posebno še glede števila izseljenih vojaških obveznikov. — Poročilo clevelandskega konzulata ne razčlenjuje posebej, od kod in od kdaj takšno protiavtstrijsko oz. protivladno razpoloženje med slovenskimi izseljenci, pove pa v zvezi z mestom Clevelandom: »Cleveland je sedež enega izmed najbolj branih slovenskih časnikov v Ameriki, »Clevelandske Amerike«. List izhaja dvakrat na teden, urejuje ga J. L. Pirc. Že dostikrat je list pritegnil pozornost s svojimi močnimi izpadi proti monarhiji in s svojo prijaznostjo Srbom; treba pa je priznati, da objavlja tudi nič manj osorne članke proti ameriški vladi, če se mu to zdi primerno. List tudi ne izpusti nobene številke, da ne bi spodbujal Slovence, naj si pridobijo ameriško državljanstvo ... List

je glasilo liberalne stranke... ima baje 15.000 naročnikov. — Društveno življenje je med Slovenci močno razvito... Odbori društev se sestajajo ob določenem času, povprečno tri do štirikrat na leto in se posvetujejo o stališčih v političnih in narodnih vprašanjih.« Takšni podatki so dajali splošni oceni konzulata o močnem protiaavstrijskem mišljenju slovenskih izseljencev še večjo tehtnost, saj je bilo očitno, da je to mišljenje oprto na trdno organizacijsko in politično zrast (strukture). Verjetno pa so aktualni politični dogodki na Balkanu in obnašanje Avsto-Ogrske takšno mišljenje še okrepili.

Avstrijske civilne in vojaške oblasti so proti t. i. antimilitarističnim, tj. protivojnim in pa proti specifičnim protidržavnim pojavom nastopile tako v smislu vnaprejšnjega preprečevanja kot hitrega sprotnega potlačanja. Vse seveda še v okviru mirnodobskega režima. Vojaška oblast je že iz časa aneksijske krize imela tudi za področje 3. korpusa izdelan načrt interniranja politično sumljivih oseb za primer vojne pripravljenosti (»Alarmfall«) in seveda tudi za primer vojne v kateri koli smeri (Kriegsfall R« — vojna z Rusijo in »Kriegsfall J« — vojna z Italijo), zadevno povelje poveljstva 3. korpusa z dne 24. aprila 1909 je imelo številko Präs. Nr. 1943 (K). Iz indeksa registature 3. korpusa je videti, da so sezname politično osumljenih sestavljali, dopolnjevali in popravljali vsa ta leta do 1912. Kolikor sem dobil vpogleda, so ti sezname bili sestavljeni posebej za politično osumljene iz nacionalnih razlogov (za iredentiste-Italijane, za »srbofile« ali »panslaviste«) in posebej za antimilitariste — socialdemokrate (npr. leta 1908 »Sozialisten Evidentführung« oziroma leta 1911 »Antimilitaristische Bewegung Evidenthaltung«, vse pod splošnim geslom »Upor« — »Aufruhr«). Imena politično osumljenih so sporočale orožniške postaje vojaškim štacijskim poveljstvom, ta pa so sestavljala pregledne sezname.

Civilne oblasti so pobijanje protivojne dejavnosti štele med svoje redne tekoče obveznosti, uporabljale pa so seveda vse »normalne« policijske ukrepe. Ministrstvo za notranje zadeve je v tem smislu že pred vojno na Balkanu dajalo navodila deželni šefom, ob začetku vojne pa je »glede na sedanji napeti položaj naročilo vsem deželni šefom, da ne dopuste antimilitarističnih manifestacij in demonstracij«, in sicer z okrožnicami Z. 11861, 11681 ex 1912 (tako omenjeno v AVA MdI Präs 240 ex 1913).

16. decembra 1912 je poveljstvo 3. korpusa v Gradcu izdalo povelje o »postopku pri upornem obnašanju vojakov« (Präs. No. 5565/

K/). Povelje, ki zapoveduje najostrejše in takojšnje ukrepanje, pravi: »V zadnjem času so se dogodili primeri, kd so se vojaki, verjetno pod vplivom panslavističnih agitatorjev, uprli poveljem svojih nadrejenih ali pa so govorili izjave puntarske vsebine.« Verjetno so mišljeni predvsem uporniški dogodki na Češkem, na kar kaže tudi oznaka »panslavistična« agitacija, saj je na jugu tehnični izraz bil »srbofilska«. Ni pa dvoma, da so vojaške oblasti 3. korpusa na svojem področju pooblastila iz tega povelja uporabljale proti pojavom »srbofilstva«. Na to povelje se je poveljstvo 3. korpusa sklicevalo nasproti vojnemu ministrstvu, ko je od tega terjalo ostro ukrepanje proti antidinastičnim in »srbofilskim« pojavom med civilisti; priložilo ga je kot dokaz, da je »na svojem območju že ukrenilo potrebne ukrepe«.

Gre za intervencijo, o kateri je vojno ministrstvo obvestilo notranje 4. januarja 1913 potem ko navede vrsto primerov »jugoslovanske nacionalne agitacije« na področju 3. korpusa, zahteva graško poveljstvo »energično postopanje, zlasti sodišč ..., da bi proti osebam, prepuščenim civilnim sodiščem, uporabili zakon s polno ostrostjo« (AVA, MdI Präs. 240 ex 1913).

Pobuda graškega poveljstva za ostro postopanje je seveda veljala tudi vojaškim sodiščem. 20. januarja 1913 je poslalo okrožnico garnizijskim sodiščem v Gradcu, Mariboru, Celovcu, Ljubljani in Trstu, ki je v njej ukazovalo »v prihodnje takojšnje poročanje o prispelih kazenskih prijavah, ki zadevajo puntarsko upiranje ali izjave puntarske, ščuvalne ali sploh državni sovražne (slavo- ali italofilske) vsebine«. Z zapovedjo, da je treba takoj po končanem postopku predložiti kazenske akte, je poveljstvo korpusa nedvomno hotelo nadzorovati, ali sodišča po stopajo dovolj hitro in ostro. (KA, 3. Korps-Kom Präs. 280' — 3-1/1).

Poveljstvo 3. korpusa v Gradcu se ni zadovoljilo z že ustaljenimi, rutinskimi ukrepi. Da bi »ti ukrepi ustrezali konkretnim vojnim pripravam« in pa »zdajšnjemu političnemu položaju«, je že 10. decembra 1912 predlagalo z dopisom Präs. Nr. 5428 vojnemu ministrstvu, naj bi se izdala natančnejše opredeljena navodila za interniranje in odgon politično sumljivih v primeru vojne na področju korpusa. Vojno ministrstvo je z dopisom Abt. 10, Nr. 1793 res. z dne 13. januarja 1913 tem predlogom pritrdilo. In tako je graško poveljstvo 17. januarja 1913 razposlalo nova strogo zaupna navodila o interniranju (KA, 3. KorpsKom Präs. Nr. 260 — 77-1/1). V primeru vojne pripravljenosti

ali vojnega primera »R« je treba »iz jasnih razlogov« aretirati in odgnati *samo* politično nezanesljive osebe *slovanske* narodnosti«. Seveda pa je treba prijeti brez ozira na narodnost vse osebe, osumljene špijonaže in agitatorje, nevarne vojaškim interesom ali siceršnje sumljive posameznike. V zvezi s tem je treba sestaviti sezname politično sumljivih ločeno za vojne primere R in J. Ta navodila so bila poslana samo poveljstvom v slovenskem, hrvaškem in italijanskem oz. obmejnem delu področja 3. korpusa (Beljak, Tolmin, Kanal, Krmin, Gradiška, Tržič-Monfalcone, Gorica, Trst, Poreč, Rovinj, Kötschach, Trbiž, Šmohor, Celovec, Ljubljana, Pulj), obveščena pa so bila deželna orožniška poveljstva Trst, Ljubljana, Celovec in pa deželni predsedniki v Celovcu, Ljubljani in Trstu. Izvzeta je bila torej Štajerska.

Že 24. januarja 1913 se je oglasilo tržaško deželno orožniško poveljstvo in opozorilo, da je na njegovem območju le zelo majhno število oseb, ki bi jih bilo treba v smislu navodil »postaviti na hladno« v vojnem primeru R. »Dosti prej pa bi iz narodnih vzrokov takšne osebe prišle v poštev v vojnem primeru B.« Zato je predlagalo, naj bi se zanje vodili posebni seznam, tako da bi nastali seznam treh vrst, torej za primer vojne z Italijo, z Rusijo in na Balkanu. Korpusno poveljstvo v Gradcu je ta predlog sprejelo in 3. februarja 1913 izdalo novo navodilo (Präs. Nr. 474). Orožniško poveljstvo v Trstu pa je 7. februarja 1913 opozorilo, da tudi novo navodilo ni popolnoma jasno, predvsem da ne pove razločno, da je *skupino političnih osumljencev B* treba aretirati v vsakem vojnem primeru. Menilo je tudi, naj bi za politične osumljence B raje uporabljali označitev s črko A, »da bi se izognili morebitnim zamenjavam z vojnim primerom B, ki dozda glede aretacij politično sumljivih iz nacionalnih razlogov še ni bil vzet v poštev«. Ta pripomba orožniškega poveljstva v Trstu kaže, da dotlej kake posebne internacije Slovencev in Hrvatov v primeru izolirane vojne na Balkanu niso izrecno predvidevali. Smatrali so jo pač za samoumevno. Korpusno poveljstvo v Gradcu je zdaj to »pomanjkljivost« nemudoma odpravilo. Dne 17. februarja 1913 je izdalo dodatno navodilo vsem že omenjenim podrejenim vojaškim poveljstvom (Präs. Nr. 761/K/), ki pravi: »Da bi ti ukrepi (tj. internacija in odgon politično sumljivih) ustrezali konkretnim vojnim pripravam, so bili prilagojeni normiranim vojnim primerom. V vojnem primeru »J« je treba internirati vse politično sumljive italijanske narodnosti in ustrezno zdajšnjemu političnemu položaju tu-

di vse navedene pod »B«, v vojnem primeru »R« tiste *slovanske* narodnosti (v splošnem torej tudi tiste, imenovane pod »B«), in končno v vojnem primeru »B« vse politično sumljive slovenske in hrvaške narodnosti. — Treba je torej sumljive razdeliti v kategorije, ki jih je treba internirati v vojnem primeru »J«, v vojnem primeru »R« in v vojnem primeru »B«. — *Sumljive* posameznike pa je treba napraviti neškodljive v vseh okoliščinah.« (KA, 3. Korps Kom. Präs. 761 — 77-1/1. 2. 3.).

S tem je bil na področju 3. korpusa ustvarjen sistem, po katerem so Slovenci in Hrvati imeli »privilegij«, da so osumljence iz njihovih vrst zanesljivo aretirali v vojni pripravljenosti ali v vojnem primeru vsake vrste. Vsekakor svojevrstno priznanje okrepitve nacionalnega gibanja Slovencev in njihove jugoslovanske usmeritve v času prve balkanske vojne. Sistem, ki je v letu 1913 ostal le pripravljen, so praktično uporabili že leta 1914, po napadu na Srbijo. Tedaj se je pokazalo, da je samo po sebi umevno bil namenjen tudi Štajerski.

Medtem so se vrtela tudi kolesja civilnih oblasti. Notranje ministrstvo je glede predloga 3. korpusa, naj sodišča dobe navodilo o ostrem postopanju, presodilo, da je to v pristojnosti pravosodnega ministrstva. Samo pa je »zaradi zdajšnjega napetega položaja naročilo vsem deželnim šefom, da ne smejo trpeti antimilitarističnih manifestacij in demonstracij«. To je storilo z akti Z.11861 in 11681 MI še pred koncem leta 1912. Še posebej pa je 3. februarja 1913 zahtevalo od deželnih šefov v Trstu in Gradcu poročila o jugoslovanskih oz. »velikosrbskih« demonstracijah in agitacijah ter zbiranju prispevkov za srbski Rdeči križ, o katerih je javljal 3. korpus. (AVA MdI Präs. 240 ex 1913). Tudi pravosodno ministrstvo je ustreglo želji vojaških krogov in izdalo 14. februarja 1913 strogo zaupen odlok (Z. 55) vsem naddeželnim državnim pravdnštvom, ki jim je naročal, naj postopajo strogo in hitro in nikakor ne formalistično (AVA MdI Präs. 2928 ex 1913).

Najbrž pod vtisom teh navodil in spričo sumljivosti slovenske socialne demokracije po Cankarjevem predavanju je kranjsko deželno predsedstvo dalo l. 1913 prepovedati prvomajski sprevod v Ljubljani, medtem ko je prvomajski shod v Idriji bil razgnan, ker je tam Anton Kristan govoril proti vojaščini in kritiziral avstrijsko notranjo politiko. Ministrstvo za notranje zadeve se s prepovedjo sprevoda v Ljubljani ni strinjalo (AVA MdI 3480 ex 1913). Vladno politiko do socialne de-

mokracije je pač pojmovala širše. Morda je k temu pripomoglo tudi obnašanje socialnih demokratov na Koroškem, o katerih je posvetovanje vojaških in koroških civilnih oblasti dne 20. januarja 1913 v Celovcu ugotovilo: »Protivojaška propaganda. Delavstvo je sicer res socialističnega mišljenja in ima tudi svoje organizacije, toda ni niti državi sovražno niti protimilitaristično. V zadnjem času še posebno ni bilo opaziti nobenih takih pojavov.« (KA 3. KorpsKom Präs 422 — 16—4/1).

Ne brez presenečenja so avstrijske oblasti, civilne in vojaške, videle, da se pod vplivom zmagovite vojne balkanskih držav krepi in ostri pri Slovencih narodno in »srbofilsko« t.j. državnostno jugoslovansko gibanje. V reagiranju avstrijskih oblasti ni najti sledu kakkega spoznanja ali pripravljenosti, da bi naraščajoči radikalizem ublažile z večjim upoštevanjem slovenskih nujnosti. Veliki pomen tega gibanja so priznale le s tršim njegovim zatiranjem in z novo opredelitvijo smeri in cilja poglobitvega političnega udarca. Avstrijski oblastniki so se pripravili le na »zdravljenje« z operacijo. V letih 1912—1913 je v njihovih aktih najti že vse elemente in značilnosti tistega širokega napada na znamenja in na nosilce državnostnih slovenskih prizadevanj, ki se je sprožil leto pozneje ob začetku prve svetovne vojne. Ta napad tako ni bil improvizacija, zrastle iz vročičnosti in živčnosti prvih tednov vojne, bil je pripravljen obračun.

OPOMBE

1. D. Biber, Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnami 1912—1913. Zbornik »Istorija XX veka«, I, Beograd 1959. — 2. F. Zwitter, Slovenci in hašburška monarhija, Zgodovinski časopis, XXI, 1976, str. 63—64. — 3. Rybačev opozorilo pa ni veljalo samo Avstriji. Naslavljal ga je tudi na tiste med južnimi Slovani (šlo je pač za avtorje »novega kurza« v Dalmaciji in drugih hrvatskih deželah), ki so sicer zahtevali združitev Dalmacije z bansko Hrvatsko, a vprašanja odstranitve dualistične meje od Sotle do Istre niso načenjali, oz. so v drugačni situaciji celo računali na naklonjenost Italije in pri tem kazali pripravljenost prepustiti ji Primorje s Trstom, ne da bi prizadete Slovence pa tudi istrske Hrvate upoštevali kot samostojen subjekt. »Povsod se čita«, je dejal Rybač, »kjer se piše o združenju Jugoslovancev, da pač mora priti do tega združenja, a povsod prihajajo samo do Istre, kjer se vsi ustavijo, nas pa prepuščajo na milost in nemilost Nemcem (oz. Italijanom). Mi Slovenci naj bi bili potemtakem žrtev, da pridejo drugi Jugoslovani do tistega cilja, ki ga nosijo v svojih srcih. To je žalostno!« (»Edinost«, 7. novem-

bra 1912, št. 311). — 4. Kot že omenjeno, je bilo za fond 3. korpusa mogoče iskati in naročiti le posamezne akte po predmetnih indeksih, kar je že samo po sebi dovolj nezanesljivo. Vrh tega jih od naročenih znatno število ni bilo mogoče dobiti, ker niso bili na značenem mestu. Fond še ni sistematično pregledan. V dobljenem gradivu za leto 1913 je bilo pod oznako srbofilstva na desetine aktov, ki jih nisem utegnil podrobneje pregledati. Nanašajo se na izjave posameznikov, predvsem vojaških oseb. Med naročenimi, a ne dobljenimi akti za leto 1913, so takšni-le: »Grossserbische Propaganda im Korpsbereiche (313 — 3—5/3), Staatsfeindliche Ausschreitungen in Görz (3173 — 3—16/16), Evidenthaltung und Überwachung der Antimilitaristen (4541 — 16—2/11), Demonstrationen bei Leipzigfeier am 18/10. in Laibach (4737 — 3—8/1), Politische Lage in Görz (1134 — 16—2/6), Heeresergänzung, Waffenübung der als politisch unverlässlich, bezeichneten Wahrpflichtigen in BH (2939 — 10—8/3), Predigt des Feldkurat Monsig. Kozak Rafael gelegentlich der Custozzafeier (3318 — 11—11/1), Einberufung für den Kriegsfall »B«. Vorbereitung (2173 — 71 — 9/1), Serbophile Zeitungs- und sonstige Berichte (231 — 49—12/6), Politische Verlässlichkeit von Reserveoffizieren für den Grenzschutzdienst. Anzeigen (1461 — 16—5/1), Politische Unverlässlichkeit von Einj. Freiwilligen (5287 — 16—5/2). — 5. Cankar je mislil na Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare. — 6. »Državno pravdnstvo je vložilo tožbo zaradi veleizdaje proti slovenskemu pisatelju Ivanu Cankarju, ki je v javnem predavanju o »Slovcih in Jugoslovanih« — imel ga je v Mestnem domu — zašel v zelo ostre izpade proti avstroogrskim diplomatom in proti obstoječemu upravnemu sistemu in se zavzemal za čimprejšnjo ustanovitev jugoslovanske republike. V zvezi s to zadevo je bilo razpuščeno slovensko delavsko društvo »Vzajemnost, v Ljubljani.« — V aktih je tudi izrezek iz »Grazer Tagblatt« z dne 25. aprila 1912, št. 112, ki pod naslovom »Jugoslovanske stvari s Kranjskega« poroča o kazenskih postopkih proti finančnemu pazniku Česniku v Kočevju, odvetniku dr. Dimniku v Krškem, železniškemu uradniku Mandelcu v Ljubljani in končno o preiskavi proti Ivanu Cankarju. Tu so omenjene Cankarjeve inkriminirane izjave s pripombo: »Gotovo ni brez določenega milka dejstvo, da vidimo tudi socialdemokratske mirovne apostole, kako sodelujejo pri jugoslovanskem čarovniškem plesu.« — 7. Abgeordnetenhaus Protokolle, Anhang 1912—1913, Sitzung 128—141, 3036/I. Verstovšek je v interpelaciji navedel, da je v gornjeradgonskem sodnem okraju »določena klika renegatov uprizorila vrsto veleizdajalskih procesov, spodbudila oblasti z izmišljenimi denunciacijami k preiskavam in s tem povzročala veliko vznemirjenje med kmečkim prebivalstvom. Oblasti po teh denunciacijah postopajo in uprizarjajo preiskovanja za nekakšen hrvatski Friedjungov proces, ne da bi za to imele pravnega temelja. Če v gostilni kdo govori o vojni, že so udeleženci pogovora pritegnjeni v preiskavo. V več primerih so vključili v preiskavo

kmete, ker so bili prijavljeni, da so vzklíknili 'Živela Srbija' ali 'Živela Bolgarija', Čisto očitno je,« je poudarjal Verstovšek v interpelaciji, »da so ti ljudje s temi klici samo izrazili svojo simpatijo za bojovníke proti polmesecu, da o kaki veleizdaji ne more biti govora, saj Avstrija vendar ni v vojni s Srbijo ali Bolgarijo...« Interpelacija navaja nadalje: »Preiskave so po hišah delali celo ponoči, ko je orožništvo iskalo srbske časopise. Preprostim kmetom so trdili, da so širili srbsko propagando... Pri županu v Boračovi g. Veberiču so delali hišno preiskavo vso noč, našli seveda niso ničesar. V Okoslavcih je bila seja odbora kmetijskega društva... zdaj pa vodijo proti odbornikom preiskavo, češ da so imeli zarotniški sestanek... 17. decembra so aretirali kmeta Franca Bračiča iz Boračove. V gostilni se je bil sprl s pristaši Štajerčeve stranke zaradi vojne balkanskih držav s Turčijo. Nasprotniki so ga nato denuncirali pri oblasti, da je hujskal

ljudstvo in da je dejal, da ne bo streljal na Srbe in pod.« — Končno opozorilo interpelanta Verstovška, »takšno postopanje more usmrtiti patriotična čustva« v slovenskem ljudstvu, bi pač lahko vzbudila tudi dvom o trdoživosti teh »čustev«. — 8. Anton Mahkovec je bil Slovenec, rojen 19. julija 1855 v Reki pri Trebeljevem (Litija), pravnik. Od 14. novembra 1884 konceptni pripravnik pri namestništvu v Zadru, 1887—1894 v politični službi v Kotoru in Dubrovniku, od 1895 pa na policijski direkciji v Trstu (R. Andrejka, Zaslужni slovenski upravni juristi, Pol stoletja društva »Pravnik«, Ljubljana 1939, str. 100). Dodati bi bilo, da je A. Mahkovec kot študent bil član akademskega društva »Slovenija«. V aktih notranjega ministrstva je iz vseh teh let večje število njegovih poročil o gibanju v Dalmaciji in tudi o političnih razmerah v Črni gori in v Albaniji. — 9. Anton Melik, Slovenija, Ljubljana 1936, str. 633.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

DAGEROTIPIJA NA SLOVENSKEM

MIRKO KAMBIČ

Dne 1. julija 1842 so Ljubljancani zvedeli za posebno novico, ki jo je objavila Carniolia. V Ljubljano je prispel z Dunaja dagerotipist Johann Bosch, ki se je ustavil v našem mestu na svoji poti v Italijo. Želel je namreč ostati nekaj časa tudi pri nas, kajti zanimanje za dagerotipijo (kot se je tedaj imenovala fotografija) je bilo veliko in splošno. Radovedni so bili prijatelji umetnosti pa tudi širša publika. Novinar je priporočal, naj se meščani kar sami osebno prepričajo, kakšni so Boschevi posnetki arhitekture, pokrajin in ljudi; vse to si lahko ogledajo pri umetniku v ateljeju v Poštni ulici. In potem naj se dajo meščani slikati. Posamezen portret, dagerotipija, stane 5 goldinarjev; če je pa na isti sliki več oseb, doplača vsak naslednji portretiranec samo 2 goldinarja.¹

Dagerotipija je bila takrat še velika novost, saj so jo razglasili kot izum svetovnega pomena šele tri leta prej. Ljubljancanom in drugim Slovincem vsaj teoretično ni bila znana. Tako Carniolia kot Laibacher Zeitung sta poročali o izumu že septembra 1839; slednja je objavila poročilo iz Pariza, da je sam

Daguerre izvedel svoj postopek slikanja pred uredniki vseh pariških žurnalov, ki jih je v ta namen povabil generalni sekretar ministrstva za notranje zadeve.²

Nekaj povsem drugega pa je seveda videti in otipati čudo novega izuma in se dati celo portretirati po skoraj neverjetnem postopku slikanja s sončno svetlobo.

Koliko Ljubljancanov se je dalo fotografirati Boschu in vsem drugim potujočim dagerotipistom v razdobju od približno 1840 do 1860, ko se je dagerotipija umaknila preprostejšemu in cenejšemu postopku slikanja na mokre plošče in kopiranja slik na papir? Lahko rečemo, da zelo malo glede na poznejšo poplavo fotografij na papirju. Dagerotipija je bila namreč unikatna slika, narejena na posrebreni kovinski (bakreni) plošči s postopkom, ki je bil dovolj zapleten in zahteven. Zato je bila tudi cena za portret visoka. Dagerotipijo so si lahko privoščili le imovitejši ljudje. 5 goldinarjev je namreč pomenilo tretjino do polovico mesečnega dohodka navadnega delavca, če upoštevamo zgodnejša leta dagerotipiranja.

Dagerotipisti so bili večinoma popotniki, ki so ostali v določenem mestu le toliko časa, dokler so imeli kaj naročil. Arhivskih podatkov o ljubljanskih dagerotipistih je zelo malo. Nekateri poklicni fotografi šestdesetih let, kot npr. Dzinski in Krach, ki sta se v Ljubljano preselila v petdesetih letih, sta bila sprva dagerotipista. Zanimivo je, da se v tem času uporabljata naziva dagerotipist in fotograf mešano, v šestdesetih letih pa se uveljavi izključno naziv fotograf.

V fototekah in zbirkah slovenskih kulturnih ustanov je dagerotipij zelo, zelo malo. Tu in tam najdemo le posamezne primerke. Največ jih ima Narodni muzej v Ljubljani, pa še tu lahko preštejemo dagerotipije na prste ene roke. Zelo redki so tudi privatniki, ki imajo kakšno tovrstno sliko. Ko sem pred kratkim obiskal veliko zgodovinsko razstavo švicarske fotografije v Ženevi, sem videl v vitrini le malo dagerotipij. Neki zbiralec starin pa mi je mimogrede pojasnil, da ima v privatni zbirki okrog 30 dagerotipij, ki pa niso na prodaj, sicer pa da je cena posamezne slike od 100 do 200 šv. frankov.

Dagerotipija, ki jo prefotografiramo in objavimo v tiskani reprodukciji, izgubi ves čar svoje izvirne tipike. Takšna reprodukcija po-

Portret Antonije Schmidt. Dagerotipija (110 × 94 mm z okvirom). Narodni muzej v Ljubljani

Družinski portret ljubljanskih meščanov. Dagerotipija (135 × 170 mm z okvirom). Narodni muzej v Ljubljani

sreduje le vsebino slike in s tem izenači dagerotipijo z običajno fotografijo na papirju. Originalna dagerotipija se odlikuje s svojo srebrno, zrcalno svetlo površino, ki prehaja iz negativa v pozitiv in obratno, odvisno od lege slike proti viru svetlobe; dobre dagerotipije so izredno precizne v detajlih. Unikatna vrednost pa je tudi v opremi, saj so nekatere slike vložene v dragocene okvirčke ali škatlice. Posebnost so kolorirane dagerotipije. Detajli kot oči, okrasje (uhani, prstani) so večkrat retuširani ali dopolnjeni z vrezom v posrebreno površino.

Dagerotipija se je uveljavila predvsem kot portretna slika. Poglejmo sedaj reprodukcije treh dagerotipij, ki jih hrani Narodni muzej v Ljubljani.³

Portret dekleta v temni obleki z belimi črtami je zelo dobro ohranjen. Dekle sedi pri mizici, na katero se naslanja z levico, v desnici pa drži molitvenik (vsaka dagerotipija kaže dejansko levo stran kot desno). Oči ima izrazito odprte, na ušesih se bleščijo uhančki. Lasje so temni in počesani s prečo sredi glave. Ozadje je zabrisano, robove slike pa

je že načel zob časa z lisami, ki so na originalni dagerotipiji mavričastih barv.

Ta portret nima izvirnih podatkov. Pozneje zapisani podatki povedo, da je upodobljena oseba Antonija Schmidt iz Terezina na Češkem, rojena 1825. Sliko je podarila muzeju Amalija Strohal iz Metlike leta 1934. Portret je skupaj z enakim portretom starejše žene (Barbare Schmidt) uvrščen v muzejski zbirki med Puharjeve slike na steklu, v priloženem seznamu pa je celo zapisano, da gre za Puharjev posnetek, heliotipijo. Toda slika je evidentno dagerotipija. Puhar je bil sicer prvi slovenski dagerotipist in je ravno v Metliki začel z lastnim fotografskim postopkom na podlagi dagerotipije. Zanimivo bo raziskati, če sta oba navedena portreta dejansko povezana s Puharjem.

Družinski portret ovalne oblike kaže šest oseb, med njimi otroka. Slika je dobro ohranjena. Leta 1910 jo je poklonil muzeju J. Stare. Izvirnih podatkov na dagerotipiji ni; poznejši pripis pravi, da gre za skupino ljubljanskih meščanov. Frizure žena so enake frizuri prej omenjene Antonije Schmidt, podobna pa je tudi noša.

Portret dvojice. Dagerotipija (97 × 70 mm, z okvirom 140 × 110 mm).
Narodni muzej v Ljubljani

Dagerotipija, ki predstavlja dva moža, stoječega in sedečega, je bila na originalu že močno lisasta in nejasna. Ko smo previdno dvignili steklo, s katerim je običajno pokrita vsaka dagerotipija, in ga očistili, sta postala oba obraza jasna in razločna. Originalnih podatkov na sliki ni. Sliko je leta 1913 poklonil muzeju Emil pl. Leszowski iz Zagreba. Poznejši podatki povedo, da izvira dagerotipija z gradu Turn pri Leskovcu. Domnevam, da je sedečji mož Anastasius Grün-Anton Aleksander grof Auersperg (1806—1876), pesnik in politik, ki je živel na gradu Turnu pri Leskovcu. Grünova zrela leta se ujemajo z dobo dagerotipije, slika pa bi lahko nastala v Zagrebu, Ljubljani, na Dunaju ali kje drugje. Grün je bil sicer nemško usmerjen politik, ima pa zasluge za popularizacijo slovenskih ljudskih pesmi, hkrati pa ga je usoda povežala z dobrimi odnosi s Francetom Prešernom.⁴

Dejstvo, da je dobil ljubljanski muzej to dagerotipijo v dar iz Zagreba, pomeni, da se

slika veže neposredno s kulturno preteklostjo naših krajev.

Dagerotipije, ki so ohranjene pri nas, pomenijo sicer skromen pojav. Kot redkost in predvsem kot izjemni zgodovinsko likovni in narodno kulturni dokumenti zaslužijo, da jih znanstveno opredelimo in priložnostno uporabimo za objave. Pametno bi bilo, če bi zbrali vse naše dagerotipije v eni sami slovenski ustanovi, zbirko pa dopolnjevali s priložnostnimi darili in odkupi. Te slike zahtevajo tudi skrbno in strokovno nego, sicer bodo sčasoma zbledele in izginile v nič.

OPOMBE

1. Carniolia, 1842, No. 18, p. 72; — 2. Carniolia, 1839, No. 39, p. 155—156; L. Zeitung, 1839, No. 77, p. 305; — 3. Narodni muzej v Ljubljani; knjižnica, inv. št. 10646; zgodov. kult. oddelek, inv. št. 7060 in 8898; — 4. prim. Breda Požar, Anastasius Grün in Slovenci. Maribor, 1970; prim. tudi Grünov portret (na papirju, format vizitke) v fototeke ZALj, Poz. II/a, 4/778.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Zgodovinski arhiv v Ptujju je v februarju pripravil razstavo »Ptuj na starih slikah, načrtih in zemljevidih« in obenem za teden dni odprl občinstvu svoja vrata.

Razstava je hotela s pomočjo slik, fotografij in zemljevidov prikazati objekte v Ptujju, ki jih danes ni več.

Urbanistična podoba srednjeveškega mesta se ni bistveno spremenila. Sprememba je vidna v izgubi nekaterih objektov, novi del Ptujja pa se tako bohoti zunaj starega mestnega jedra. Mesto je izgubilo predvsem utrdbene elemente, kot so obzidje, dva vodna stolpa dve bastiji. Prvič publicirani načrt iz leta 1644 kaže te utrdbene elemente in spremenjeni tok Drave. Grad kot tridimenzionalna dominanta Dravskega in Ptujškega polja je pogosto upodobljen. Geograf in topograf M. Vischer ga je leta 1681 ovekovečil. Zanimiv je tudi Vischerjev zemljevid Štajerske iz leta 1678, na katerem so nekateri kraji okarakterizirani z risbami, drugi pa z besedili. Za poznejše zgodovinopisje, ki je označevalo Ptuj kot nemško mesto, je pomemben dokument slovenstva »Situacijski načrt Ptujja in okolice« iz leta 1786, ki ima zraven nemških nazivov krajev slovenska imena. Pod nemškim imenom Pettau (Ptuj) je slovensko narečno ime Optuj. Fotografije kažejo tudi spremembe družbenih sistemov. Jožef II. je kraljeval sredi cipres v ptujškem parku. Čas ga je odnesel, ravno tako tudi staro mitnico. Ostal je Ornig-Kai-današnji park. Lepo vidni sta bili staro ordonnančno oz. muzejsko poslopje, predhodnik gimnazijske pisarne in majhna kasarna, ki je delovala z golimi stenami in nezastrtimi okni kot kaka delavska četrt angleških mest iz srede prejšnjega stoletja. Ptujsko gledališče je trikrat spremenilo svojo fasado. Prvotno ga je dal renovirati ptujski župan Ornig v smislu neoklasicizma. Po letu 1941 je gledališče dobilo današnjo podobo. Tudi obe bastiji danes nista več vidni. Ohranjene so fotografije, ki kažejo rušenje ene izmed njih (ob minoritskem samostanu) in nadzidek nad drugo, vrt gostilne Pri Roziki. Do danes sta ohranjena oba vodna stolpa (iz leta 1551), v enem je danes razstavni paviljon D. Kvedra, v drugem raste češnja. Najmarkantnejši umetnostnozgodovinski spomenik že novodobnega Ptujja je bila minoritska cerkev. Sedaj nam le še fotografije kažejo samostan in cerkev iz 13. stol. Na mestu baročne cerkve iz 17. stol., porušene med drugo svetovno vojno, stoji danes pošta.

Na razstavi je bilo predstavljenih le nekaj najbolj vidnih sprememb, vendar tudi mnogo drobnega materiala, od razglednic, ki so jih prinesli ljudje do originalnih slik iz pokrajinskega muzeja v Ptujju in do materialnih preostankov iz minoritske cerkve. Na kratko je predstavljen novi, železobetonski Ptuj, ki se širi zunaj starega mestnega jedra.

Odprta vrata določene institucije je znan način vpogleda širšega kroga ljudi v njeno delo. Tak način je sicer pri nas manj uporabljen, vendar je zelo učinkovit. Tega smo se poslužili tudi v našem arhivu in dejansko odprli vsa vrata. Na hodniku je bil predstavljen zgodovinski razvoj Ptujja od rimskega do poznosrednjeveškega, ki naj bi dal obiskovalcem osnovno časovno in prostorsko podobo mesta. V veliki meri je uporabljeno arhivsko gradivo. Za vizualno seznanjanje ljudi s poslanstvom arhiva je bilo poskrbljeno z razstavitvijo vseh vrst arhivskih škaflov. Na policah so bile tudi škaflice za mikrofime, primerki xerokopiranih dokumentov, starih kronik, zemljiške knjige, urbarji in arhivske publikacije.

Po teh prvih informacijah si je obiskovalec lahko ogledal metre in metre urejenega in neurejenega arhivskega gradiva v centralnem, pomožnem in sprejemnem skladišču.

Hoteli smo ljudem pokazati notranjost, ustroj in, kolikor mogoče, tudi delo v arhivu. Upamo, da so ljudje tako ponujeno tudi sprejeli in ustvarili pravilno sliko arhivov.

Kristina Šamperl

K poročilu o razstavi goriškega in istrskega begunskega šolstva v prvi svetovni vojni

V 1. številki »Kronike« 1974, str. 57—59, je v mojem poročilu o razstavi, ki je bila odprta konec novembra 1973 v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani in je prikazala naše begunsko šolstvo v prvi svetovni vojni, nehote izpadel podatek, za katero razstavno gradivo gre. Razstava je bila namreč prirejena z uporabo dokumentarnega in slikovnega gradiva, ki ga je zbral Andrej Šavli, ob uporabi anketnega gradiva, ki ga je ta nabral in obdelal in na osnovi njegovega prikaza »Naše goriško in istrsko šolstvo v prvi svetovni vojni«, objavljenega v 7. zv. Zbornika za historijo šolstva i prosvjete, Zagreb 1974. Tudi podatki o begunskem šolstvu, ki sem jih omenil v svojem poročilu, so vsi iz istega vira.

Gvido Stres

NOVE PUBLIKACIJE

Petersenova knjiga o ustanovitvi osi Rim—Berlin (Tübingen 1973) in dogodki v Julijski krajini leta 1934

Delo Jensa Petersena Hitler—Mussolini. Entstehung der Achse Berlin—Rom 1933—1936 so pozdravili tudi italijanski zgodovinarji Enzo Colotti Italia contemporanea preje Il Movimento di liberazione in Italia/junij 1974 st. 115.). Petersen dela na nemškem inštitutu za zgodovino v Rimu, je eden najmlajših, ki se je pa že tako uveljavil, da ima besedo v zboru starejših; letos oktobra 1974 je predaval na XXX. kongresu v Braunschweigu o nastanku fašizma.

Knjigo odlikuje kratek in jasen slog, ki nam razgrne nastanek osi Rim—Berlin, kakor ga prikazujejo diplomatski viri Berlina, Dunaja, Londona, Pariza... Žal niso izšli za to obdobje »documenti diplomatici italiani«, katerih odmev najde avtor na Dunaju in v Berlinu.

Po pretresu dosedanjih nemških del, italijanskih je malo, upošteva pa vso obširno literaturo o fašizmu, ko poda kratek pregled odnosov med Italijo in weimarsko Nemčijo, začne z letom 1933, ko pride Hitler na oblast, omeni pakt štirih (Nemčije—Italije—Britanije—Francije), ki je nastal na pobudo Mussolinija; ta je hotel Hitlerju izgladiti pot ali ga le vezati (o tem F. Salata, Il patto di quattro. Roma 1934), je Hitler že jeseni 1933 izstopil iz Društva narodov in jasno pokazal, kaj hoče.

Prelomnico in hud zaplet pomeni za vse nadaljnje obdobje leto 1934. Avtor piše sicer le o »vročem poletju« (posebno poglavje) ali samo kratko omenimo, zgodilo se je to pred štiridesetimi leti: Februarja 1934 imamo pokol dunajske socialne demokracije, junija zopet masovni pokol levih nacistov v Nemčiji. Julija pade ob nacističnem puču na Dunaju kancler Dollfuss, oktobra pa pod streli Paveličevih ustašev Aleksander Karadjordjević in francoski zunanji minister Barthou.

Petersen z »vročim poletjem« meri le na smrt kanclerja Dollfussa, ki je postal kar »osebni prijatelj« Mussolinija, zato je ob njegovem umoru mobiliziral svoje korpuse in jih vrgel na Brenner in v Kanalsko dolino; pove še, da je vsaj privatno osumil Hitlerja, da je zasnoval odstranitev Dollfussa, kar pa ni dokazano, kot ni bilo in ni dokazano, da je atentat na Aleksandra in Barthouja bil izvršen v sporazumu z Mussolinijem, avstrijski nacisti, ki jih je Hitler podpiral in ustaši, ki

jih je Mussolini vzdrževal, so delali na »lastno pest«. Tudi glede »mobilizacije« ob umoru »prijatelja Dollfussa pove Petersen, da so takrat bile italijanske enote na vojaških vajah, dobile so le »ostre naboje« ... In še glede »osebnega prijateljstva« do Dollfussa moramo dodati, da mu mož, ki je bil monarhist ali konservativen katoličan, ni bil »politično« preveč pri srcu, saj je bilo že takrat splošno znano dejstvo, da je Heimwehr, ki je bil oborožena pest proti socialnodemokratskem »Schutzbundu«, financiral in oboroževal Mussolini, ko je Dollfuss hotel graditi svojo novo korporativno državo po vzgledu fašistične ali na temeljih enciklike Pija XI. »Quadragesimo anno« in istočasno sklepal z Vatikanom nov konkordat. Glede tega pa moramo le navesti, kar v svoji knjigi »Vatikan med fašizmom in nacizmom« tako v italijanskem prevodu piše zelo katoliški zgodovinar F. Engel Janosi po sporočilu avstrijskega poslanika pri Vatikanu z dne 26. 2. 1934, da se je državni tajnik kardinal Pacelli izjavil, da »se je situacija Avstrije spremenila po padcu parlamentarne opozicije (beri socialnih demokratov!) in bo zato mogoče ustvariti zares v z g l e d e n konkordat s svetim sedežem... (stran 202).

Konkordati so bili »specialiteta«, bi rekli, Pija XI: 1929 je bil podpisan z Italijo in je bil prvi po tolikih, ki ni imel člena o pravicah narodnostnih manjšin; te je brez posebnega pritiska Vatikan žrtvoval, ko je preje razpustil na zahtevo dučerja »ljudsko stranko«. Leta 1933 je bil podpisan podoben konkordat s Hitlerjem, katoliški centum se je preje moral »sam razpustiti«, leto nato, ko je Dollfuss »zaprl« najpreje parlament, nato še poskrbel ali vsaj tako dovolil oz. dopustil pokol avstrijskega proletariata je po vatikanski sodbi prišel čas, da podpišejo »v z g l e d e n konkordat« z Avstrijo. Manjšini tudi ta ni poznal.

Napetost med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo je trajala do napada na Abesinijo, ki ga je začel Mussolini snovati tudi jeseni 1934 z namenom, da si tu ustvari svoje cesarstvo. Francijo (vlada Laval) je do neke mere omamila, ne pa najbolj kolonialnega imperija Velike Britanije, katere vlada je menila, da se je era kolonij končala, zlasti ko gre za eno najstarejših držav Afrike Abesinijo in da mora o vsem odločati Društvo narodov. Mussolini je menil, da kot »varuh integritete republike Avstrije« lahko riskira vse, tudi sankcije. In res se mu je posrečilo,

toda že leta 1936, še pred zasedbo vse Abe-sinije, se je maščeval nad »zahodnimi silami in Društvom narodov«, se začel bližati Hitlerju in mu postopoma prepuščal avstrijsko zemljo, o kateri mu je junija 1934 Hitler jasno povedal, da jo ima za »nemško zemljo«, ki spada v »en rajh, nemški rajh«, kljub temu da je duče gradil zvezo Italija—Avstrija—Madžarska (po spomladi podpisanih rimskih protokolih) in računal celo na pristop kraljevine Jugoslavije, s katero je bilo razmerje zelo napeto, kar Petersen dobro oceni. Ta mu je pa vračala po pregovoru »Silo za ognjilo«: sprejela je prebegle socialne demokrate, ker so bili proti »monarhistu Dollfussu«; julija 1934, po umoru Dollfussa, pa še prebegle nacistične iz Koroške in Štajerske, ker se je proti fašistom hotela prikupiti nacistom. Na pogrebu kralja Aleksandra je Göring zastopal Hitlerja...

Kaj pomeni delo Petersena za k r a j e v n o z g o d o v i n o? se bo vprašal bralec Kronike. Žal mi je, da se tu moram sklicevati najprej na svoj članek v Kroniki (št. 3, 1973: Politično ozadje Bazovice...) kjer sem omenil, da sta konec tridesetih let bili v Trstu dve frakciji fašistov: prva avtohtonih Tržačanov, ki je imela na svoji strani »Piccolo«. Simpatizirala je celo s škofom Foggarjem; druga »prišlekov« (»imbarcati«) s katerimi so šli istrski iredentisti, ki so bili za prisilno asimilacijo narodnostnih skupin, »kraških naracij«, »drugorodcev« (alloglotti)...

Bazoviški streljati prinesejo preokret (glej zopet moj članek v Kroniki št. 2, 1974: Leto bazoviških žrtev): »Slovenci«, »slovenščina« sta bili besedi, ki jih fašizem ni več priznaval. Samo v cerkvi se je še slišala slovenska beseda in slovenska pesem. Že v letu Bazovice se je začelo in leto nato je moral iti ob sodelovanju Vatikana goriški nadškof F. B. Sedej (več glej Goriški letnik 1974: F. B. Sedej in fašizem, st. 98 in dalje)

Namesto naslednika, enega izmed po Sedeju predlaganih treh kandidatov in ki je dal svoj odstop, je Vatikan imenoval le apostolskega upravitelja, danes bi rekli po moderno »komisarja« in sicer Giovannija Sirottija, ki je bil že znan kot fašistični podrepnik. Bilo je leto 1931. Glasovi proti Vatikanu so se dvignili še med zvestimi katoličani Nemčije.

Nastop Hitlerja je vzpodbudil Mussolinija. Poleti 1933 je videmski prefekt prepovedal slovenščino v cerkvah Beneške Slovenije, Čerdmaci so se uprli, toda vatikanska politika je bila z dučejem in dobili so odgovor: Znati že morate italijanski. V Sloveniji, v »banovini stare Jugoslavije«, se je za pravico »bratov na zahodu« potegnil tednik »Ponedeljski Slo-

venec«, ki ni imel zveze z klerikalnim »Slovencem«; za njim so se skrivali možje takega kova, kot je bil stari Tersegla, starejša generacija, ki je leta 1941 šla z OF. Ostrina in duhovitost člankov je odmevala v Gorici in Trstu, čeprav je bil glas samo ilegalnega značaja, tako da je izzval na odgovor tržaški »Piccolo«. Ta list frakcije avtohtonih fašistov, ki je vsaj do Bazovice še branil škofa Fogarja iz Trsta, je sedaj začel brez navedbe imena streljati na zelo ogaben način tudi nanj, češ da brani slovenski kler, ki ima privilegije v Julijski krajini, kot nihče, ki zatira italijansko duhovščino itd. Italijanski verniki da so zapostavljeni itd.

Kaj se je zgodilo? V italijanski politični zgodovini je znano, da posamezniki, struje, pa tudi celotne stranke hipoma menjajo svoje »pogled«, s tem tudi politično »taktiko« in celo »strategijo«. Pojav »transformizma« (ali »konformizma«) je zajel tudi tržaške avtohtone fašiste in bili so lepo poplačani. Fulvio Suvich, državni tajnik zunanjega ministrstva, ki je de facto vodil zunanjo politiko, je glavni branilec Dollfussa — ta ga po Petersenu (l. c.) vsaj privatno imenuje »dezertirja«, saj je izpod Franca Jožefa oblasti prebežal v Italijo. Bil pa je branilec avstrijske neodvisnosti, mož je bil antinacist in kancler ga je moral biti »vesel«. Ob njem je kot italijanski poslanik na Dunaju nastopal Istran Fr. Salata, znan kot zgodovinar še danes v Istri, zlasti po študijah in člankih, ki jih je napisal proti staroslovenskemu bogoslužju, kar je odmevalo tudi v Vatikanu, ki je vedno bolj potiskal »latinstvo« v ospredje. In še ni konec. Zgodovinar Petersen nam razkriva, da sta Mussolini in Hitler po ideološki, strankarski liniji imela tesne stike, ko sta se zunanji ministrstvi v Berlinu in Rimu še zelo grdo gledali zaradi »neodvisne avstrijske republike« za te, za one pa »nemške dežele«. Mussolinijev zaupnik, ki mu je Hitler zelo zaupal, je bil Tržačan Ranzetti...

Preidemo zopet k škofu v Trstu. Bilo je »vročega leta« 1934, ko je 8. maja dolg »Piccolov« članek odkrito napadel Fogarja kot »avstrijkanca«, branitelja »Slavov« — Slovanov, saj je imel tudi istrske Hrvate v svoji škofiji. S fašističnih vidikov je zelo razumljivo, ko duče in fašizem branita »avstrijsko neodvisnost«, postane »avstrijkanstvo« v »odrešeni« Julijski krajini izpod avstrijskega jarma zločin.

In ni še konec! Izkazalo se je da je bil to apostolski administrator Gorice, ki je zaupal »Piccolu«, oziroma fašistom govor poštenega Fogarja, ki je svoje, samo svoje tržaške bogolsovce svaril pred šovinizmom

in nacionalizmom. Zamerili so mu zlasti besede, da biti rojen Italijan ni nikakršen privilegij. Bilo je »vroče poletje« tudi v Trstu, v Gorici, policija je udarila po vodstvu goriškega bogoslovja, ko ni mogla zadeti Fogarja. Toda ta je le doživel moralno zmago, čeprav je šele leta 1936 moral iti, kompromitiranega Sirottija je bil Vatikan prisiljen odpoklicati in na njegovo mesto je prišel kot nadškof Carlo Margotti, ki je do tedaj zastopal Vatikan v Konstantinoplu.

Pri vsem tem gre za neko vzporedje med italijansko notranjo in zunanjo politiko, pri tem ponovno poudčrtam, da je glede avstrijske neodvisnosti imel fašizem na svoji strani oporo Vatikana. »Vzporedje«, strogi zgodovinar bo iskal »vzročno zvezo«, ki jo mora dokazati dokument... No, teh še nimamo, omenili smo, da »documenti diplomatici italiani« za to obdobje še niso izšli. O vatikanskih ne govorimo... Ali dejstva govore, če ni dokumentov.

Ivo Juvančič

Jadranski koledar 1974, Trst 1973, 272 str. Jadranski koledar 1975, Trst 1974, 256 str. Izdalo Založništvo tržaškega tiska pod pokroviteljstvom Slovenske kulturno-gospodarske zveze v Trstu. Urednik Jože Koren.

Če bi na kratko hoteli označiti pomen vsakoletnega izhajanja Jadranskega koledarja, bi to povedali takole: namen širjenja tega almanaha je, da pride v vsako slovensko hišo v zamejstvu publikacija, ki bo vsakomur dostopna, obenem pa bi bralcu prikazala najširši spektrum problemov, ki se tičejo Slovencev v Italiji od zgodovine do politike. Ni moj namen, da bi to publicistično politiko ocenil kot pravilno ali ne, vendar nam 26-letnica tega koledarja jamči o resno zastavljenem delu odbora, ki za to publikacijo skrbi, ji daje neko nadstrankarsko obeležje, obenem pa skrbi za politično angažiranost v uveljavljanju pravic zamejskih Slovencev. Za to publikacijo stoji tako finančno kot ideološko Slovenska kulturno-gospodarska zveza, ki skuša v okviru določene manjšinske kulturne politike strniti v en almanah vsa politična prizadevanja minulega leta v težnji po dokumentaciji storjenega, obenem pa daje smernice in programske izjave za bodoče delo.

Vsebinsko lahko v grobem delimo v politični uvod, v neki centralni sklop člankov z zgodovinsko tematiko in v zaključni del, ki se ukvarja z literarnimi zapisi zamejskih pesnikov in pisateljev. Če globlje posežemo v uvodne članke, naletimo tu na imena avtor-

jev, ki se že dolgo vrsto let ukvarjajo z manjšinsko problematiko v Italiji. Članki B. Raceta, S. Renka in K. Šiškovica gredo od programskih izjav za bodoče leto pa tja do zgodovinske analize, kaj je bilo s slovensko etnično skupnostjo v Italiji v zadnjih 30 letih. Ti članki so sad dolgoletnih raziskav in življenjske angažiranosti te vodilne skupine pri SKGZ, kar je nedvomno prišlo do izraza na konferenci o manjšinah julija 1974 v Trstu.

Prehod iz uvodnega kompleksa političnih člankov v sklop zgodovinskih zapisov in razprav ni jasno označen in to verjetno namenoma, da bi poudarili aktualnost določenih zgodovinskih tem. Tu mislim predvsem na 30-letnico osvoboditve in na sklop problemov, ki ob tem jubileju nastajajo. Aktualnost in še vedno prisotne polemike o 1. maju 1945 v Trstu ne dajo zgodovinarju tiste prepotrebne oddaljenosti in objektivnosti, ki jo obravnava tako zapletenega in kočljivega problema zahteva. Polemike okrog osvoboditve Trsta nastajajo v okviru levih strank, v okviru centra italijanskih političnih krogov in v okviru fašističnih in iredentističnih sil. Čeprav vsaka izmed teh grupacij gleda na ta problem iz lastnega ideološkega kota in je intenzivnost polemik pri enih večja, pri drugih manjša, obstaja neka skupna koncepcija in težnja po osporavanju dejstva, da je Jugoslovanska armada osvobodila Trst, v smislu, da je bila to le vojaška okupacija, da je bila to le zamenjava dveh trikolor, in ne nazadnje težnja po izničenju ljudskosti Osvobodilne fronte na Primorskem in v Trstu. Te polemike so bile za generacijo, ki se počasi umika iz političnega življenja, bistvene in eksistenčne in se prenašajo naprej na mlade. Prav v ta namen, da bi bile mlajše generacije pravilno obveščene, je inž. Stanislav Renko s člankom »PNOO za Slovensko Primorje in Trst (Ljudska oblast od 15. 9. 1944 do 10. 2. 1947)« postavil dokončne meje temu, kaj je ljudska oblast bila; postavil je dokumentirano tezo o ljudskosti in širini OF v Trstu in na Primorskem in ovrednotil idejo o tem, kako so bili v tem delu Evrope ustvarjeni pogoji za zmago socializma v tesnem in zavestnem sodelovanju med slovenskim in italijanskim proletariatom.

Ta Renkov članek dopolnjuje še zapisek Dj. Planjavca, ki poroča o dnevih vstaje v Trstu ter organizaciji Komande mesta Trst. Problematike ljudskosti OF v Trstu se je lotil, čeprav fragmentarno, tudi vodja Odseka za zgodovino pri tržaški študijski knjižnici v Trstu, Drago Pahor. Avtor ugotavlja veliko potrebo po sistematični obdelavi celotne-

ga odporniškega gibanja v Trstu, ker ga do sedanje delo na tej problematiki ne prepriča preveč zaradi slabe obdelave problemov, zaradi prevelike razcepljenosti do sedaj zbrane materiala, predvsem se pa boji, da bi še živeče priče umrle in bi tako pomemben, če ne skoraj edini vir, propadel.

Jadranski koledar objavlja tudi nekaj član-
kov iz zgodovine med obema vojnama. Prof.
dr. Teodoro Sala, profesor sodobne zgodovine
na tržaški univerzi, se nam prvič predstavlja
v Jadranskem koledarju s študijo: »Predlogi
za asimilacijo tujerodcev v pokrajini Istri«. Članek je še en dokaz angažiranosti in ob-
jektivnosti tega zgodovinarja iz Civitavec-
chie, ki je v tržaških zgodovinarskih krogih
prvič prelomil s tabuji in predsodki italijan-
skega zgodovinarja. Novo arhivsko gradi-
vo, ki ga je T. Sala obdelal v Rimu, mu
omogoča globlji pogled v problem nasilne in
načrtne raznarodovalne politike do Sloven-
cev in Hrvatov po rimski centralni vladi. Avtor jemlje za podlago tajno ugotavljanje
fašistične vlade o dejanskem stanju »tujerod-
cev« na vzhodnih italijanskih mejah. Tajno
ugotavljanje je temeljilo na poizvedovanju
na ravni prefektov in občinskih tajnikov na
podlagi ljudskega štetja iz leta 1936. Re-
zultati tega tajnega poizvedovanja so bili za
rimsko vlado zelo neugodni, saj je bilo število
italijansko govorečega prebivalstva na pod-
lagi rezultatov ljudskega štetja iz leta 1921
ocenjeno na 76 %, medtem ko je poizvedo-
vanje na podlagi ljudskega štetja iz leta 1936
izkazalo indeks 60,7 %. Zato je še nov val
močnejšega pritiska zajel »tujerodce« na
vzhodni italijanski meji, ko se je rimska vla-
da poslužila tudi kmetijskih družb za na-
črtno naseljevanje državljanov iz starih pro-
vinc. Medvojno obdobje obravnavata še Al-
do Rupel in Marijan Breclj, ko pišeta prvi o
športnem združenju, drugi pa o podobi prof.
Andreja Budala.

V obdobje pred letom 1918 segata v teh
dveh edicijah Jadranskega koledarja dva iz-
med najbolj delavnih primorskih zgodovi-
narjev. Tu govorimo o prof. Branku Maruši-
ču in o prof. Samu Pahorju.

Posebno velja tu omeniti Marušičeva pri-
zadevanja po oblikovanju enotnega kultur-
nega prostora z zamejstvom. Njegov stalni
in kvalitetni prispevek k zgodovinski debati
tostran in onstran meje ter publiciranje v
zamejskih revijah in časopisju nam dokazuje,
da je ta tolikokrat deklarirana enotnost kul-
turnega prostora tudi možna. V obeh letnikih
tega zamejskega almanaha je B. Marušič ob-
javil celo vrsto kvalitetnih in poglobljenih
študij. Omejil bi se le na en Marušičev čla-

nek, ki obravnava dnevnik Miroslava Prem-
roua, ki je bil zapisan v letih 1893/94. Dnev-
nik je Marušič odkril v Premrouovi rokopisni
zapuščini v Narodnem muzeju v Ljubljani in
ga s pedantnostjo kritično obdelal. Prav ta
obdelava zasluži posebno pohvalo, saj avtor
razkrije pred nami celotno okolje, v katerem
je dnevnik nastal, predstavi nam osebe, ki v
dnevniku nastopajo in to tako podrobno in
točno, da bi ta tekst lahko imeli za klasičen
primer interpretacije nekega dokumenta. S
tem tekstom je Marušič dokazal, da spada v
tisti visoki rang zgodovinarjev, ki tudi na
podlagi obdelave manjših problemov iz lokal-
ne zgodovine uspejo dati neki širši prispevek,
ki dopolnjuje globalno problematiko celotne
slovenske zgodovine.

Jadranski koledar objavlja od časa do časa
tudi biografije in bibliografije znanih zamej-
skih avtorjev. Zelo zanimivi in podrobni sta
bibliografiji Lava Čermelja in Vladimira
Bartola, ki sta ju objavila A. Rejec in Tončka
Kolerič.

Naj za zaključek še povem, da sodi Jad-
ranski koledar v sam vrh podobne publicisti-
ke tostran in ostran meje. Vsa pohvala pa
gre predvsem uredniškemu odboru, da nam
je posredoval celoto 27 letnikov, od leta 1948
dalje; to pomeni za vsakega, ki se bo ukvar-
jal s tržaško in primorsko preteklostjo, ne-
precenljiv prispevek, mimo katerega ne bo
mogoče iti.

Boris Gombač

*Sergij Vilfan in Jože Zontar, Arhivistika. Založilo Arhivsko društvo Slovenije, Arhiv-
ski priročniki: zvezek 2, Ljubljana 1973, 170
str.*

Vzporedno z razvojem arhivske službe in
sprejemanjem nove arhivske zakonodaje je
naraščala potreba po delavcih, ki bi obdelo-
vali arhivsko gradivo. Za vzgojo znanstvenih
kadrov pa Slovenci nismo imeli potrebne
strokovne literature. Po drugi strani je ar-
hivistika kot znanost zelo raznolična in ne
smemo izkušeni enih arhivarjev slepo spre-
jeti kot naše najboljše rešitve. Zato je treba
toliko bolj pohvaliti trud obeh avtorjev, da
sta se lotila pisanja strokovnega učbenika
o arhivistiki. Pri delu sta izhajala iz svoje
dolgoletne in uspešne prakse pri delu v ar-
hivih in dognanj jugoslovanske, evropske in
svetovne arhivistike.

Avtorja sta delo razdelila na osem temelj-
nih poglavij. Vsako zase je zaključena celota
in so v njej obdelani posamezni problemi
arhivskega dela in arhivske znanosti kot ta-
ke. Potrebno je bilo, da sta avtorja v prvem
poglavju obdelala temeljne pojme, s kate-

rimi se arhivarji vsakodnevno srečujejo. Saj ima beseda arhiv celo sedem pomenov. Od pojmov in načel sta v drugem poglavju prešla na lastnosti arhivskega gradiva. Za praktično delo v arhivu je nujno, da se arhivar znajde v sestavu gradiva.

V starejših dobah je bil sestav fondov enostaven. Z razvojem pisarniškega poslovanja se je tudi sestav gradiva spreminjal. Sestavljalca priročnika sta prikazala primarni in sekundarni element ureditve, ki naj jih arhivar spozna pri urejanju gradiva. V zvezi s tem je orisan tudi zgodovinski razvoj sistemov prvotne ureditve na slovenskem ozemlju od srednjega veka do najnovejših uredb o pisarniškem poslovanju.

Ena izmed glavnih nalog arhivskih delavcev je urejanje gradiva. Saj gradivo ne prihaja v arhive vedno v urejenem stanju in je potrebno veliko dela, da je nek fond uporaben. Avtorja sta natančno obdelala strokovno stran urejanja. Prikazana je uporaba različnih načel, po katerih so nekdanj urejali gradivo, do današnjih uveljavljenih principov provenience in načela prvotne ureditve.

V poglavju o izločanju nepotrebnega registraturnega gradiva je pozornost posvečena različnim predpisom, ki zadevajo omenjeno delo. Držati se je treba vrednotenja, kaj je zgodovinsko pomembno in kaj ne. Arhivom pa naj, že sami ustvarjalci pomagajo pri škarljanju arhivskega gradiva z vnaprejšnjimi in izvršilnimi izločitvenimi seznammi. Ob tem naj pripomnim, da so se v praksi (v ZALj) pokazale s temi seznammi precejšnje težave in bo verjetno treba preiti na čim bolj popolne tipske sezname.

Poseben del je posvečen razvidu nad gradivom, evidencam in popisom gradiva. Ob določbah arhivske zakonodaje, ki se ukvarja z varstvom arhivskega gradiva, sta avtorja obširno opozorila na vso problematiko. Gre za skrb za arhivsko gradivo do njegovega prevzema, za kontrolo in odpravo raznih nepravilnosti pri njegovih imetnikih oz. ustvarjalcih itd.

Tudi uporabljanje gradiva ima svoje posebnosti. Da je gradivo dostopno, je odvisno od mnogih faktorjev, ne nazadnje od urejenosti. Opisane so različne oblike za uporabo gradiva.

Avtorja Vilfan in Zontar sta prikazala v zadnjem poglavju mikrofilmanje z arhivsko-strokovne strani. Mikrofilmanje arhivskega gradiva je danes že nujno zaradi varnosti, dopolnjevanja, izločanja itd.

Priročniku je dodan potreben in koristen izbor domače in tuje strokovne literature.

Tako bo delo s pridom služilo tudi vsem, ki jih zanimajo širši arhivski problemi.

Janez Tehovnik

Tone Knez, Novo mesto v antiki (Katalog razstave, ki je bila jeseni 1974 v Dolenjskem muzeju v Novem mestu). Novo mesto 1974; 64 str. + fotografije.

Bralec Vrhovčeve Zgodovine Novega mesta se verjetno spominja, da avtor skoraj ničesar ne ve o življenju prebivalcev na prostoru današnje metropole Dolenjske v času pred ustanovitvijo mesta. Po zaslugi višjega kustosa Dolenjskega muzeja v Novem mestu, Toneta Kneza, pa se ta praznina za obdobje od prazgodovine do preseljevanja narodov zapolnjuje z ugotovitvami, katerih pred desetimi leti ni še nihče slutil.

Že ob bogatih prazgodovinskih najdbah je vzkliko vprašanje, kaj se je dogajalo na tem prostoru v antiki. Dejstvo, da ni pisanih virov in da sta v bližini Trebnje (Pretorium Latobiorum) in Drnovo (Neviodunum), je dalo celo misliti, da kaj velikega ni moglo biti, kolikor je kaj sploh bilo. Intenzivna gradnja v Novem mestu (njen vpliv na arheološko delo je pozitiven in negativen hkrati: na eni stani olajšuje pridobitev potrebnih finančnih sredstev, na drugi strani pa onemogoča arheologu, da bi se znanstvenemu delu posvetil sistematično in načrtno, saj ga je spremenila v »arheološki servis«, ki za prihodnje generacije rešuje pred buldožerji dragocene najdbe) pa je s posegom na Beletov vrt ovrгла to skepso. V poletjih 1973 in 1974 je Knez izkopal preko sto grobov, ki so pokazali, da življenje na prostoru nekdanje prazgodovinske naselbine v antiki ni zamrlo, temveč živelo dalje ob močni tradiciji prvotne kulture, katere rimska civilizacija ni mogla zatreti. Z upoštevanjem vseh najdb od leta 1890 dalje, zlasti pa na podlagi lastnih avtor upravičeno sklepa, da naselbina nepismenih staroselcev v antiki ni bila nepomembna in da je igrala določeno trgovsko vlogo tako pri okoliških prebivalcih kot pri stikih preko Gorjancev.

Tako razstava kot katalog zahtevata še posebno pozornost zaradi dveh dejstev. Tehnično predstavljata svojevrstno rariteto. Razstava je bila prirejena (ob obsežnem preparatorskem delu Janeza Gojkoviča iz Ptuja in sodelavcev Narodnega muzeja) in katalog izdan še v istem letu (!), ko je bilo izkopavanje zaključeno. Vsebinsko pa ne slonita le na Knezovih najdbah, temveč na vseh dosedanjih, sta torej kompleksna in presegata le

demonstracijo lastnih izkopavanj in z vso pravico nosita naslov Novo mesto v antiki.

Tekst, ki obsega poleg osrednjega besedila tudi zgodovino dosedanjih raziskav ter seznama dosedanjih najdišč iz rimskega časa v mestu in okolici in literature, je preveden še v nemščino. Dodanih mu je tudi precejšnje število črno-belih in barvnih fotografij.

Stane Granda

Marino De Grassi, *Il giornalismo goriziano a metà dell' ottocento (1848—1851). Con un'appendice emorografica sui periodici studiati. Izdal Istituto nazionale per la storia del giornalismo, comitato provinciale di Trieste, Trieste 1974, 30 str., 8°.*

Drobna knjižica o goriškem italijanskem tisku sredi 19. stoletja je izšla kot enajsti zvezek prve serije zbirke »Quaderni di storia del giornalismo« tržaške podružnice osrednjega italijanskega inštituta za zgodovino časnikarstva. Zvezki izhajajo od leta 1962 dalje. O prvem (časnikarska dejavnost Koprčana de Manzoni) je pisala »Kronika« (X/1962, str. 191-2), naslednje zvezke na kratko omenimo. Drugi objavlja razpravo G. Case o francoskih časnikih v Trstu v 19. stoletju (1962), naslednje leto je izšel R. R. Premusove zapisek o prvem tržaškem pedagoškem listu »L'Istruttore elementare«. Isto letnico nosi tudi razprava G. Gaete »Il giornale nella creazione del diritto positivo«, ki je nato leta 1966 v šestem zvezku pisal o vplivu javnih sredstev na zgodovinske dogodke ter 1968 v osmem zvezku o začetkih italijanskega delavskega tiska. V petem zvezku je T. Pison razpravljao o poreškem listu v letih 1913-4 »L'Unione nazionale« (1964), v sedmem pa D. Berindei o liberalno-radikalnem tisku v Bukarešti in italijanskih dogodkih leta 1866 (1967). Preostaneta še razpravi P. Sluge o vlogi A. Mauronerja v italijanskem tržaškem časnikarstvu leta 1848-9 (1968) in R. O. J. Van Nuffela o belgijskem tisku in italijanski zasedbi Reke po prvi svetovni vojni (1970); zadnja razprava je izšla tudi v zborniku »Il Risorgimento e l'Europa« (Catania 1969; poročilo ZČ, XXV/1971, str. 139).

De Grassi vključuje v svoj pregled tiste goriške italijanske časnike, ki jih je sredi stoletja pobudilo leto 1848; vseh je bilo pet. Izrazito političen, na »liniji italijanskega liberalizma« je bil Favettijev »Il giornale di Gorizia« (1850/1), literarni »L'Eco del Isonzo« (1849/50) je izhajal v Gradišču ob Soči, neizrazit je bil goriški »L'Aurora« (1848), »La Cerere« (1850-1) pa je bilo glasilo goriške kmetijske družbe; peti list je bil zapisnik

sodnih obravnav v Gorici, ki pa je izhajal le malo časa. De Grassi ne omenja nobenih pobud, da bi v tistem času dobili tudi Slovenci na Goriškem svoje glasilo. O takih pobudah nam govori prva številka kmetijskega lista »La Cerere« (16. 3. 1850), goriška kmetijska družba je namreč tedaj nameravala izdajati svoje glasilo tudi v slovenščini. Ostalo pa je le pri pobudi, uresničena je bila šele leta 1863 (»Umni gospodar«), v desetletju, ko je bila edini goriški politični list slovenska »Domovina«. Tudi ves kasnejši goriški italijanski periodični tisk zasluži podoben natančen pregled. Potrebna bi bila zlasti njegova bibliografija, kar slovenski tisk že ima.

B. Marušič

Wolfgang Petritsch: *Die slovenischen Studenten an der Universität Wien (1848—1890), Tipkopisna disertacija na dunajski univerzi, I. del (1-290 str.), II. del (291—369 str.), Dunaj 1972.*

Koroški rojak Wolfgang Petritsch (r. 1947 v Celovcu, doma v Glinjah pri Medborovnicah) je sicer svojo disertacijo predložil in obranil že pred tremi leti (mentor prof. Plaschka), vendar kratko poročilo o njej ne bo odveč, saj je do danes njen nastanek v slovenskem tisku mimogrede omenil le J. Stergar (Začetki slovenskega ferialnega društva »Sava« v Ljubljani, Kronika XXII/1). Delo nas ne zanima le zaradi tega, ker je njegov avtor mlad slovenski zgodovinar, temveč tudi zato, ker je to delo prvi poizkus celovitejšega prikaza gibanja in življenja slovenskih študentov v drugi polovici 19. stoletja. Petritsch je torej zaoral ledino, se oprl na časopisno, revialno in arhivsko gradivo (shranjeno na Dunaju, v Ljubljani in Mariboru), deloma pa seveda tudi na sintetična slovenska zgodovinska in literarnozgodovinska dela, ki kulturno in politično dejavnost slovenskih študentov na dunajski univerzi tako ali drugače omenjajo. Z avtorjem lahko obžalujemo, da se je moral ob svojem pionirskem prizadevanju v večji meri omejiti na Kranjsko in kranjske slovenske študente; res je pa tudi, da so bili Kranjci med slovenskimi dunajskimi študenti v večini.

Ko so Slovenci leta 1848 nastopili s programom Zedinjene Slovenije, so bili graški in dunajski slovenski študentje med njegovimi pobudniki in najodločnejšimi zagovorniki; z zaostritvijo nasprotja med slovenskima političnima taboroma in prizadevanjem klerikalnih politikov po ustanovitvi katoliškega študentskega društva je prišlo v devetdesetih letih do razcepa tudi med dunajskimi

študenti. Obdobje štiridesetih let, ki ga obravnava disertacija, je torej razdobje od prvega političnega nastopa slovenskih študentov na dunajski univerzi do cepitve v do konca osemdesetih let še razmeroma enotnih, liberalnejše usmerjenih študentskih vrst.

Razdelitev v poglavja oz. periodizacija, posameznih razvojnih stopenj gibanja sta Petritschu narekovala deloma splošni avstrijski politični razvoj, deloma pa dinamika študentskega povezovanja in kulturnega ter političnega nastopanja. Tako po uvodnem poglavju, v katerem pokaže na »tradicionalna študijska središča slovenskih študentov« pred ustavitvijo slovenske univerze v Ljubljani (Gradec, Praga, Zagreb), obravnava dunajske slovenske (delno le kranjske) študente v letu 1848: podrobneje raziskuje njihov socialno-ekonomski položaj in razmišlja o njihovem duhovnem obzorju, opozarja na motive, ki so vodili slovenske študente pri aktivni udeležbi v marčni revoluciji in nato njihovo sodelovanje v akademski legiji, njihovo mesto v polarizaciji stališč med dunajskimi študenti, ustanovitev Slovenije in nato polagoma njihovo umikanje iz revolucije, njihova narodno-politična izhodišča itd.

Podobno so grajena tudi ostala poglavja: *Slovenski študentje v obdobju neoabsolutizma*, ki ponovno opozarja na socialno-ekonomski položaj kranjskih študentov in podrobneje prikazuje krog Frana Erjavca; *Iskanje nove usmeritve s prikazom druge »Slovenije«*, literarnega združenja »Mladike«, slovenskega študentskega združenja »Sava« in slovensko-hrvaškega združenja »Jug«, avtor pa v tem poglavju še posebej razpravlja o južnoslovanski misli pri slovenskih dunajskih študentih, njihovih študentskih dnevih v Ljubljani, in mimogrede opiše njihovo družabno življenje; *Ustaliitev liberalizma*, v katerem po orisu socialno-ekonomskega položaja kranjskih študentov ob koncu šestdesetih let sledi nastajanje in razvoj tretje »Slovenije« v letih 1869—72 in nato *Slovensko študentsko gibanje 1873—90*, ki je namenjeno razvoju »Slovenije« v navedenih letih in delu »Slovenskega literarnega združenja«. Sklepnemu poglavju, v katerem oriše avtor glavne poteze razvoja slovenskega študentskega gibanja na Dunaju po letu 1890, sledi še statistike o dejavnosti tretje »Slovenije«, tako o številčnem stanju članstva, sejah, praznovanjih in izletih ter imenik častnih članov združenja.

V kratkem, sumarnem poročilu, kot je naš, ne moremo podrobneje pokazati na Petritscheva dognanja in ocene. Prav gotovo so za nas najzanimivejša tista njegova spoznanja, ki temeljijo na arhivskem gradivu, pred-

vsem gradivu dunajskega univerzitetnega arhiva. Že za leto 1848 tako razkriva pester socialni izvor kranjskih študentov in ugotavlja, da je razmeroma velik del teh študentov iz nemških družin. Po avtorjevem mnenju sta na izbiro Dunaja za študijsko mesto odločno vplivali tudi možnost dobrega postranskega zaslužka in Knafljeva štipendijska ustanova. V splošnem naj bi imeli kranjski študentje v letu 1848, v tem za večino dunajskih študentov izredno neugodnem času, ugodnejše materialne pogoje, nemajhen odstotek med njimi pa naj bi sploh izvirali iz premožnejših družbenih slojev. Za leto 1848 so zanimivi napr. tudi podatki o udeležbi kranjskih študentov v akademskih legijah; tako avtor ugotavlja med 985 študenti prava, ki so se vključili v akademsko legijo, 31 Kranjcev, med 1410 medicinci le tri in med 1208 tehniki štiri Kranjce. Slovenska študentska društva na dunajski univerzi, predvsem vse tri »Slovenije«, obravnava avtor le v manjši meri na osnovi arhivskega gradiva, vendar poizkuša njihovo vlogo in pomen oceniti izvirno, ne le v okviru slovenskega narodno-političnega programa in slovenske politike, temveč tudi v razmerju do različnih tokov in teženj med dunajskimi študenti sploh. Delo je nekoliko šibkejše v splošnih ocenah idejno-političnih razhajanj in smeri v slovenski politiki, saj Petritsch v glavnem sledi Prijatelju in očitno ni seznanjen z različnimi novimi dognanji novejšega slovenskega zgodovinskega pisja. Lahko obžalujemo, da je Petritschevo delo ostalo v rokopisu in je razmeroma težko dostopno slovenskemu raziskovalcu. Očitno avtor razprave v celoti ne namerava prirediti za tisk, lahko pa bi pripravil za slovensko objavo vsaj nekatere njene zanimivejše dele in tako omogočil širšemu krogu slovenskih bralcev, da se seznani z njegovimi ugotovitvami in spoznanji.

Peter Vodopivec

Sealde Knapp, *Die Hofnamen des Kärntner Zollfeldes und seiner Umgebung. Tipkopisna disertacija dunajske univerze*, 1960 (promocija l. 1962), 560 str.

Čeprav je od priprave disertacije o hišnih imenih na območju Gosposvetskega polja preteklo že 15 let, delo ni izgubilo na dokumentarnosti. Še več, s sistematično zbranim gradivom (od arhivalij raznih vrst do tiskanih virov in anketnega gradiva) daje disertacija zanimiv in poučen pogled tudi na narodnostni (jezikoslovni) sestav očrtanega ozemlja. Njena dragocenost je zlasti v tem, da navaja vrsto podatkov o veljavnih hišnih imenih, ki

pa v zadnjem času hitro izginjajo. Tako nam je na voljo prerez, kakršen je veljal pred petnajstimi leti, se pravi, do nedavna. Žal pa velja popolnost zbranih podatkov predvsem za nemške oblike hišnih imen, medtem ko to za slovenske inačice v celoti ne velja, čeprav je avtorica skušala zajeti tudi te. Očitna ovira pri zbiranju slovenskih oblik je bilo dejstvo, da avtorica ni poznavalka slovenskega jezika. Zanimiva je pri tem nadrobnost, da ji prizadeti večkrat niso hoteli pokazati znanja slovenskega jezika. Tako piše, da se niso hoteli z njo kot tujko pogovarjati »v svojem hišnem jeziku, ki ga govore v najbolj intimnem krogu ter (uporabljajo) pri molitvi«. Navaja tudi primer, da ji je starejša ženska zagotavljala, da ne zna »niti besede windisch« (slovensko op.), vendar se je kasneje pokazalo nasprotno. Knappova piše, da je prišlo do podobnih manjših naključij »v vsakem dvojezičnem kraju«.

Ceprav avtorica ni zgodovinarica, temveč germanistika, je vendarle uspela pronikniti v zgodovinarjevo delavnico. V pregledih hišnih imen po vseh krajih in občinah Gosposvetskega polja zajema vse oblike, ki se pojavljajo v vseh njej dostopnih virih, tem pa dodaja leta 1958 veljavna nemška (in kjer je pač ugotovila) tudi slovenska hišna imena. Vsakemu imenu skuša dalje dati njegovo etimologijo.

Za nas so še posebej zanimiva imena slovenskega porekla pa tudi dejstvo, da posamezna imena prehajajo iz slovenske v nemško obliko ali pa živita obe inačici še vnaprej. Tudi Knappova opozarja, da je vrsta hišnih imen že na prvi pogled slovenskega izvora, nanašajo pa se v veliki meri na konfiguracijo tal ter opozarjajo na prvotni slovenski naselitveni element. Opaziti je dalje, da so bila mnoga slovenska imena te vrste prevedena v nemščino, tako na primer Hriebnig v Bergerja ali Jamnig v Gruberja. Da so pri zapisih hišnih imen prevladovala pod vplivom zapisovalcev predvsem nemška imena, medtem ko so bila slovenska tudi v preteklosti predvsem v anonimnosti, kaže primer iz Šmihela (občina Pokrče). Med hišnimi

številkami najdemo tudi hišno ime Müller, izpričano že leta 1618, vendar živi še danes slovenska oblika tega imena, čeprav ga v virih ne najdemo. Ali primer Vabnje vasi v isti občini. Tu je že leta 1615 izpričano ime Creinz; leta 1641 najdemo obliko Krainer, zatem nemške oblike vse do leta 1788, leta 1958 pa je avtorica znova ugotovila prvotno obliko Krainz (pri tem ugotavlja, da sta bili nemška in slovenska oblika imena zapisani v razponu vsega 25 let).

Knappova je izdelala tudi številčno preglednico hišnih imen, upošteva pri tem oba deželna jezika, nemškega in slovenskega ter njuno prepletanje pri vrsti hišnih imen. Na podlagi lastnih ugotovitev, ki pa so, vsaj kar se tiče slovenskega jezikovnega deleža, v marsičem najbrže še nedorečene, moremo vendarle ugotoviti močno prisotnost slovenskih hišnih imen (tudi kar se tiče njihovega izvora) predvsem za tisti del Gosposvetskega polja, ki je po Knappovi vsaj še pred 50 leti spadal »k jezikovno mešanemu delu dežele«. Pri tem je avtorica imela v mislih občine Trdnja vas, Pokrče, Otmanje in Št. Tomaž (kot vidimo z izjemo Otmanj področje, vključeno v območje obveznega dvojezičnega šolstva jeseni 1945). Za te občine je tudi ugotovila močan delež slovenskih hišnih imen (v Trdnji vasi večina). Zunaj tega območja pa naj bi prevladovala nemška hišna imena. Zanimiva je še nadrobnost, da je bilo za nacizma hišno ime Oreschnig prekrščeno v Nussdorf.

Kot vidimo gre za gradivo, vredno nadrobnejšega pretresa, saj disertacija (kar je razumljivo) ne odgovarja na vrsto vprašanj, ki bi jih zastavil slovenski bralec. Za razumevanje etnične podobe občine Trdnja vas bo vsekakor treba opozoriti na tamkajšnjo hišno ime Deutschmann (slov. hišno ime Nemec!), ki ga avtorica pravilno razlaga s priseljencem »iz čisto nemškega območja Koroške« (ime je prvič zasledila leta 1788!). In obraten primer: v enem izmed krajev občine Gospa Sveta je še leta 1633 dokumentirano hišno ime Windisch, torej oznaka za priseljenega Slovenca.

Tone Zorn

Gestrin Ferdo, redni univ. prof. Filozofske fakultete v Ljubljani
61000 Ljubljana, Aškercova 12, Yu

Piranska popotovanja v 15. stoletju

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975,
str. 74—80, cit. lit. 82.

Avtor je v razpravo zajel popotovanja v številne romanske kraje v Sredozemlju in v slovenskem ter širšem zaledju. Prevladovala so romanja v Rim in v kraje z znanimi Marijinimi cerkvami, kar je vezati s širjenjem mita o vicah, s kultom Marije priprošnjice itd. Motive za romanje v zaledje pa je iskati tudi v veliki gospodarski in etnični povezanosti Pirana z njim. Med romarji, ki so pripadali različnim družbenim razredom, se namreč v tem času omenja tudi zelo veliko slovenskih prebivalcev Pirana. Vzroki za romanja so bili različni, a v drugi polovici 15. stoletja je povsem prevladala praksa, da so za romanje najeli človeka in mu romanje plačali. Piranski romarji so povsem sledili utripom duhovnega življenja v Evropi, novim misljenjem znotraj krščanskega nauka pa tudi, da so sprejemali drobce pojavljajoče se profane kulture.

Nedog Alenka, višji strokovni sodelavec Inštituta za zgodovino delavskega gibanja
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

Utrjevanje enotnosti protifašističnih sil na Slovenskem ob snovanju Društva prijateljev Sovjetske zveze leta 1940

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975,
str. 65—74, cit. lit. 54.

Avtorica obravnava združevanje slovenskih protifašističnih in demokratičnih sil leta 1940 v okviru akcije za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze. Ugotavlja, da je to gibanje skupaj z akcijskimi sporazumi med Komunistično stranko Slovenije in posameznimi demokratičnimi skupinami, ki so sodelovale v Društvu, neposredno vodilo k ustanovitvi OF slovenskega naroda leta 1941.

Reisp Branko, bibliotekarski svetovalec, Narodni muzej v Ljubljani
61000 Ljubljana, Prešernova 20, Yu

Tiskarna Janeza Mandelca in leta 1578 tiskana pesem o zmagi Ivana Ferenbergerja nad Turki

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975,
str. 81—87, cit. lit. 22.

Članek poroča o novejših objavah, ki obravnavajo tiskarja Janeza Mandelca, zlasti o tistih, ki zadevajo njegovo ljubljansko delovanje. Omenjeno je tudi delo avstrijskih in madžarskih raziskovalcev. Navedena proučevanja so prispevala k temu, da je slika delovanja tega tiskarja popolnejša, obenem pa odpira nove smeri raziskav. V nadaljevanju članek opozarja na obstoj v literaturi le po naslovu znanega Mandelčevega tiska o zmagi Ivana Ferenbergerja nad Turki pri Drežniku na Hrvaškem leta 1578. Bitka je doživela široko publiciteto, saj so ohranjene štiri tiskane variante letaka. Ena teh, sestavljena v nemških verzih in tiskana pri Mandelcu v Ljubljani, je shranjena kot unikat v Britanskem muzeju v Londonu.

Höfler Janez, univ. docent na Filozofski fakulteti v Ljubljani
61000 Ljubljana, Aškercova 12, Yu

O nekaterih slovenskih skladateljih 16. stoletja

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975,
str. 87—94, cit. lit. 40.

V članku avtor sumarično podaja nekatere doslej neznane ali v slovenskem glasbenem zgodovinarstvu še neupoštevane podatke o skladateljih, za katere ime ali deželno poreklo razkrivata, da so bili doma na Slovenskem. Nadrobneje se ukvarja s tremi imeni, z Jurijem Siadkonjo (Siakany itd.), z Jurijem Prenerjem in Jurijem Knezom (Kness itd.), k znanemu opusu Gabrijele Plavca (Plautz itd.) pa dodaja nek doslej nezapažen rokopisno ohranjen motet. Vsi ti skladatelji so delovali na tujem. Svojo razpravo sklenja avtor z oceno kompozicijskega snovanja tega časa na Slovenskem in prihaja do sklepa, da je velika skromnost ohranjenega gradiva te vrste tudi odraz dejanskega stanja.

Ferdo Gestrlin, university professor, Faculty of Arts in Ljubljana

61000 Ljubljana, Askercova 12, Yugoslavia

Pilgrimages from Piran in the 15th Century

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975, pp. 74-80, notes 82.

The author discusses in this study pilgrimages to numerous places of pilgrimage in the Mediterranean as well as in the Slovene hinterland and more removed inland regions. Pilgrimages to Rome and to places with well-known churches dedicated to the Virgin Mary prevailed, what should be linked with spreading of the myth about purgatory, with the cult of the mediatrix Virgin Mary, and so on. Motives for pilgrimages in the hinterland should be also sought in a great economic and ethnical link of Piran with these areas. Among pilgrims, who belonged to various social classes, a great number of Slovene inhabitants of Piran in also mentioned. There were different causes for pilgrimages however in the second half of the 15th century, the practice to hire a man for pilgrimage and to pay for his pilgrimage, completely prevailed. Pilgrims from Piran wholly followed the pulse of the spiritual life in Europe, the new ideas in the Christian teachings, and they also accepted fragments of the newly appearing profane culture.

CDU 78.071.(100:497.12)-15-
61000 Ljubljana, Askercova 12, Yugoslavia

Hofler Janez, assistant professor, Faculty of Arts in Ljubljana

About Some Slovene Composers of the 16th Century

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975, pp. 87-94, notes 40.

The author summarily presents in this article some data which have so far been unknown, or have not been taken into consideration by the Slovene history of musicology, about some composers whose name or origin of region show that they originally came from Slovenia. Three names are discussed in detail in the present article, namely Jurij Stadkonia (Slakany etc.), Jurij Prenner and Jurij Knez (Kness etc.); the author also adds so far an unnoticed motet preserved in manuscript to the already known opus by Gabriel Plavec (Plautz etc.). All these composers were active abroad. The article is concluded by the estimation of the composers' creativity of that time in Slovenia and the author believes that a great scarcity of the preserved material of this kind is also the reflection of the existing situation.

Nedog Alenka, a higher professional collaborator at the Institute for the History of the Workers' Movement

61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1, Yugoslavia

The Strengthening of the Unity of Anti-Fascist Forces in Slovenia at the Time of the Establishment of the Association of Friends of the Soviet Union in 1940

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975, pp. 63-74, notes 54.

The authoress discusses the unification of the Slovene anti-Fascist and democratic forces in 1940 in the framework of the action for the establishment of the Association of Friends of the Soviet Union. Her conclusion is that this movement led directly to the establishment of the »OF« (Liberation Front) of the Slovene nation in 1941, together with the agreements for actions made by the Communist Party of Slovenia and various other democratic groups which co-operated in the above-mentioned Association.

CDU 655.1/3(497.12 Lj)»15«92 Mandelc

Reisp Branko, consultant librarian, The National Museum in Ljubljana

61000 Ljubljana, Presernova 20, Yugoslavia

The Printing Office by Janez Mandelc, and the Poem about Victory of Ivan Ferenberger Over the Turks, Printed in 1578

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975, pp. 81-87, notes 22.

The author reports about new publications concerning the activities of Janez Mandelc, the owner of a printing business, in Ljubljana. The research work done by the Austrian and the Hungarian investigators is also mentioned. These studies have contributed to a more complete picture of the activity at this printer, and they simultaneously open new direction for research work. Further on, the author points out to the existence of Mandelc's printing of the text about the victory of Ivan Ferenberger over the Turks at Dreznik in Croatia in 1578, which has so far been known only by its title. The battle received a wider publicity, and four printed versions of the leaflet have been preserved. One of these, composed in German verses and printed by Mandelc in Ljubljana, is preserved as a unique example at the British Museum in London.

UDK 528(497.12):17:32 Mrak J.
Sorn Jože, znanstveni sodelavec Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yu

Jožef Mrak kot geodet in risar

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975, str. 94–104, cit. lit. 28.

V Idriskem rudniku živega srebra so se lotili modernizacije tehnike izkopa in raziskovanja slojev okoli leta 1730. Ker ni bilo dovolj geodetov, je tudi upravitelj rudnika Steinberg pomagal pri vzgoji teh širokovnjakov. Med njimi se je odlikoval domačin Jožef Mrak, ki je leta 1732 celo dobil dovoljenje za tečaj ali solo, kjer je predaval geometrijo, geodezijo in risanje; iste predmete je poučeval tudi v naslednji šoli, ustanovljeni leta 1733. Vzgojil je več sposobnih geodetov.

UDK 949.712:1912/1913:349.7

Pieterski Janko, redni univ. prof. Filozofske fakultete v Ljubljani

61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yu

Avstrija in Slovenci leta 1912–1913

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975, str. 110–120, cit. lit. 9.

Studija prikazuje na temelju aktov avstrijskega ministrstva za notranje zadeve in pa poveljstva 3. korpusa v Gradcu opažanja avstrijskih civilnih in vojaških oblasti o političnem vplivu balkanskih vojn leta 1912–1913 na Slovence in v zvezi s tem tudi oblastno ukrepanje. Ne brez presenečenja so avstrijske oblasti videli, da se pod vplivom zmag balkanskih zavezniškov krepi pri Slovencih narodno in »srbofilsko« t.j. državnostransko jugoslovansko gibanje. Te oblasti so ukrepale s tršim zatiranjem in s pripravami za široko represijo slovenskih državnostnih prizadevanj. V letih 1912–1913 je v njihovih akcijah našel vse elemente in značilnosti vala persekucij, ki se je vzdignil ob začetku prve svetovne vojne, kar kaže, da ta val ni bil im-provizacija, zrastle iz vročinski in živčnosti prvih tednov vojne, marveč da je to bil pripravljen obračun.

UDK 362.11(497.12 Lj.)091)
Rijavec Leopold, šef splošne službe pri upravi kliničnih bolnic v Ljubljani v pokojju

61000 Ljubljana, Celovška 108/III-22, Yu

Ljubljanske bolnišnice

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 23, št. 2, september 1975, str. 101–109, cit. lit. 20.

Avtor opisuje posamezne zanimivejše strani iz zgodovine bolnišnic, zlasti nekaterih ljubljanskih, in to od srednjega veka dalje. Tako prikazuje la-zaret za gobavce, lazaret za posebne bolezni, meščanski in cesarski špital ter razvoj deželne oziroma kasnejših kliničnih bolnišnic v Ljubljani. Ob spremljanju razvoja ljubljanskih bolnišnic, se avtor dotika tudi takratnih medicinskih šol in nekaterih pomembnejših ljubljanskih zdravnikov.

CDU 362.11(497.12 Lj)(691)

Rijavec Leopold, the head of the general administration department (in retirement), Clinical Hospitals in Ljubljana
61000 Ljubljana, Celovška 106/III-22, Yugoslavia

The Hospitals in Ljubljana

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975,
pp. 101-109, notes 20.

The author describes some of the more interesting sides of the history of hospitals, especially of some hospitals in Ljubljana, from the Middle Ages onwards. So, for example, he presents the infirmary for lepers, the infirmary for particular diseases, the citizen's and so-called emperor's hospital, as well as the development of regional - later on - clinical hospitals in Ljubljana. When following the development of the hospitals in Ljubljana the author also mentions briefly the then existing medical schools and some of the more significant doctors who worked in Ljubljana.

CDU 528(497.12)-17-32 Mrak J.

Sorn Jože, a scientific collaborator at the Institute for the History of the Workers Movement

61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1, Yugoslavia

Jožef Mrak as a Surveyor and Draftsman

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975,
pp. 94-101, notes 28.

In the quick silver mine at Idrija the modernization of the technique of digging and investigation of layers was begun around 1730. Because there were few surveyors to perform this task the director of the mine Steinberg helped to educate new ones. Among them, Jožef Mrak, a native from Idrija, excelled himself and in 1752 he even got a permission to teach geometry, geometry and drawing at a course or at school. He also taught the same subjects at the next school, which was established in 1763. He educated a number of capable surveyors.

CDU 949.712-1912/1913-949.7

Pieterski Janko, university professor, Faculty of Arts in Ljubljana
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, Yugoslavia

Austria and the Slovenes in the Years 1912-1913

Kronika, a review for Slovene local history, 23, no. 2, September 1975,
pp. 110-120, notes 9.

On the basis of various documents of the Austrian Ministry of the Interior Affairs and of the Third Corps Command in Graz the author presents the observations of the Austrian civic and military power about the political influence of the Balkan Wars in 1912-1913 upon the Slovenes, and in connection with this also various measures taken by these authorities. It was not without surprise when the Austrian authorities saw that the Slovene national and the »Serbophile« (i. e. Yugoslav state) movements are being strengthened under the influence of victories of the Balkan allies. As a reaction against this the Austrian authorities began with a stronger oppression and with preparations for a wide repression of Slovene national endeavours. Already in the years 1912-1913 it is possible to find all the elements and characteristics of future persecutions in the documents written at that time, what shows that persecutions performed at the beginning of the First World War were not improvised or caused by the feverishness and nervousness of the first weeks of war, but that this was a »settlement« planned ahead.

ZGODOVINSKO DRUŠTVO ZA SLOVENIJO

LJUBLJANA, AŠKERČEVA 12

Vas vabi, da vstopite kot član v društvo

Člani društva brezplačno prejemaajo osrednje društveno glasilo »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz društvene zaloge in lahko sodelujejo pri strokovnem delu društva (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno).

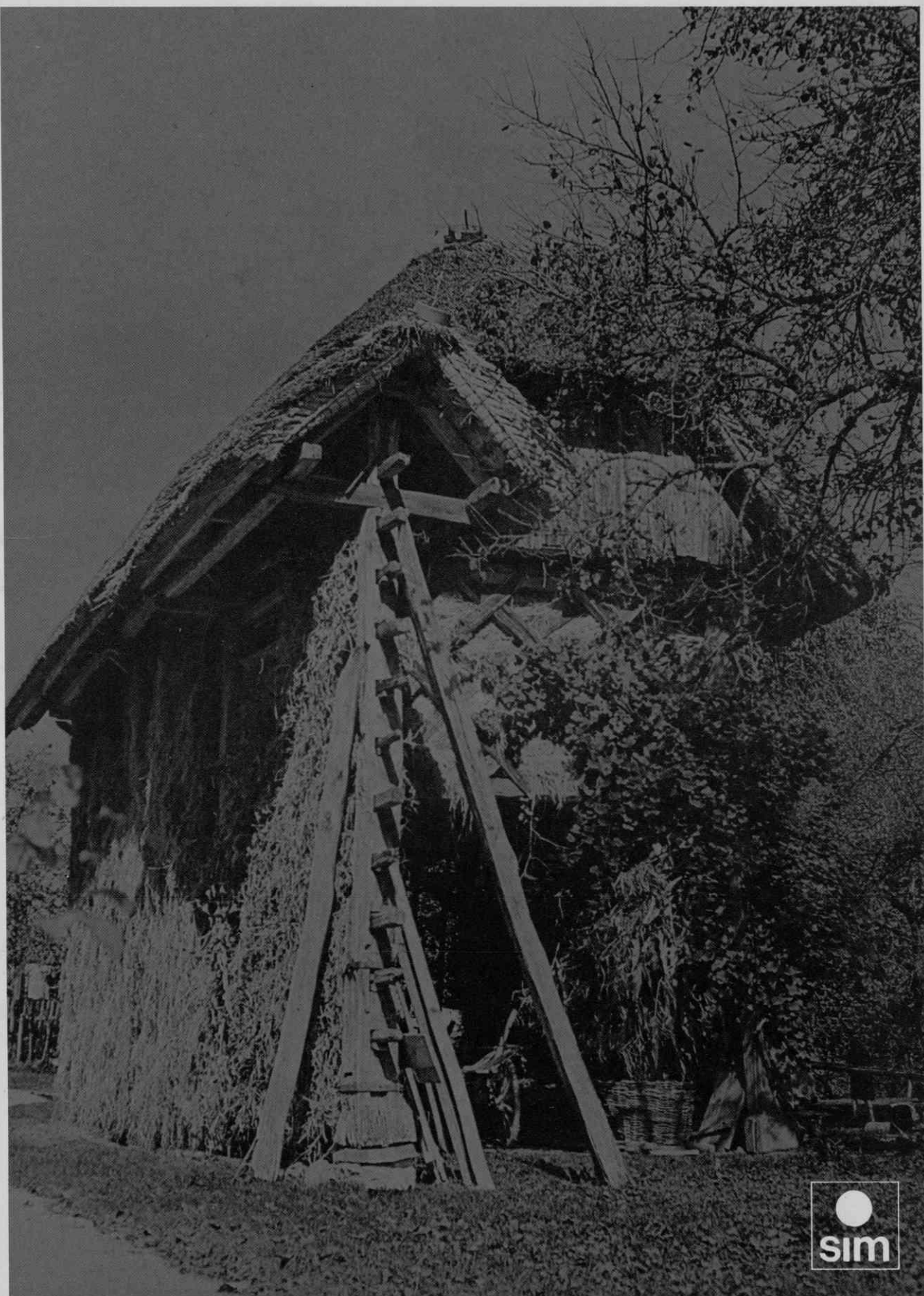
Članarina za leto 1974 znaša 90 dinarjev (oba zvezka »Zgodovinskega časopisa« bosta izšla spomladi 1975), v letu 1975 pa bo članarina predvidoma znašala 120 dinarjev (oba zvezka glasila bosta izšla v drugi polovici letošnjega leta). Za študente je članarina polovična.

Trenutno ima društvo na zalogi še vse letnike »Zgodovinskega časopisa« po naslednjih cenah: 1947 — 80 din, 1948-49 — 20 din, 1950 — 30 din, 1951 — 60 din, 1952-53 — 60 din, 1954 — 40 din, 1955 — 30 din, 1956-57 — 40 din, 1958-59 — 40 din, 1960 — 30 din, 1961 — 40 din, 1962 — 50 din, 1963 — 80 din, 1964 — 40 din, 1965-66 — 80 din, 1967 — 30 din, 1968 št. 1-2 — 30 din, št. 3-4 — 30 din, 1969 št. 1-2 — 30 din, št. 3-4 — 30 din, 1970 št. 1-2 — 40 din, št. 3-4 — 30 din, 1971 št. 1-2 — 30 din, št. 3-4 — 30 din, 1972 št. 1-2 — 30 din, št. 3-4 — 40 din, 1973 št. 1-2 — 40 din, št. 3-4 — 40 din. Kolikor bi posamezne številke pošle, obstaja možnost ponatisa.

Društvo ima po razprodajni ceni na zalogi tudi nekatere letnike »Mitteilungen des Musealvereins für Krain«, »Izvestij Muzejskega društva za Kranjsko« in »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo«, poleg tega še kazali za publikacije Muzejskega društva in za prvih petindvajset letnikov »Zgodovinskega časopisa« ter nekatere druge publikacije.

Celoten komplet »Zgodovinskega časopisa« (I.—XXVII.) stane le 1000 dinarjev. Za naročila, večja od 200 dinarjev, je možno obročno odplačevanje. Člani Zgodovinskega društva s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo 25 odstotni popust, študentje 50 odstotni popust, za naročila iz tujine pa je 20 odstotni pribitek na cene knjižne zaloge.

Naročila pošljite na naslov društva, vplačila s položnico pa na društveni žiro račun št. 50101-678-49040.

DOLENJSKI KOZOLEC

SIMONČIČ

PAPIRNA GALANTERIJA
Ljubljana Razpotna 4
Telefon 25 091

KOLEDARJI - OGLEDNI KARTONI - PROSPEKTI - RAZGLEDNICE - ETIKETE